

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1992 Årgång 88 • Häfte 3 – 4

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil. dr Björn Asker, Stenhagsvägen 79 C, 752 60 Uppsala, tel. 018/46 97 03. Anmälan om medlemskap i Samfundet görs hos sekreteraren. Medlemsavgiften är kr. 100: – per år + porto (20: –) och betalas via inbetalningskort (postgironummer 2538-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag är infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Ledamöter av Samfundet har framfört sin önskan att erhålla oskurna häften av PHT. I avsikt att utröna omfattningen av dessa önskemål uppmanar redaktören härmed alla, som är intresserade av oskurna häften, att meddela honom detta.

Per Brahe d. y:s Tänkebok

Av Jonas Nordin

Per Brahe d. y. (1602–1680) var en av sin tids mest framträdande gestalter, både genom sitt namn och sina ämbeten. Trots detta har han blivit något av en undanskymd gestalt i historielitteraturen, bakom sådana män som Axel Oxenstierna och Magnus Gabriel De la Gardie. De främsta anledningarna torde vara att hans karaktär inte varit lika diskutabel som den senares och hans verksamhet inte så historiskt ingripande som den förres. Brahe har blivit känd som en duglig och arbetsam ämbetsman, som försökt hålla sig utanför hovintriger och partistrider. Det mest träffande omdömet härvidlag torde ha fällts av Georg Wittrock. Han säger att "strävandet efter en verkligt ledande ställning i själva riksstyrelsen över huvud synes ha varit Brahes lynne främmande. Han var fullt nöjd med en post, som gav honom ett självständigt verksamhetsfält och tillika rätt att säga sitt ord i alla riksvårdande rådslag, blott han fick obestridd njuta den företrädesrang, som i kraft av ämbete och börd tillkom honom bland rikets yppersta män".¹ I den sista meningen framskymtar den enda svaghet som brukar läggas Brahe till last, nämligen en viss bördsdryghet.

Denna undersökning kommer att följa Brahe upp i hans dryga femtioårsålder, dvs. den tid som upptas av hans egenhändigt skrivna självbiografi – Tänkeboken.

Manuskriptet

Originalmanuskriptet till Per Brahes Tänkebok förvaras i Skoklosters bibliotek. Det är en liten volym inbunden i pergamentband, som mäter 21 × 16,5 × 3 cm. En, förmodligen senare tillförd, påskrift på pärmen talar om att Tänkeboken är skriven av Per Brahe "Hr. R. Drotzen manu propria". Att så är fallet står utom allt tvivel.² Boken är paginerad 1 – 191 och anteckningarna sträcker sig till pag. 190, vilket utgör ungefär 2/3 av volymens totala sidantal.

Minst ett ark är utrivet – det är bladen mellan pag. 123/124 och 127/128. Pagineringen löper dock oavbruten över dessa sidor och det märks inte heller

¹ G. Wittrock, art. "Per Brahe d. y." i *Svenskt biografiskt lexikon*, 5, Sthlm 1925, s. 703. Wittrocks artikel är en kortfattad men insiktsfull karakteristik av Brahe. I delar av sin uppfattning bygger han på C. T. Odhners arbete *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*, Sthlm 1865.

² Detta har intygats författaren av docent Arne Losman, som härmed tackas för flera klargörande upplysningar till denna uppsats.

Jonas Nordin, f. 1968, fil. kand., är doktorand i historia vid Stockholms universitet.

Riksdrotsen greve Per Brahe. Målning av David Beck (Skoklosters slott. Foto: SKM).

något avbrott i skildringen. Pagineringen är förmodligen införd senare och vid ett tillfälle, om av Per Brahe eller annan hand får vara osagt.

Större delen av boken är förd i notisform, vilken då och då avbryts av längre sammanhängande redogörelser. Man kan tydligt se hur de första bladen är präglade av författarens föresats att skriva en prydlig berättelse; styckena är klart avdelade, raderna är raka och på jämna avstånd, handstilen är ordnad. Redan efter ett par sidor märker man emellertid hur skrivhanden börjar tröttna, stilen blir spretigare och rättelser och tillägg förs in i marginalen.

I den tryckta utgåvan av Tänkeboken³ är språkdräkten moderniserad till det tidiga 1800-talets bruk. Förtydligande ord och sammanbindningar har stundom tillfogats, marginalanteckningar och ändringar i manuskriptet har förts in på sin plats i berättelsen. På några få ställen har utgivaren gjort oförklarliga och till synes godtyckliga omdispositioner inne i stycken. Detta har emellertid inte ändrat berättelsens innehåll i någon större utsträckning. Någon medveten redigering i syfte att ändra mening och innehåll kan heller inte märkas. Allvarigare däremot är, att utgivaren på sina håll haft svårigheter att tyda skriften, vilket

³ Den fullständiga titeln lyder: *SVEA RIKES DROTSET GREFVE PER BRAHES TÄNKEBOK*, efter dess i Skoklosters Bibliotek förvarade originala handskrift, genom Hans Exellens En af Rikets Herrar, Herr Grefve M. BRAHES föranstaltande, utgifven af D. KRUTMEJER, Sthlm 1806 – Hädanefter cit. *Tänkeboken*.

har medfört felaktigheter i publikationen och ibland gör den otillförlitlig i detaljer. Exempel på detta kommer att tas upp nedan.

I allmänhet följer den tryckta utgåvan manuskriptets styckeindelning.

Dateringen

Att datera Tänkeboken, d.v.s. fastställa tidpunkten för dess nedtecknande, är inte alldeles enkelt. Till att börja med står det klart att den inte är nedtecknad vid ett tillfälle eller under en sammanhängande period. Det är dock helt fel att, som Petrus Nordmann gör, kalla den en dagbok⁴, om han med detta avser den vanliga betydelsen, nämligen en anteckningsbok förd fortlöpande och i nära anslutning till händelserna den beskriver.

Förmodligen är Tänkeboken förd i två, eller snarare tre, 'omgångar'. Den sista, tredje, omgången är lättast att ge en säker datering. I den tryckta utgåvan tar den upp sidorna 79–101, d.v.s. omkring 1/5 av det totala sidantalet. Motsvarande sidor i manuskriptet är pag. 154–190. De beskrivna händelserna ligger här i tiden mellan september 1652 och februari 1655. Av allt att döma är dessa sidor nedskrivna i ett sträck. Handstilen är sammanhängande och skriven med samma svarta bläck. Skriften löper sida upp och sida ner nästan, tvärt emot de tidigare bladen, utan någon styckeindelning. Flera av de styckeindelningar som här finns i den tryckta utgåvan, är i själva verket nya blad i manuskriptet. Att händelserna är nedtecknande en tid efteråt visas av att Brahe tillåter sig en viss framsynthet i berättandet. Om en händelse som diskuterades under riksdagen i september-oktober 1652 säger han t. ex.: "Emedlertid förändrade sig mycket tillståndet ... så väl 1652 som 1653" (s. 80).⁵ Här följer han inte heller någon strikt kronologi utan hoppar ibland mellan årtalen.

De händelser som fyller dessa avslutande sidor är Kristinas sista regeringsår och abdikation. Att händelserna skildras med en i Tänkeboken enastående utförlighet har säkert inte enbart med deras betydenhet att göra, utan även med att de synnerligen upprört Brahe.

Kortfattat skisserar han bakgrunden – Kristinas sista regeringsår från slutet av 1652 till januari 1654 (s. 79–82). Därefter följer de viktiga händelser som utspelade sig under 1654, med Kristinas abdikation och Karl Gustavs trontillträde. Det sista datum som omnämns är den 5 februari 1655 (s. 101) och helt säkert är det, som vi skall se, omkring den tidpunkten som de sista bladen nedtecknats.

På sidorna 96–97 skriver Brahe, att Kristina efter "afdankningen" givit sig iväg på resan söderut genom Danmark och Tyskland och "är nu i Brabant" (kursivering här). Kristinas vistelse i Antwerpen och Bryssel (de båda orter i "Brabant" där hon hade sina längre uppehåll) varade mellan augusti 1654 och september 1655. Hennes långa vistelse där skall ha förbryllat samtiden mycket.⁶ Notisen måste alltså ha skrivits någon gång mellan den 5 februari och september/oktober 1655. Det går emellertid att dra gränserna ännu snävare. I

⁴ P. Nordmann, *Per Brahe. Illustrerad lefnadsteckning*, Helsingfors 1904, s. 222. Detta är fortfarande den enda heltäckande biografien över Brahes levnad. Tyvärr lider den av stora brister genom sina ofta förenklade perspektiv och ibland rena sakfel, beroende på slarvig läsning av källorna.

⁵ Alla sidnummer inom parentes hänvisar, om ej annat anges, till *Tänkeboken*.

⁶ S. Stolpe, *Drottning Kristina*, u. o. 1982, s. 269 o. 280; *Christina. Drottning av Sverige*. Nationalmusei utställningskatalog 305, Sthlm 1966, s. 26; C. Weibull, *Drottning Christina*, Sthlm 1931, s. 133.

december 1654 bestämdes, att 1655 års riksdag skulle begynnas den 26 februari. Den öppnades dock inte förrän i början av mars.⁷ I Tänkeboken heter det att "Riksdagen för 1655 [blev] *beramad* till den 26 Februari".⁸ Alltså, om uttalandet tydes rätt, har riksdagen ännu ej hållits när detta skrives. Vi får då en tidsgräns mellan den 5 och den 26 februari. Det förutsätter visserligen att de två avslutande korta notiserna om den 4 och 5 februari, inte är införda senare. Men om vi bortser från dessa kan vi med bestämdhet säga att boken avslutats någon av de två första månaderna 1655. Om vi dessutom vet att Per Brahe under februari månad låg sjuk i sitt grevskap,⁹ så är det rentav mycket troligt att han tillbringade denna sjukdomstid med att nedteckna den senaste tidens omskakande händelser.

Ett senare avslutande får också anses uteslutet, då han inte med ett ord antyder något om de stormiga händelserna på 1655 års riksdag, eller Kristinas något senare (3 november) offentliga övergång till katolicismen.

Vi kan nu alltså med tämligen stor säkerhet säga oss ha fastslagit tidpunkten för nedtecknandet av Tänkebokens sista del. Det är omkring två och ett halvt års händelser (från sep. 1652 — feb. 1655) som skrivits ned vid ett tillfälle. Att tidsbestämman de tidigare notiserna låter sig inte göras med samma exakthet. Det blir här fråga om sannolika gissningar.

Som nämnts ovan förefaller Tänkeboken ha författats i tre omgångar. Den första omgången börjar med barndoms- och studieåren och för upp i vuxen ålder, förmodligen till det i skrivande stund aktuella datumet. I den andra omgången har Brahe sedan undan för undan uppdaterat anteckningarna, troligen med ganska ojämna mellanrum. Gränsen mellan första och andra omgången bör alltså visa tidpunkten för Tänkebokens påbörjande. Denna tidpunkt torde ligga omkring mitten av 1640-talet, eller något tidigare. Att den inte ligger senare — låt säga omkring 1650 — antyds först och främst av några anteckningar om perioden 13 maj — 24 augusti 1645. Dessa — och endast dessa — notiser är nämligen införda av en annan hand än Per Brahes.¹⁰ Det är troligen en sekreterare — vilket antyds av den prydliga handstilen — som fått vidareföra den redan tidigare påbörjade Tänkeboken. Ytterligare ett tecken på vår förmodans riktighet är, att Brahe efter sin första hustrus död år 1650 synes ha kompletterat äldre anteckningar, genom att föra in notiser om henne i marginalen. Vi återkommer till detta nedan.

Det tidigaste säkra datum, före vilket Tänkeboken inte kan ha påbörjats, ligger så långt tillbaka som andra hälften av 1630-talet. På sidan 38 berättar Brahe om sin andra dotters död 1634 och begravning året efter. Men redan på sidan 25 omnämner han henne i samband med födseln 1631 som "min sal. dotter Magdalena Hedvig Brahe". Likadant skriver han om sitt fjärde barn: "Emellan 1 och 2 Januari 1636 blef min son Fredrik född på Visingsborg, och dödde i Juli 1637 på Dimbo" (s. 43). Alltså har vi en ungefärlig och ganska vid tidsgräns för påbörjandet, som sträcker sig från slutet av 1630-talet till mitten

⁷ A. Fryxell, *Berättelser ur svenska historien*, 11, Sthlm 1851 s. 86; *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll* (SRAP), 5:2, Sthlm 1875, s. 3 o. 386.

⁸ *Tänkeboken*, s. 100, kursiv här. Vidare står: "hvertill Gud gifve sin milda nåd och sin ymniga välsignelse till allt godt förrättande".

⁹ P. Nordmann, a.a., s. 222. Jfr *Tänkeboken*, s. 101.

¹⁰ Notiserna återfinns på s. 69 f. i den tryckta utgåvan, och på pag. 124 i manuskriptet. Dessa notiser är precis som övriga förda i jagform.

av 1640-talet. Vi skall nu se vilka skäl som talar för, att den påbörjats närmare den senare gränsen.

Fram till kriget med Danmark 1643–45 har anteckningarna förts i en sammanhållen stil med, relativt sett, något längre stycken. Vid denna tid antar de emellertid en mera kortfattad notiskaraktär. Även vid byte av bläck kan man i manuskriptet se snabbare skiften. Detta talar för en successiv uppdatering. Till yttermera visso förekommer i senare delen av Tänkeboken på flera ställen anteckningar i presens.¹¹ Vidare har Per Brahe vid denna tid nått höjden av sin bana. Han är – vid omkring fyrtio års ålder – huvudman för rikets förnämsta släkt, han är en av landets största enskilda jordägare,¹² han har haft olika diplomatiska uppdrag och en tid framgångsrikt verkat som generalguvernör i Finland samt har, framför allt, vid denna tid erhållit den post han hela tiden strävat efter: riksdrotsämbetet – det i rang yppersta ämbetet näst konungens. Det är inte otroligt, att denne man som lagt framgång till framgång, nu anser det vara dags att summera sin levnad.

Innehållet

Den övervägande delen av Tänkebokens anteckningar är av offentlig och politisk natur. Värt att notera är, att det inte enbart är självupplevda händelser som noteras, utan det förekommer ofta utblickar mot den politiska världen. Framgångarna på krigsskådeplatserna noteras givetvis med intresse, likaså får de många riksdagarna stort utrymme. Ibland kan Brahe lufta sina åsikter i inrikespolitiska frågor – fr. a. gäller detta det sista avsnittet om Kristinas tronavsägelse – men några Per Brahes utrikespolitiska sympatier eller någon 'partitillhörighet' är svårt att utläsa. Han har bl. a. av S. I. Olofsson kallats fransksinnad.¹³ Om man dömer efter Tänkeboken, så verkar sanningen ligga närmare Lorenzo Magalottis uppfattning: "Till sina sympatier är han hvarken fransman eller spanjor utan endast böjd för hvad som är för landet nyttigt".¹⁴ Karakteristiskt är Brahes uttalande om den tyska riksdagen i Frankfurt am Main 1634, där inte bara Sveriges fiender, utan även dess allierade får utstå klander. Många, säger han, "voro afundsjuke på Sveriges lycka ... Churförsten af Saxen blåste under och slog omkull hvad andre uppbyggde: Churförsten af Brandenburg såg allena på Pommern, Calvinisterne på Konungen i England, Hertig Bernhard af Weimar på sin höghet ... Hertigarne af Brunsvick och Lüneburg hade emulation [tävlan] med Landt-Grefven af Cassel: hvar sökte sitt interesse: Fransyska penningar förförde hög och låg ... Förstar, Grefvar och

¹¹ Se t. ex. s. 64, 70, 73 o. 77.

¹² Enligt R. Swedlund var Brahes grevskap Visingsborg landets största och omfattade omkr. 1654 sammanlagt 836 mantal. Det näst största, Axel Oxenstiernas Södermöre, omfattade vid samma tid 766 mantal. Utöver detta tillkom Brahes friherreskap i Finland och ett stort antal strögods. Se dens., *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland*, Uppsala 1936, s. 337 f. Björn Asker har genom att undersöka rusttjänsträntor dock visat, att A. Oxenstiernas arvtagare 1655 troligen hade ett större godsinnnehav än Brahe. Rusttjänsträntorna kan vara en osäker beräkningsgrund för godsinnnehav, men i förhållandet mellan Brahe och Oxenstiernorna är skillnaden i räntornas storlek så markant, att rangordningen torde vara odiskutabel. Se dens. *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, Uppsala 1983, s. 20 o. 163. För karaktären på Brahes gods se även P. Nordmann, a.a., s. 253–285.

¹³ S. I. Olofsson, *Drottning Christinas tronavsägelse och trosförändring*, Uppsala 1953, s. 328. Se även G. Wittrock, a.a., s. 699.

¹⁴ L. Magalotti, *Sverige under år 1674*, Sthlm 1912 o. 1986, s. 96.

Herrar voro som barn ... De förde afvog sköld emot deras Herre, Kejsaren, hvilken de så kallade; ty så länge de kallade honom deras Herre och drogo svärd emot honom, kunde deras krig intet annat heta än rebellion ... de ville aldrig förklara Kejsaren fiende, mycket mindre ovärdig Romerska kronan ..." (s. 34 f.).

Brahes ståndsförnämhet torde av många sentida författare betraktas som hans mest framträdande karaktärsegenskap.¹⁵ Att den uppfattningen har fog för sig märkes även i Tänkeboken. En episod kan nämnas: När Brahe 1631 befann sig i Preussen med Gustav II Adolf, blev han av denne utnämnd till rådsherre och for därför hem att intaga sin plats. Men Brahe, som han säger, "disputerade [krävde] sätet i Rådet, det Grefvarne voro vane att innehafva för[e] mig, nemligen näst Riksens Drotset, och att jag till det ringaste måtte suttit näst de fem höga Riksens Embeten ..." ¹⁶ Detta gillades inte av konungen, utan Brahe fick ta den plats han var inkommen till emedan man trots allt hade föredragit honom "framför Fältmarskalken Wrangel och de två andra Generalerna [Åke Tott och Johan Banér]".

Ståndsförnämheten märkes även i det, att Brahe gärna framhäver sin nära kontakt med konungahuset. Han var på flera sätt befryndad med huset Vasa. Per Brahes farfar och namne var systerson till Gustav Vasa. Per d. ä:s hustru var även syster till Katarina Stenbock, Gustav Vasas tredje gemål. Vår Per Brahe var syssling till Gustav II Adolf och till yttermera visso var ju hans kusin, Ebba Brahe, den som i ungdomen tände Gustav Adolfs kärlekslåga, vilket väl också får anses stärka familjebanden. Att släktskapen erkändes även å den andra sidan intygas av drottning Kristinas självbiografi, där hon skriver att Per Brahe "stammade från ett gammalt och lysande hus, nära besläktat med vårt".¹⁷ Enligt konsthistorikern Wilhelm Nisser skall också Gustav Adolf ha högt värderat Per Brahe. "Han förklarade, att om han en gång skulle förvisas till en öde ö och finge välja en enda människa till sällskap, skulle Per Brahe vara denne ende".¹⁸ Genom dottern Elsa Beatas giftermål med hertig Adolf Johan, Karl X Gustavs bror, blev Brahe även släkt med huset Pfalz.

Förutom i Tänkeboken stoltserade Brahe även annorstädes med sina kungliga släktingar. I den genealogi som han lät trycka på sitt eget tryckeri på Visingsö finns ett antal stamtavlor som är mycket intressanta.¹⁹ På sidorna 37–38 finns ett släktträd där Brahe-ättens ursprung leds tillbaka till Folke Filbyter. På sidorna 43–44 kan man se "The Folckungars Släckt=Register / som fordom kallades Jarlar" och där en av grenarna givetvis slutar med "Grefwe Pehr Brahe / Sweriges Rijkes Drotzet / etc." På ett tredje träd å sidorna 35–36 finner man återigen Per Brahes namn och på andra grenar märker man t. ex. Gustav Vasa och Karl XI. En annan släktskap som Brahearna vårdade ömt var den med heliga Birgitta. Denna har man numera avvisat som vilande på felaktiga grun-

¹⁵ Se t. ex. A. Fryxell, a.a., 8, 1851, s. 112; P. Nordmann, a.a., s. 187 f., 376 ff.; G. Wittrock, a.a., s. 691. För den allra senaste forskningen se äv. P. Englund, *Det hotade huset*, Sthlm 1989, s. 41, 159 f., 260 n. 93.

¹⁶ *Tänkeboken*, s. 26. Att detta förfarande verkligen hade tidigare exempel intygas av G. Wittrock, a.a., s. 687.

¹⁷ *Drottning Christinas självbiografi*, Sthlm 1957, s. 48 f. Om släktskapsförhållandena se P. Nordmann, a.a., s. 18 ff. Även G. Anrep, *Svenska adelns ättar-taflor*, 1, Sthlm 1858, s. 289.

¹⁸ W. Nisser, *Konst och hantverk i Visingsborgs grevskap på Per Brahe d y:s tid*, 1, Sthlm 1931, s. 4. Någon källa för uttalandet anges inte.

¹⁹ J. Widekindi et al., *Imagines ILLUSTRISSIMAE FAMILIAE BRAHEae*, Visingsborg 1673.

der.²⁰ Märkligt är, att på titelbladet till denna bok fylld av pompösa släktskapsuppräknningar, kröns Brahe-vapnet av, inte en grevlig, utan blott en friherrlig krona!

Något man helt saknar i Tänkeboken är Per Brahes kulturella verksamhet.²¹ Brahe har självklart som en av rikets absoluta toppar haft intressen på detta område, men han har inte, såsom t.ex. Magnus Gabriel De la Gardie, i litteraturen blivit känd som någon stor mecenat. En av förklaringarna är helt säkert, att få synliga tecken på denna hans verksamhet finns bevarade. Hans stora slottsbyggen är antingen ödelagda (exempelvis Visingsborg, Brahehus och hans Stockholmspalats på Helgeandsholmen) eller kraftigt ombyggda (såsom Bogesund och Västana). Förutom delar av hans bibliotek, som finns bevarat på Skokloster, har alla hans samlingar blivit skingrade.²²

Visserligen omnämnes i Tänkeboken hans mest betydande kulturella insats – grundandet av Åbo akademi – men det handlar i sammanhanget mera om en administrativ åtgärd (s. 46). I samband med detta nämnes dock i den Braheättens familjekrönika som skrevs på 1660-talet de bokliga ämnen, i vilka Per Brahe var mest förfaren. Dessa var ”serdeles (näst Theologia, therpå han sigh i ungdomen mycket winlade) historiske studier och Antiquiteter, så uth som förnembliqast inlendske, och ther hoos mathematiske, Astronomiske exercitier, å hwilcka han sine leedighe stunder af Rijkzens börda enderst angewend; hafwandes iämwähl i Astronomia om motibus Corporum cœlestium [himlakropparnas rörelser] och sielfwa corporibus synnerlige wichtige meningar. Iurisprudentia är han ej heller förtruten uthi ...”²³ Som synes skall han ha varit insatt i de flesta av tidens vetenskaper – framförallt är väl det sista lugnande att höra om den som skulle vara rättens högste vårdare i riket. Nu är ju detta skrivet som ett för tiden konventionellt smicker och kan i sig inte tas som garanti för ett faktiskt förhållande, men det framhäver på ett intressant sätt det polyhistorideal som hyllades vid denna tid.

Familjekrönikan är känd i ett dussintal avskrifter som var avsedda för spridning på de olika Brahe-godsen.²⁴ Dess författare är okänd, men det var förmodligen ”en Per Brahe närstående person”.²⁵ Arbetet behandlar Braheätten från år 1190 till 1664 och sträcker sig alltså knappt tio år längre än Tänkeboken. De avsnitt som behandlar Per Brahe har till stora delar Tänkeboken som underlag, och i många stycken är den en ordagrann avskrift. Ibland verkar författaren med hjälp av den egna fantasin ha utstofferat berättelsen, men somliga avsnitt tyder på att han fått kompletteringar av Per Brahe själv, antingen muntligt eller skriftligt. I Tänkeboken beskriver Brahe en rundresa i Finland 1639, och hur han under denna ”fann tvenne Eremiter (Ryssar)”.²⁶ Denna passus har i Familjekrönikan utökats så att vid detta tillfälle ”tvenne

²⁰ Släktartikel ”Brahe”, i *Svenskt biografiskt lexikon*, 5, 1925, s. 637 f.

²¹ För Per Brahes intressen på detta område se fr. a. W. Nissers ovan n. 18 anförda verk i två band.

²² A. Losman, ”En tämmelig myckenhet sköna böcker” i *Biblis* 1967 s. 128; S. G. Lindberg, ”Biblioteket på Skokloster”, s. st. 1976 s. 152 ff.

²³ Braheättens familjekrönika. *Uttåg aff Archivi acter om Brahe Ätten 1190–1664* - cit. *Familjekrönikan*. De delar av denna som berör Per Brahe är publicerade hos P. Nordmann, a.a., s. 436–501. Citerat ställe återfinnes på s. 475.

²⁴ A. Losman, ”Vetenskap och idéer i Per Brahe d.y:s och Carl Gustaf Wrangels bibliotek” i *Lychnos* 1971–72 s. 88.

²⁵ P. Nordmann, a.a., s. 435.

²⁶ *Tänkeboken* s. 45. Ordet ”Ryssar” står i manuskriptet utan parentes.

Eremiter kommo fram att see hwad på färde war. Ty them förundrade öfwer then myckenheet af folck, som wore i Grefwens föllie, hwilcket föll Eremiterne något sälsynth. — Grefwen läth sigh och icke förtryta at undfegna then ene af them, taalandes medh honom om hans troo, och huru han förstod Christum, then han kallade Michael. Grefwen läth iämwähl pläga honom medh dryckar och speceri, thet Eremiten wäl behagade, nyttjade måttelighen och for straxt till sith förra lefwerne tillbaka”.²⁷ Förutom Tänkeboken har Familjekrönikans författare även använt Abraham Brahes Tidebok som källa. Abraham Brahe, Per Brahes far, har under åren 1594–1629 fört anteckningar i dagboksform.²⁸ Dessa är värdefulla för att kontrollera Tänkebokens uppgifter fram till det sistnämnda årtalet. Att Per Brahe använt sig av dessa anteckningar förefaller mindre troligt. Visserligen förekommer i Tänkeboken till synes oviktiga anteckningar, vilka man kan tänka sig att greve Per påmint om vid läsning av Tideboken.²⁹ Skiljaktigheterna i flera detaljer är dock så stora, att något beroende får anses uteslutet.

Här har inte något större arbete ägnats åt att försöka identifiera Per Brahes källor, och frågan får lämnas öppen. Att äldre anteckningar har använts står dock utom allt tvivel. För detta talar bl. a. alla noggranna angivelser av datum, som vid författandet låg ganska långt tillbaka i tiden. Visserligen förekommer felaktigheter, men i det stora hela är dessa korrekta.

Barna- och ungdomsåren

”Jag blef född år 1602 den 18 Februari på Rydboholm i lilla frustugan. Konung Carl och Drottning Christina voro vittnen, med andra flera herrar och fruar, till mitt dops och christendoms anammelse” (s. 1). Sålunda inleds Tänkeboken och man kan redan här göra två kommentarer. Den ena är hur Brahe redan i inledningen framhäver sin nära relation till konungahuset. Karl IX avled ju när Per Brahe var endast nio år gammal, men genom att poängtera fadderskapet lyckas Brahe påvisa sitt samröre även med denne konung. För att göra den andra reflektionen måste man gå till Tänkebokens originalmanuskript. Utesluten ur den tryckta utgåvan är nämligen kommentaren som följer direkt på födelsedatumet: ”hoc p.m.o. 30’ tempore aestimato”. En astrologisk notering alltså. Vad slags tecken man kunde utläsa ur dessa angivelser är okänt, men de var säkerligen gynnsamma.³⁰

Per Brahes vidskeplighet framkommer även på andra ställen i Tänkeboken. När fredsförhandlingarna i Stuhmsdorf skulle inledas såg han en regnbåge ”som delte sig i två delar och en spira midt emellan i anseende som silfver” vilket han höll ”för ett godt tecken”.³¹ Vidskepelse och tron på järtecken var ju ingalunda ovanligt vid denna tid, och att Brahe utifrån vår tids synsätt stund-

²⁷ *Familjekrönikan* s. 473.

²⁸ *Abraham Brahes Tidebok*, utg. av C. M. & R. Stenbock, Sthlm 1920 — cit. *Tideboken*. Här kallas för enkelhetens skull Tideboken för en dagbok, då det är vad det närmast handlar om. För öklarheter på denna punkt se dock förordet till nämnda utgåva, s. V f.

²⁹ Jfr t. ex. P. B. ”1618 samma vinter drog jag med mina föräldrar till Dimbo i Vestergötland” med A. B. ”11 Februarij. Komme wij alla till dimma.” *Tänkeboken* s. 5 resp. *Tideboken* s. 114.

³⁰ För en diskussion om astrologins betydelse vid denna tid se A. Losman, *Carl Gustaf Wrangel och Europa*, Uppsala 1980, kap. ”Astrologerna”, s. 91–104.

³¹ *Tänkeboken* s. 39. Se även s. 20 där han beskriver, hur han under Gustav II Adolfs polska fälttåg såg en hop fåglar ”hafvandes snöhvita vingar och kroppen klar, att man tyckte det var all stjernor”.

om kunde se mer rationellt på dylika företeelser än sina samtida, visas av att han ställde sig något skeptisk till talet om häxerier under senare delen av 1600-talet. Han ansåg då att folk ”inbilla sig så mycket” och t. o. m. att ”den skarpa exekutionen lär öka trolldomen”.³² Även i jämförelse med sin fader verkar han ha ett nyktert synsätt. I Abraham Brahes Tidebok förekommer på var och varannan sida drömtolkningar och syner.³³

Berättelsen om barndomsåren är mycket kortfattad och Brahe berättar mest om sitt umgänge med konungafamiljen. Ett stycke är mycket talande: ”I stora högtider och kongliga banqueter var jag i Stockholm alltid tillstädes; blef af Konung Carl och Drottning Christina mycket afhållen; umgicks ofta med de Kongliga barnen, Hertig Carl och Fröken Maria” (s. 1).

Att barndomen ibland blev dramatisk intygas av två notiser: ”När Juten kom för Vaxholmen i sista Danska fejden, var jag hos min fru mor på Rydboholm, och då med henne reste till Stockholm. — 1613 [1612?] var jag på Rydboholm, och stängdes huset till med redskap till värns, för några hundra man Skottar och annat främmande krigsfolks röfveri skull, hvilka lägrade sig på ängen vid kyrkan. När de förnummo motstånd, försökte de intet, utan brände opp Fröo gård och drefvo motvilja på bönderna”.³⁴ Den senare notisen avser de värvade trupper som p.g.a. den svenska statens usla finanser inte fått ut sin sold, och därför drog plundrande genom landet.³⁵ Den förra notisen är även intressant såtillvida, att den stärker vår datering för Tänkebokens påbörjande till begynnelsen av 1640-talet, eftersom Brahe kallar Kalmar-kriget för den ”sista Danska fejden”.

För resten av barndoms- och de tidiga ungdomsåren omtalas kortfattat olika resor i Sverige. En viss förberedelse för de värv han genom sin börd var predestinerad till, antyds i närvarandet vid Örebro riksdag och Gustav II Adolfs kröning 1617 (s. 2 f.). Men detta var naturligtvis inte en tillräcklig utbildning. För att uppnå ”Wijsheet och förstånd” skulle man använda sig av tre medel: ”Wyse Menniskiors taall. Nyttige bökers läsningh, Och Landzförfarrenheett” såsom Per Brahes farfar hade utlagt det i sin *Oeconomia*.³⁶

I och för detta syfte gav sig den unge Brahe iväg på en utrikes studieresa — en s. k. peregrination — i oktober 1618. Denna gick genom Danmark, åtskilliga tyska småstater och till Frankrike. Därifrån över till England ”elfven Tames uppföre” till London. Han avlade visit hos Jakob I i Greenwich (”Granwijk” i Familjekronikan) och reste sedan hem till Sverige över Holland. Det längsta uppehållet hade gjorts vid universitetet i ”Giessen i Landtgreffvens af Hessen Darmstadt land”, där han studerade i två år och tre månader. Han övade sig ”något i dansande, mera i fäktande” och studerade franska samt — vilket torde

³² Axel Strindberg, *Bondenöd och stormaktsdröm*, Värnamo 1988, s. 158.

³³ Somliga anteckningar hänger ihop med Abrahams astronomiska intressen — ”Quadrangulus Saturni et Veneris” — medan andra för oss enbart förefaller dräpliga, såsom: ”October 2. Drömde iagh om mit skeg”. Särskilt lustigt blir det när man får veta att sistnämnda citat var skrivet med chiffer! *Tideboken* s. 62 resp. s. 135.

³⁴ *Tänkeboken* s. 2. *Familjekronikan* överdriver styrkan till ”några 1,000”, s. 447.

³⁵ M. Roberts, *Gustavus Adolphus*, 1, London 1953, s. 112 f.; *Sveriges krig 1611–1632*, 1, Sthlm 1936, s. 309 f.

³⁶ Per Brahe d. ä., *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*. Kommenterad utgåva av J. Granlund & G. Holm, Lund 1971, s. 13.

ha varit mer ovanligt för en adelsman — hebreiska. Med på resan följde som preceptor en magister Israel Bringius samt tjänaren Mårten Lång.³⁷

Brahe tillbringade halvtannat år i Sverige innan han i januari 1623 åter begav sig ut på resa. Denna gång gick den genom Danmark och till Strassburg, där han stannade ett drygt år ”att studera, och lärde rida och fäkta”. Denna sistnämnda färdighet fick han senare praktisera under allvarligare former, då han under resans fortsatta gång omnämner ett par dueller som han var inblandad i. Färden gick vidare till Italien³⁸ där han besökte många större städer innan han vände norrut igen under fler äventyrligheter. Det trettioåriga kriget rasade nu för fullt och Brahe var ibland ”i stor fara för det Kejserliga krigsfolkets skull”. Efter ett nytt uppehåll i Strassburg åkte han så hem över Köpenhamn. Den 16 mars 1626 återsåg han sina föräldrar i Stockholm.³⁹ På våren samma år, säger Brahe, ”mötte jag med min k.[äre] herr fader Konungen, då jag tillböd honom min tjenst och blef Kammarherre” (s. 9 f.).

Familjen

”Nw äre tweggiahande saker till POLITIE och Krigz-brwk ... Tå måste een Adelsman sigh fram för andre, ther vti bruke och finne lathe ...”⁴⁰ Detta ansåg Per Brahe d. ä. och medan greve Per d. y. företrädessvis kom att ägna sig åt den förra verksamheten, slog hans två år yngre bror Nils in på den martialiska banan. ”Gustav Adolf skall ha betecknat honom som näst Lennart Torstenson det största fältherreämnet i hela sin krigshär ...” Han erhöll dock en dödlig skottskada i slaget vid Lützen och avled den 21 november 1632, drygt två veckor efter konungen.⁴¹ Vi får i Tänkeboken följa alla viktigare händelser i Nils’ bana, inte utan stolthet från greve Pers sida.

Som tecken på sin uppskattning av de bägge bröderna hade konungen, säger Brahe, hållit ”Gref Nils’s och mitt bröllop på stora Rikssalen, der ock vigseln skedde. Konungen hämtade oss sjelf ur [farbrodern] Gref Magni hus vid stora torget. I sal. Kon. Johans mak voro tvenne våra brudsängar. Jag låg om natten i den kammaren, när man går in på venstra handen, och min k. broder i den kammaren åt den gröna gången. Söndagen efter stod vår hemkomma på Lundkrogon vid Jerntorget, och voro Konungen och Drottningen der”. Detta skedde vid påsktiden 1628. Per gifte sig med Kristina Katarina Stenbock och Nils med Anna Margareta Bielke (s. 18).

Nils var den ende av Pers bröder som lät höra tala om sig i någon större utsträckning. Den yngste av de bröder som uppnådde vuxen ålder var Joakim (f. 1606). Han utnämndes till överste 1630 men blev samma år ”sjuk af hetsig feber”, i vilken han efter några dagar ”gudligen afsomnade” blott tjugofyra år

³⁷ *Tänkeboken* s. 3 ff.; *Tideboken* s. 119.

³⁸ Bildningsresor till Italien var ännu vid denna tid någonting ovanligt för svenska ädlingar enl. S. G. Lindberg, a.a., s. 152.

³⁹ *Tänkeboken* s. 6 ff., 9; *Tideboken* s. 161. P. Nordmann, a.a., säger s. 53 att återseendet skedde den 27 dec. 1625 vilket torde bero på slarvig läsning av *Tideboken*, då han blandat ihop årtalen 1625 och 1626.

⁴⁰ Per Brahe d. ä., *Oeconomia*, s. 13 f. Med ”POLITIE” avses här civil administration och förvaltning, s. st., s. 229.

⁴¹ *Svenskt biografiskt lexikon*, 5, artikel ”Nils Brahe d.ä.”, s. 710 o. 712; *Tänkeboken* s. 29. I *Tänkebokens* tryckta utgåva anges datumet felaktigt som en torsdag. I originalmanuskriptet står onsdag, vilket också stämmer med uppgiften att Gustav Adolfs dödsdag var en tisdag.

gammal. Tidigare har han endast nämnts i förbigående, t.ex. när han blev kammarherre ungefär samtidigt med Per själv (s. 10 o. 24).

Den näst yngste brodern, Karl, nämns aldrig annat än indirekt ("alla mina syskon", s. 5). Anledningen till detta är att han var förståndshandikappad, och av det skälet förekommer han ytterst sällan i källorna. Större delen av sitt liv levde han på Bogesund och han dog 1672 vid 67 års ålder.⁴²

Inte överraskande omnämner Per Brahe endast sällan någon av sina fem systrar, företrädesvis vid giftermål eller dödsfall. Det senare är något som noga antecknas för samtliga familjemedlemmar, och betecknande för tiden är att dylika notiser är ofta förekommande. Något som väl är lika tidstypiskt är Brahes lika ofta förekommande notiser om sjukdomar han genomlidit. Dessa – "stora messlingen", "hetsig fläckig brännesjuka", "skälfran" m. fl. – innebär ju vid denna tid ofta allvarlig livsfara.⁴³

Vi har tidigare påpekat att privata händelser får långt mindre utrymme än offentliga i Tänkeboken. De inskränker sig i allmänhet till data om dödsår, tidpunkt för giftermål etc. Det mest intressanta undantaget härvidlag utgör den minnesteckning Brahe författat över sin första hustru Kristina Katarina Stenbock. Det är en vacker bild av den kvinnas karaktär med vilken han "lefde tillhopa i allsom största sämja och äkta kärlek i tjugetvå år ..."⁴⁴ Hustrun dog i juni 1650⁴⁵ och vad som är mest intressant är, att dessa sidor i manuskriptet är infogade först långt senare. Det är två ark, dvs. åtta sidor, som efteråt sytts in i boken, varav tre blad bär anteckningar och fem är tomma.⁴⁶ Pagineringen löper oavbruten över dessa sidor (även de tomma), vilket visar att den är senare tillförd. Det står klart att dessa sidor är författade efter år 1654, eftersom dottern Elsa Beatas död (1653) är omnämnd samt att hon var gift med Adolf Johan, "Konungens broder" (s. 75). De är alltså skrivna och infogade minst fyra år efter hustruns död, förmodligen i samband med Tänkebokens avslutning efter årsskiftet 1655 (se ovan s. 6). Detta antagande styrkes av att samma svarta bläck har använts på båda ställena. Vid detta tillfälle torde även de i efterhand i marginalen flerstädes infogade notiserna om hustrun ha tillkommit. Ett sådant exempel är: "Om vintern och efter Jul reste jag omkring hela Finland ...", och i marginalen har tillförts: "hade m.[in] k.[ära] hustru med mig".⁴⁷ Att Brahe flera år efter det hans hustru gått ur tiden kompletterat sina anteckningar med minnesbilder av henne, får väl ses som ett bevis på att det verkligen var den "äkta kärlek" han talar om.

Annorlunda var det med hans andra giftermål med Beata De la Gardie, änka efter Lennart Torstenson, vilket var en rent affärsmässig överenskommelse.⁴⁸ Detta märkes även i Tänkeboken, då han endast helt kort i en i efterhand införd notis anmärker att "i Juli stod mitt andra bröllop på Bogesund: hölls slätt och rätt" (s. 82). Mest talande är dock att han skrivit fel årtal – 1654 – vilket i den tryckta utgåvan ändrats till det korrekta, 1653.

⁴² P. Nordmann, a.a., s. 32.

⁴³ *Tänkeboken* s. 3, 15, 51 o. passim.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 75 f.

⁴⁵ G. Wittrock uppger felaktigt i *Svenskt biografiskt lexikon*, 5, s. 687, dödsdatumet till den 12. Det korrekta datumet är den 14.

⁴⁶ Manuskriptet pag. 141 – 148.

⁴⁷ Manuskriptet passim. Citerat ställe på pag. 47; *Tänkeboken* s. 44.

⁴⁸ P. Nordmann, a.a., s. 204 f.

I Gustav Adolfs tjänst

I maj 1626 erhöll Brahe, som nämnts, sin första tjänst, som konungens kammarherre. Brahes verksamhet under Gustav II Adolf var varken särdeles lång eller imponerande, ändå är redogörelsen för denna förhållandevis omfattande. Anledningen till detta torde vara tvåfaldig. Dels var det en av de få gånger som Brahe utövade någon militär verksamhet, dels ville han understryka sitt samarbete med Gustav Adolf, som ju under hela 1600-talet — och även senare — besatt en enastående prestige. Sammalunda skall ha varit fallet med Karl Gustav Wrangel som egentligen upplevde en knappt ettårig karriär under konungen, men som ändå "själv inspirerat en historieskrivning, som innebar att hans karriär knöts till Gustav Adolf-minnet".⁴⁹

Per Brahes deltagande i de polska och tyska krigen (under perioden juni 1626 — december 1631) beskrives i Tänkeboken på sidorna 10–27. I två episoder låter han påskina att han räddat Gustav Adolfs liv. Det måste dock sägas, att han i det stora hela verkar ha överbetonat sina egna insatser endast i så måtto att han underlätit att nämna andras.

Brahe hade under krigshändelserna i själva verket en, efter sin ställning, underordnad befattning (överste för Smålands kavalleriregemente) och spelade på intet vis någon huvudroll i kriget. Det är möjligt att han skulle ha kunnat avancera lika långt på den militära banan som sin broder Nils, men Gustav Adolf ansåg "att han med större gagn kunde bruka Brahe i hemlandet, som medlem av rådet och hovrätten i Stockholm".⁵⁰ Brahe återvände därför hem, och den 27 januari 1632 gick han "i den Helga Trefaldighets namn första gången i Rådet, i den lilla Canzli-kammaren öfver Räkninge-kammaren, som vetter åt den gröna gången".⁵¹

Vi har tidigare sett hur Brahe "disputerade" en bättre placering i rådet, men blev tvungen att böja sig för konungens befallning att ta en av de lägre platserna. I gengäld, säger Brahe, hade Gustav Adolf lovat, att "der min farbror Gref Magnus, som var Drots, något dödligt vidkomme, ville Konungen ingen annan än mig sätta i stället".⁵² Flera författare har okritiskt godtagit denna uppgift. Wilhelm Nisser vill förklara det hela så, att Per Brahe odiskutabelt var ämnad för riksdrotsämbetet, men att både Gustav Adolf och den förre drotsen dog i förtid, "varför avgörandet kom att ligga uti Axel Oxenstiernas hand. Denne utsåg istället sin broder Gabriel Gustafsson Oxenstierna till posten ifråga".⁵³ Att Gustav Adolf dog i förtid är ju sant, men det är knappast sant för Magnus Brahe, som dog vid 69 års ålder efter en längre tids sjukdom. A. B. Carlsson antyder i en uppsats, att den enda anledningen till att greve Per överhuvudtaget skulle ha kommit i fråga, var hans rang.⁵⁴ Brahes egen uppgift, säger Carlsson vidare, fick ej heller stå alldeles oemotsagd. Gabriel Gustafsson — som ju blev vald istället för Brahe — betackade sig i förstone. Karl Karlsson Gyllenhielm invände då att "Hans K M:t hade själf ärnat hånöm der till, Her Gabriell och

⁴⁹ A. Losman, a.a., 1980, s. 18.

⁵⁰ G. Wittrock, a.a., s. 687 f.

⁵¹ *Tänkeboken* s. 27; *Svenska riksrådets protokoll* (RP), 2, Sthlm 1880, s. 134.

⁵² *Tänkeboken* s. 27.

⁵³ W. Nisser, a.a., bd 1, s. 6. Se även t.ex. P. Nordmann, a.a., s. 73 o. C. T. Odhner, a.a., s. 42.

⁵⁴ A. B. Carlsson, "Riksdrots- och riksskattmästarevalet 1634", i *Historisk tidskrift* (HT) 1911, s. 6 n. 2 o. s. 11 ff.

hade uthi een så long tijdh suttit i Hoffretten i Drotzens ställe och var der till bäst qualificeret”.⁵⁵ Att konungen till den viktiga posten tänkt utse en knappt 30-årig i stort sett oprövad politisk förmåga (Brahe hade fungerat som lantmarskalk vid 1629 års riksdag och 1630 års utskottsmöte), verkar också föga troligt. Det ansåg i vilket fall hans rådskollegor då han inte erhöll en enda röst i valet. Wittrock — som också ställer sig tveksam till Tänkebokens uppgift — invänder riktigt att Brahe vikarierat som drots efter 1633 års riksdag, men detta är, bör man komma ihåg, efter Gustav Adolfs död och säger ingenting om dennes inställning.⁵⁶ Det troligaste är väl att Brahe överdrivit någon vag antydning från konungens håll, kanske på tal om hans farfar och farbror vilka båda innehaft posten.⁵⁷ Man bör även komma ihåg att detta skrevs omkring tio år efteråt, då Brahe uppnått det eftersträfvade ämbetet och således kunde kosta på sig påståendet, att redan ’gamle kungen’ velat se honom där. Tänkeboken verkar nämligen vara det enda ställe där han framfört den åsikten.

Brahe och Axel Oxenstierna

Om rådets reaktion på budet om Gustav II Adolfs död finns i Tänkeboken en berömd skildring: ”Om Konungens död flögo tidningarna hastigt.⁵⁸ I förstone kommo tidningar till Stockholm, att slaget var lyckligt afgånget. Andra dagen efter, som var den 8 december 1632, om morgonen klockan half 9, kom bud efter mig, der jag satt i Hofrätten, att jag skulle komma neder i den lilla Räkninge-kammaren. När jag kom in, såg jag alla af Rådet mäktä bedröfvade. Somlige torkade ögonen: somlige vredo händerna. PfaltsGrefven [Johan Kasimir] kom emot mig i dörren och veklagade. Jag blef illa till mods, visste intet hvad på färde var, då jag strax med stor sorg förnam, hvad då händt hade. I högsta bedröfvelse och perturbation voro både inländske och utländske, tviflade om välståndet och skattade att allt skulle gå under och öfver. Vi utaf Rådet, som tillstädes voro, togo ett fullhugsadt råd förrän vi skildes åt, att lefva och dö med hvarandra för fäderneslandets värn, nytta och försvar, och icke allenast här hemma i landet att hålla med all makt och enighet sakerna uprätt, utan ock att fullfölja kriget emot Kejsaren och allt hans anhang, till Högsal. Konungens uppsåt och säker fred. Blef ock jag strax deruppå vald och fullmäktig gjord till att draga till Tyskland, att condolera och medbeklaga på Riksens Råds vägnar EnkeDrottningen: sedan ock att öfverlägga med RiksCanzleren om alla saker, och i synnerhet på hvad sätt det Tyska kriget skulle utföras”.

Denna resa blev kort och redan den 2 mars 1633 infinner han sig i rådet för att lämna en redogörelse.⁵⁹ Men bara ett knappt år senare reste han iväg igen. Brahe säger: ”Jag fick ... mitt afsked åt Tyskland, att så framt RiksCanzleren

⁵⁵ Ibid, s. 12; *RP*, 4, 1886, 13 jun. 1634, s. 127.

⁵⁶ G. Wittrock, a. a., s. 690; *Tänkeboken* s. 31: ”I April 1633 begynte jag att företräda Drotsets ställe intill Jul samma år”. Gabriel Gustafsson, som normalt innehade ’vikariatet’, befann sig under denna tid i Tyskland.

⁵⁷ Wittrock anser att Gustav Adolf vid skilda tillfällen kan ha haft både Gabriel Gustafsson och Per Brahe i åtanke. A. a., s. 690.

⁵⁸ *Tänkeboken* s. 29 f. Detta påstående är i och för sig märkligt, då budet nådde Stockholm först en dryg månad efter händelsen. Även nästföljande meningar är felaktiga, då man redan den 30 nov. fått uppgifter om själva fältslaget, se *RP*, 2, s. 242.

⁵⁹ *RP*, 3, 1885, s. 61. Brahes fullmakt finns tryckt i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, 24, Sthlm 1840, s. 284—290. Rådet uppmanar sist i denna ”Gref Per der vppå arbete och drifwa att han icke länge blifwer vppehollen, effter som han sielff weet, att fåå af Rådett nu hemma äre ...” a. a., s. 289 f.

något vidkomme, eller för orsaker skull måste resa hem till Sverige, skulle jag istället blifva Legat och hafva i Tyskland direktionen å Sveriges kronas vägnar, såsom själfva fullmakten utvisar i Riks-Canzliet ...” (s. 33). Det är osäkert om det sista är menat att visa Brahes betydelsefulla position, eller att ursäkta det klander han fick utstå efter underhandlingarna i Stuhmsdorf (se nedan). Hur som helst var Brahes förtroendekapital vid denna tid ännu oförbrukat hos Axel Oxenstierna. Det var nämligen denne som föreslog Brahe för att han ”1. är en soldat, 2. haffver han studerat, och 3. haffver han promptam linguam till att kunna snacka med Tyskarna”. Ytterligare ett skäl angavs senare nämligen, att som han var greve ”authorizerer honom hans stånd mycket”.⁶⁰

Den 29 mars 1634 anlände Brahe till Frankfurt am Main, där han var rikskanslern behjälplig vid mötet mellan Heilbronn-förbundets ständer. I slutet av året for han vidare till Preussen, då han blivit utnämnd att leda fredsförhandlingarna med Polen. Stilleståndet i Altmark var på väg att löpa ut och det gällde att åstadkomma en varaktig fred. Inte minst viktigt var, att få det polska Vasa-huset att avsäga sig alla anspråk på den svenska kronan. Som ett yttersta medgivande hade Axel Oxenstierna satt Preussens avträdande, om man därigenom kunde få ett femtioårigt stilleståndsavtal. Emellertid hade Sveriges styrkeposition försvagats efter nederlaget vid Nördlingen och rikskanslern gav därför rådet, att så länge som möjligt förhålla fredsprocessen på det att situationen skulle hinna bättras.⁶¹

Underhandlingarna påbörjades den 14 januari 1635 och den 2 september samma år ”slöte vi i Stumsdorf 25 års stillestånd, och genom Guds den Högstes nåd skildes med ömse lyckönskningar”, säger Brahe och påpekar att i Sverige och Polen blev underrättelsen om detta av ”Rikenas Ständer med stor fröjd emottaget”.⁶²

En som inte emottog budskapet med samma fröjd var Axel Oxenstierna. Han hade fått se ett utkast till traktaten innan denna undertecknades. Med detta för ögonen sände han ett brev adresserat till samtliga kommissarier med vissa justeringar.⁶³ Det är förmodligen detta brev Brahe refererar till då han, efter fördragets undertecknande, den 16 september svarar: ”K. h. far. På thett breff han oss, Comissarier, med lakeien sende för några veckor sedan belängande vårt procedere i tractaten, hade vij skulle svaratt, men effter thett var möckett skarpt ställt och något förfångeligit, lota vij thett bliffva, och önskte ther med haffva kunnatt blifvitt förskonatt, besinnandes sådant vara skett utaff ond berettelse”.⁶⁴ Oxenstierna svarar lika syrligt på detta, att han skrivit förmaningarna i bästa välmening, men han försäkrar Brahe att han ”härefter in privato intet skall bemödha honom medh mine förmaningar, utan beflita mig om att göra differentie emellan dem, jag hafver att göra medh”.⁶⁵

⁶⁰ *RP*, 3, 1885, 30 nov. o. 17 dec. 1633, s. 257 resp. 286. Det var först i början av 1634 som Gabriel Gustafsson framkastade förslaget, att Brahe skulle efterträda rikskanslern i händelse av dennes frånfälle, *RP*, 4, 13 jan. 1634, s. 8 f.

⁶¹ *Tänkeboken* s. 34 ff.; *Sveriges historia till våra dagar*, 7, Sthlm 1926, s. 53 ff.; G. Wittrock, a.a., s. 688.

⁶² *Tänkeboken* s. 41 f.; *Sveriges historia till våra dagar*, 7, s. 56. Stilleståndet var på 26 år. Uppgiften här kan vara avskriftsfel av utgivaren.

⁶³ *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling* (AOSB) bd I: 13, Sthlm 1949, brev av d. 25 aug. 1635, s. 554 f.

⁶⁴ *AOSB* II: 3, 1890, s. 495.

⁶⁵ *AOSB* I: 14, 1950, brev av d. 2 okt. 1635, s. 98.

Somliga, framför allt äldre, författare har menat att det efter detta uppstod en personlig antagonism mellan Brahe och Oxenstierna. Man bör emellertid komma ihåg att rikskanslern skrev lika förebrående till sin son Johan, som också deltog i underhandlingarna — ”Så myckedt jag kan döma, moste I illa veta, hvadh i holla opå”.⁶⁶

Ursprunget till den negativa uppfattningen kan spåras till en bok av Carl Reinhold Berch från slutet av 1700-talet. Berch bygger i sin tur på en, icke namngiven, nidskrift mot Axel Oxenstierna. Han skriver att utnämningen till generalguvernör i Finland ”icke hafva skedt med Gref Pärs vilja; utan at Oxenstierna ... förtrutit det han icke allena finge resolvera i rikets angelägenheter för de af Gr. Pär gjorda oförskräckta inkast...”.⁶⁷ Anders Fryxell gick ännu längre och påstod att samarbetssvårigheter rådde mellan Brahe och Oxenstierna redan innan Stuhmsdorf.⁶⁸ Ytterligare andra författare har velat nedtona konfliktens betydelse.⁶⁹

Vilken ståndpunkt man intagit i frågan, verkar ofta bero på om man ser Per Brahes resa till Finland som en förvisning eller ej. Petrus Nordmann, som helt underkänner allt tal om motsättningar, påpekar att brevväxlingen mellan Brahe och rikskanslern alltid var hjärtlig. Han säger också, att de ”högdliga svenska ätternas medlemmar betraktade sig såsom tillhörande en familj” och att Brahes och Oxenstiernas ”divergenser i åsikter ... rubbade ej märkbart det band af vänskap och aktning de hyste för hvarandra”.⁷⁰ I Tänkeboken framförs aldrig någon kritik mot rikskanslern.

Generalguvernören

Förbigående själva utnämningen och alla förberedelser skriver Brahe att han kom ”Gud ske lof till Åbo slott den 21 November 1637, och blef General-Gouverneur öfver Stor-Förstendömet Finland, Åland och begge Carelerna” (s. 43 f.). Han kom att kvarstå i denna befattning till augusti 1640.

För att lära känna ”landets belägenhet” företog Brahe två visitationsresor, vintern 1637–38 och sommaren 1639. Det finns skäl att dröja vid den senare resan om vilken Brahe ”till Regeringen ingifvit en skriftlig berättelse, hvilken ligger i Canzliet”.⁷¹ Brahe var, enligt egen utsago, tämligen ensam om att ha företagit en sådan resa om sommaren. Tidigare hade dylika resor skett ”om

⁶⁶ AOSB I: 13, brev av d. 23 aug. 1635, s. 545. Se även brev d. 12 sep. s. å., AOSB I: 14, s. 33 f.

⁶⁷ C. R. Berch, *Namn-kunniga svenska herrars och fruurs skådepenningar*, Sthlm 1777, s. 81. Berch säger vidare på samma sida att ”DET är här icke rummet at undersöka dylika tilvitelser, eller anställa något försvar för Axel Oxenstierna ...”

⁶⁸ A. Fryxell, a.a., 7, s. 105. Se även bd 8, 1851, s. 116 f., där Fryxell namnger ”en bland de bättre nidskrifterna mot rikskanslern” vilken förmodligen är densamma som Berch använt sig av, nämligen: *Copia literarum nobilis cujusdam Sueci et primarii viri* från 1645.

⁶⁹ Se t.ex. Wilhelm Tham i *Den svenska utrikespolitikens historia*, I:2, Sthlm 1960, s. 261: ”Man har understundom sökt konstruera en bestämd motsättning mellan ... hemmaregeringens uppfattning i den polska frågan och rikskanslerns och därvid hänvisat till den beska, ja, skoningslösa kritik, som denne lät vederfara fredskommissarierna, sedan han fått kännedom om den slutliga överenskommelsen. I sak föreligger ingen sådan motsättning”.

⁷⁰ P. Nordmann, a.a., s. 86 f.

⁷¹ *Tänkeboken* s. 45. Denna finns utgiven av P. Nordmann, ”Berättelse öfver Per Brahes resa i Finland sommaren 1639” i *Skifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland* no XXVIII. Förhandlingar och uppsatser 8, Helsingfors 1894 — cit *Reseberättelsen 1639*. Se även C. M. Schybergson, ”Per Brahes visitationsresa i Nord-Finland år 1639” i *Historisk tidskrift för Finland* 1921 s. 47–59. Berättelsen om den tidigare resan finns publicerad i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, 31, Sthlm 1850, s. 439 ff.

Wintern när man beqvämligen och fordt komma kunde" över snö och is. Men man kunde då marken var snötäckt, inte rätt uppskatta landets resurser. En klar tendens till omvärdering av en illa skattad landsända märkes. Han säger t. ex. om Österbotten, att "om det så excolerades som thet tilståår woro [det] then ypperste landzort vnder E.K.M:t och Sweriges Crona" t. o. m. övergående Preussen och Holland i bördighet. Om inbyggarna säger han, att de "är ett Gudhfrucktigt, civilt, idkesampt, Troget och gått fälk ... vthi theras lefwerne och boningar nobiliteten många annorstädes öfvergåendes" och om bara "Krijgzbeswären kunde vphäfwat" skulle de "icke till ringa Rijkens prydnat och styrkia tillwäxa och vppkomma ..." Viktigt är dock, säger han märkligt nog, att de "eenskijlt höltes E.K.M:t och cronan tillhonda", dvs. landen borde icke bortdoneras.⁷² Detta gällde som sagt österbottningarna, men hos andra nordfinländare finner man ett stort fel. De åter nämligen "mange äthskillige och owanlige gångor om dagen fråssandes öfvermåtton" och hos dem är den "osedh ... at then prijsas mäst som mäst kan äta ..." I en måltid äter de, vad som för andra hade räckt till fyra eller sex måltider, och därför måste de, trots sitt överflöd, likafullt "bruka brödh aff Bark och Rötter ..." ⁷³ Åtskilligt torde nog kunna invändas mot denna beskrivning, och någon större inlevelseförmåga i den enskilde bondens vardag kan man väl knappast tillskriva greve Per.

Under stormaktstiden förespråkades, att man i kontakten med främmande makter antingen skulle använda svenska eller latin (vilket ju var ett 'neutralt' språk), och Brahe var anhängare av den linjen. "Man måste aestimera sitt eghit modersspråk" menade han en gång i rådet.⁷⁴ Att detta även gällde finskan förstår man av ett uttalande i Reseberättelsen (s. 281): "Ty woro och mykit Rådsampt at den Swenska vnga Adelen lade sigh på at lära Finska, hwilket Tungomål emot skiäl föracktas och woro nyttigare än Fransösisk och Italiansk ..."

Redan i oktober 1638 behandlade rådet en från Brahe inkommen skrift med förslag till åtgärder i Finland, som han ansåg vara av nöden.⁷⁵ Dessa förslag stämmer i stort sett överens med de förbättringar han senare i Tänkeboken presenterade som genomförda och, som han själv skriver, "näst Landsregeringen bestodo i följande:

Inrättade jag Academien i Åbo, hvilket skedde med behörig process.

Lät jag Gymnasium i Viborg inrättas af [landshövdingen] H. Erik Gyllenstjerna. Blefvo alla Cathedral-skolor dels förnyade, dels inrättade.

Funderade jag i Tavastehus, vid Nyslott, Kexholm goda barnskolor.

Delte jag flera stora socknar och lät bygga flera sockenkyrkor.

Funderade jag nya staden i Helsingfors,⁷⁶ bragte Åbo och Viborg i bättre villkor, och så mycket det stod till att göra, i bättre politie; anlade den lilla jordvallen och stengården kring Åbo stad; gjorde anordning till slottens upprättande, förnyade opp hela Åbo slott, och lät lägga derpå helt nytt tak.

⁷² *Reseberättelsen* 1639 s. 275, 278 f; C. M. Schybergson, a.a., s. 55.

⁷³ *Reseberättelsen* 1639 s. 279 f.

⁷⁴ *RP*, 11, Sthlm 1906, 25 juli 1645, s. 132.

⁷⁵ För detta o. följande se *Tänkeboken* s. 46 ff.; P. Nordmann, a.a. s. 121 ff.; *RP*, 7, 1895, 11 okt. 1638, s. 324 ff.

⁷⁶ Ett av kronans stora bekymmer under denna tid var rikets ringa antal invånare. Man ansåg det viktigt med folkrika städer, för att handeln skulle blomstra. Det bekymrade också Brahe, kan man läsa i *Reseberättelsen* 1639, att den på naturresurser så rika östra rikshalvan, var så fattig på folk. Hans förhoppningar på den nya staden Helsingfors kom dock på skam — den blev under svensktiden aldrig mer än en småstad.

Bragte krigsfolket uti riktighet.

Begynte først i Savolax att skriva gårdtals, då 6 gårdar skulle utgöra en knekt.⁷⁷
Ställde lilla tullen i god ordning”.

Per Brahes verksamhet i Finland är förmodligen det som han blivit mest uppskattad för (han var där ytterligare två perioder mellan 1648 och 1651), och det är inte utan stolthet han summerar sin vistelse där med de berömda orden: ”Jag var med landet, och landet med mig, väl tillfreds”.

Snart började emellertid en ny och för Brahe viktig period. Efter hemkoms-ten till Sverige reste han ner för att inspektera sitt grevskap, och under hans bortovaro dog den gamle riksdrotsen, Gabriel Gustafsson, vilken Brahe kom att efterträda. Innan detta skedde hade det talats om att sända delegater till de tyska fredsförhandlingarna. En av de av Axel Oxenstierna först föreslagna var Per Brahe. Detta torde vara ännu ett bevis för att Brahe fortfarande åtnjöt kanslerns fulla förtroende i dylika frågor. Fryxell och Odhner har i detta istället velat se en ny möjlighet för Oxenstierna att ”förvisa” greve Per. Men att rikskanslern till det viktiga tyska fredsverket skulle sända iväg en man för vilken han inte hyste något förtroende, och detta endast för att kunna agera utan motstånd i rådet hemmavid, är ytterst otroligt. Till yttermera visso sade Oxenstierna, att han helst hade velat leda delegationen själv, om det inte varit för personlig ohälsa.⁷⁸ Alltnog; ”sedan jag blef Drotset, vardt resan om intet”, skriver Brahe.

Riksdrotsvalet 1641

Om själva valproceduren talar, som Odhner noterat, rådsprotokollen och Tänkeboken olika.⁷⁹ De riksråd som inte var närvarande tillskrevs, säger Brahe, ”att de ville sända in deras skriftliga vota; hvarpå allas vota blefvo skrifteliga och i en ask förseglade till den 14 Aprill 1641”. (Rösträkningen skedde den 13 enligt rådsprotokollet.) ”Blef äfven aftaladt, att om lika många vota eller röster föllo på tvenne, skulle Hennes Maj:t Drottningen göra utslaget. Bröts så asken opp af RiksCanzleren och noterades af Riks-Skattmästaren ock Per Baner, då Skattmästaren och jag fick lika många röster hvar”. (Rådsprotokollet säger att *efter* det att man fått lika röstetal ”blef gott funnit” att ”gifva H. Maj:t uti händer att gifva utslaget och een thera af thesse två *utvälja* ...” – kursivering här. Man lät sedan frågan bero till nästa dag, den 14.) Brahe säger att man efter detta beslöt fullfölja planen att drottningen ”genom lottagande skulle kesa Drotset; hvaruppå Fältherren, RiksAmiralen, Skattmästaren, Canzleren, Hr

⁷⁷ Utskrivning per gårdetal istället för mantal var en efterlängtat åtgärd, som efter Brahes föredöme dryftades i rådet i januari 1640, och som från riksdagen 1642 kom att gälla för hela riket. *RP*, 8, 1898, s. 2 f.; C. T. Odhner, a.a., s. 107–111.

⁷⁸ *RP*, 8, 7 juli 1640 o. 14 apr. 1641, s. 91 resp. s. 568 f.; *Tänkeboken* s. 48; C. T. Odhner, a.a., s. 101; A. Fryxell, bd 8, s. 117. Fryxell anför som ytterligare bevis på personlig antagonism att Oxenstierna inte, som brukligt var, avtackat Brahe för utförda tjänster i Finland, med hänvisning till rådsprotokollet den 25 aug. 1640. Detta hade Oxenstierna emellertid gjort redan den 18 aug. – *RP*, 8, s. 217. Vidare säger Fryxell att Brahe ”beslutat antaga förslaget [att sändas till Tyskland], ehuru mindre gerna”. Det enda av Brahe i rådsprotokollen noterade uttalandet om saken är: ”Gref Peder sade sig skattar väl sijne kvaliteter och befinner sig vara skyldig att utbrätta; sade sig inthet tveka”. Detta sades på e. m. samma dag han blivit vald till drots – *RP*, 8, s. 569.

⁷⁹ C. T. Odhner, a.a., s. 101 n. 4. Se för det följ. *Tänkeboken* s. 49 f. samt *RP*, 8, d. 8, 13 o. 14 apr. 1641, s. 556 f., 561–567.

Johan Skytte och Riksmarskalken Herr Axel Baner gingo opp till Drottningen och berättade allt". (Att skattmästaren – dvs. Gabriel Bengtsson Oxenstierna – var med motsäges av rådsprotokollet och uppgiften är helt säkert felaktig, då han var en av dem som valet gällde.) "Drottningen hade redan", fortsätter Brahe, "kastat lotten och råkat på mig; hvilket Hennes Maj:t sade, och ville hafva min person dertill". Riksråden begärde dock att hon än en gång skulle dra lott, denna gång i deras närvaro, vilket hon gjorde – med samma resultat. I rådsprotokollet är skildringen om lottdragningen full med luckor. Som synes ovan står där endast att hon skulle "utvälja" en av de två. Själva lottdragningen verkar ha varit hennes egen idé (RP s. 556).

Fastän rådsprotokollen är oklara, så är det uppenbart att Tänkebokens skildring är felaktig på flera punkter. Förmodligen har Brahe skrivit denna skildring utan att ha äldre anteckningar till hands, och trots att inte alltför lång tid förflutit, så har hans minne fördunklats. Man får heller inte bortse från en önskan att ge en för honom positiv skildring av episoden, framför allt vad det gäller drottningens åsikt i frågan. Det framstår ju onekligen som mera smickrande för Brahe om lottdragningen bestämts på förhand, och inte varit en lösning som Kristina tagit till, efter att ha funnit sig oförmögen att välja mellan de båda kandidaterna. I vilket fall så har han uppnått sitt länge eftersträfvade mål, och triumferande avslutar han: "Såsom Gud synnerligen ville mig till detta embete; alltså varder den samme gode Gud mig visserligen sin helige Andes nåd och kraftiga medverkan mildeligen förlänandes, detta kall att utföra, sitt heliga namn till pris och ära, Hans församling till förkofring, min Drottning och mitt fädernesland till tjenst och välfärd, mig till hugnad, det höre Gud för Christi skull!"

Per Brahe Dei Gratia Drotzet således.

Den nye konungen

De sista tjugo sidorna av Tänkeboken ägnas nästan uteslutande händelser rörande Kristinas tronavsägelse och Karl Gustavs trontillträde. För forskare har de därför haft stort värde som de är skrivna av en av rikets ledande män – "högadelns främste och mest konsekvente talesman i mitten av 1600-talet". För somliga perioder är det rentav den enda källan från någon svensk i de ledande kretsarna.⁸⁰

Petrus Nordmann har sagt, att i Tänkeboken "uttalar sig P. Brahe nästan alltid med en diplomats försiktighet".⁸¹ Det kan väl gälla den tidigare delen, men absolut inte dessa avslutande blad. Han kan inte förstå Kristinas abdikation, ty det råder "emellan qvinna och man ett oupplösligt band ... mycket mera då emellan Konung och Riket". Över drottningen "som af naturen både dygdig och af hjertat god var" låter han emellertid ingen skugga falla, men "Hvilkas råd Hennes Maj:t plägade så i detta som i mycket annat dömme Gud". Brahe försökte "beveka Hennes Maj:t till förnuftigare och bättre tankar, det vet den gode Guden; men vrånga menniskor fingo rådrum". En liten tröst

⁸⁰ S. I. Olofsson, a.a., s. 199, 329 n. 83. "Utöver Per Brahes Tänkebok finnes endast Picques' och Juels [d. v. s. franske resp. danske residenternas] rapporter ... att tillgå" avseende maj 1654. Riksrådsprotokollen saknas för nästan hela detta år.

⁸¹ P. Nordmann, a.a., noten s. 83.

var att eftervärlden ”dem ... med deras tillbörliga färger teckna lär ...”⁸² Ytterligare en tröst i all dårskap var Svea hovrätt där ”Gud höll rättvisan vid makt och detta Collegium vid sitt rätta tillstånd oförkränt, när de andra Collegia voro till god del förfallna”.⁸³ Men så var ju också Brahe såsom riksdrots ordförande i hovrätten ...

Om abdikationsakten, då drottningen ”stod så skön som en engel”, har Brahe avgett en utförlig och ofta citerad redogörelse vilken vi här förbigår, liksom skildringen av Karl Gustavs kröning och efterföljande festligheter. Det skall bara nämnas att uttåget ur Uppsala, där akten försigått, synes ha blivit en omständlig procedur. Om detta säger Brahe lakoniskt, att ”som det ena var underligt, jag menar afdankningen; alltså föll det ena underliga efter det andra”.⁸⁴

Genast började arbetet under den nye konungen med att se ”öfver staten och Riksens medel hvilka ... temmeligen slätt befunnos”. Man såg även till de utrikespolitiska konjunkturerna, och en part ansåg att det var dags ”att dämpa Ryssen, innan han växte för stor: en part att nu var tid att bringa Polacken till vårt nöje ...” (s. 99 f.). I dessa diskussioner kunde de inte längre vägledas av Axel Oxenstiernas råd, då denne avlidit den 28 augusti 1654. Dödsfallet noteras anmärkningsvärt nog inte av Brahe.

”Emedlertid” — så avslutas Tänkeboken — ”reste Konungen ifrån Stockholm ... till Vadstena, dit jag sände ... bref och böd hans Maj:t till Visingsborg. Hans Maj:t kom så till mig den 4 Februari 1655 och blef qvar natten öfver. Dagen derpå, efter predikningen och middagsmåltiden reste Hans Maj:t öfver isen till Grenna åt Jönköping. Hans Maj:t lät sig allt behaga, och var bägge måltiderna rätt lustig.”⁸⁵ Svenska lösen sköts af tie kanoner hvar gång skålar druckos ... Vid Hans Maj:ts ankomst och bortresa lossades alla stycken. På vallen stodo mina trumpetare och pukslagare: skolan discanterade på förborgen. När måltiden stod, blåste mina trumpetare till bords och mina musikanter spelade ...”⁸⁶

Tänkebokens syfte

Vad har Per Brahe haft för syfte med och för vem har han författat Tänkeboken? Wilhelm Nisser har sagt ”att det är uppenbart, att greve Per d. y. livet

⁸² *Tänkeboken* s. 81, 85, 88. En av de vrångare människorna var enligt Brahes åsikt Herman Fleming. Denne nämnes aldrig vid sitt fulla namn utan antingen ”Riddar Röd” — med tillägget ”skrymtare” i den tryckta utgåvan s. 88 — eller ”N.H.F.” — s. 90. Bitterheten mot denne skulle väl ytterligare ökas då Fleming var en av de ledande reduktionsmännen vid 1655 års riksdag.

⁸³ *Tänkeboken* s. 82. Omdömet fälls i samband med högmålsprocessen mot Bengt Skytte i efterdyningarna av den ”messeniska sammansvärjningen”. Skytte frikändes i rättegången som hölls i oktober 1652. I *Tänkeboken* har utgivaren felaktigt ändrat årtalet till 1653 för att få kronologin att stämma — s. 81.

⁸⁴ Se *Tänkeboken* s. 92—95.

⁸⁵ Detta är en eufemism som förvisso kan sägas vara skriven ”med en diplomats försiktighet”. Karl Gustavs dryckesvanor hade redan tidigare ”lämnat rum för åtskilliga erinringar” — S. I. Olofsson, a.a., s. 62. Jfr även *Tänkeboken* s. 92: en annan gång då Brahe var med ”Konungen till måltids, lät han icke gifva sig vatten ...”

⁸⁶ Beskrivningen av dessa festligheter kan jämföras med den som avlämnats av en ung livländsk adelsman, som under en Sverige-resa i slutet av 1660-talet besökte Visingsborg. Han skildrar sitt emottagande i stort sett identiskt. Se M. Weibull, ”Johan Adolph Clodts anteckningar” i *HT* 1883, särsk. s. 215—218. De ’discanterande’ skolbarnen kom från den av Brahe år 1636 på Visingsö inrättade skolan, där ett antal i grevskapet boende djäknar fick grundläggande undervisning.

igenom fullföljde gamla stånds- och släkttraditioner ...⁸⁷ Nisser har delvis ett annat syftemål med uttalandet, men man kan instämma att Per Brahe även i sina litterära intressen följer sin far och farfar i spåren. Per Brahe d. ä. hade ju även han utövat ett visst författarskap. *Oeconomian* fyller ett didaktiskt syfte som en "hushållsbok för ungt adelsfolk". I detta kan den jämföras med annan samtida eller nästan samtida litteratur, såsom Schering Rosenhanes *Hortus Regius* eller dennes *Oeconomia*. Det var litteratur av adelsmän för adelsmän, som skulle ge den ideologiska grunden för det rådande samhället eller praktiska råd i uppfostran av unga ädlingar eller skötseln av ett gods. Emellertid har Per d. ä. gjort sig känd även som historieskrivare i det att han fullföljde och kompletterade Peder Swarts krönika om Gustav Vasa.⁸⁸ I denna fortsättning berör han huvudsakligen självupplevda minnen av kung Gustav. Krönikor av det slaget förekom i flera utföranden och spreds ofta genom avskrifter till olika adelsbibliotek. Tryckta böcker var fortfarande en dyrbarhet och läsekretsen i det dåtida Sverige var tämligen begränsad.

Vår Per Brahes 'krönika' behandlar hans egen person. I all sin privata verksamhet planerade han för sina arvtagare. Hans "grundlag" för Visingsborg innehåller "successionsordning" och föreskrifter i händelse av "regerande greves" omyndighet, den avslutas även med förklaringen att den skulle gälla i evärdlig tid.⁸⁹ Som det visade sig kom ingen av Per Brahes söner att uppnå vuxen ålder. Inte heller hade han kunnat förutse reduktionen, som drabbade hans brorson och arvtagare Nils Brahe d. y. mycket hårt. Men i detta mönster faller en krönika över hans egen levnad mycket väl på plats. Som vi har sett påbörjade han *Tänkeboken* i början av 1640-talet när han nått höjden av sin bana, och den självframhävande tendensen är påtaglig.

År 1667 grundade Per Brahe ett tryckeri på Visingsö. I detta trycktes hyllningsdikter och begravningsverser över adelsmän, men även historiska arbeten och resebeskrivningar från fjärran länder. Här trycktes också Per Brahe d. ä:s *Oeconomia* och olika genealogiska arbeten om Brahe-ätten.⁹⁰ I ett av dessa senare räknas Brahe-släktens medlemmar upp och när man kommer till greve Per d. y. lovar man, att hans "Högberömlige Lefwerne à parte skall beskrifvas".⁹¹ Denna enskilda beskrivning letar man förgäves efter i volymen; alltså var det tänkt att ett eget verk skulle ägnas honom. Något sådant är inte känt. En gissning är att detta verk skulle vara *Tänkeboken* själv, eller att den skulle användas som underlag för någon annan författare. Så hade den ju redan använts av Familjekrönikans författare, som också sträcker sig tio år längre än *Tänkeboken*. Det var dock inte Familjekrönikans 'officiella' skildring man avsåg att trycka, då den ju behandlar hela Brahe-släktens historia från år 1190 och framåt. Om gissningen om *Tänkebokens* publicerande är riktig, skulle en tänkbar anledning till att den aldrig utgavs vara, att Brahe ville komplettera skildringen. 1673 – det år uppgiften stammar ifrån – hade den varit avbruten i nästan tjugo år. Allt detta är givetvis endast spekulationer, men det kan vara

⁸⁷ W. Nisser, a.a., bd 1, s. 2.

⁸⁸ Se H. Wieselgren, "Krönikorna om Gustaf Vasa" i *HT* 1890, s. 54–60.

⁸⁹ P. Nordmann, a.a., s. 270 f.

⁹⁰ Se S. Almqvist, *Johann Kinkel, Per Brahes boktryckare på Visingsö*, Uppsala 1965. På s. 131–147 finns en katalog över de från tryckeriet utkomna böckerna.

⁹¹ J. Widekindi et al., a.a. 1673, s. 15.

värt att notera, att Brahes boktryckeriplaner troligtvis härstammar redan från början av 1650-talet,⁹² och vid den tiden var Brahe fortfarande flitig i att uppdatera Tänkeboken.

⁹² S. Almqvist, a.a., s. 11.

Johan Claesson Risingh och tillkomsten av hans skrifter

Av *Stellan Dahlgren*

Johan Claesson Risingh är en av de intressantaste gestalterna i stormaktstidens Sverige. Mest känd är han av två anledningar: dels var han den siste guvernören i Nya Sverige, den svenska kolonin i Nordamerika, dels var han Sveriges förste nationalekonomiske författare.

Risingh har haft sin största betydelse i svensk historia genom sina ekonomiska skrifter. De avslöjar mycket om de ekonomiska tänkesätt som fanns i de ledande skikten i Sverige under stormaktstiden och som inte framgår lika tydligt i de andra källor vi har från denna epok. Dessutom har de spelat en roll för senare generationers ekonomiska skribenter långt in på 1700-talet.¹

Historikern Ellen Fries prisade Risingh för hans insikter och skarpsinne och karakteriserade hans ekonomiska skrifter som för sin tid märkliga arbeten. Hon menade att han i "frisinthet och humanitet... står bland sitt tidevarvs främste", en kanske något överdriven karakteristik.² En annan forskare, Einar Ekegård, har ansett att Risinghs ekonomiska författarskap var för sin tid märkligt och menat att det blivit alltför litet beaktat i forskningen. Samtidigt har han hävdad att Risinghs program för svensk handelspolitik "väsentligen varit ett uttryck för den oxenstiernska ekonomiledningens uppfattning", dvs. Axel och Erik Oxenstiernas.³

Eli F. Heckscher, den som tidigast kallat Risingh vår förste nationalekonom, gav en rätt negativ skildring av hans ekonomiska tänkande. Han menade att Risingh var föga självständig, en medelmåttig intelligens och som merkantilist "något ålderdomlig", och påstod också att han var mera tidstypisk än inflytel-

¹ Föreliggande artikel är en förundersökning för en kommande framställning av förf. om Risinghs samhällsyn och hans betydelse för den svenska ekonomiska politiken under senare delen av 1600-talet.

² E. Fries, Johan Claesson Risingh, *HT* 1896, s 33, 71. Carl Danielsson kritiserar Fries' tolkning av Risingh som frisinnad i förhållande till merkantilismen; flera merkantilister har samma åsikt som Risingh, se C. Danielsson, *Protektionismens genombrott och tulltaxerevisionerna 1715 och 1718*, Stockholm 1930, s. 53 n. 1, jfr även s. 19 med n. 7.

³ E. Ekegård, *Studier i svensk handelspolitik under den tidigare frihetstiden*, Uppsala 1924, s 48 och 49, not 1.

Stellan Dahlgren, f. 1932, docent i historia, har skrivit *Karl X Gustav och reduktionen* (1964) och är medförfattare till *Kultur och samhälle i stormaktstidens Sverige* (1967), *The rise and fall of New Sweden. Governor Johan Risingh's journal 1654–1655 in its historical context* (1988) samt *Från feodalism till kapitalism. Skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720–1910* (1990).

serik, vilket för Heckscher var ett mycket negativt påstående.⁴ Det bör emellertid observeras att Heckscher utifrån sina liberala utgångspunkter var mycket negativ till merkantilismen överhuvud. Därtill var han synnerligen intelligens-aristokratisk i sin syn på vilka faktorer som driver fram en idéutveckling.⁵ Ur bägge dessa synpunkter tycks Risingh inte ha hållit måttet.

Heckschers bedömning av Risingh och hans betydelse kan dock med skäl bestridas. Sven Gerentz, som skrivit en historik över kommerskollegiet, menar att Risingh genom sina idéer hade stort inflytande i detta kollegium, inte endast när han fungerade som dess sekreterare utan även sedan han lämnat det. Således skulle vicepresidenten Israel Lagerfelt, som mer än någon annan förkroppsligade kontinuiteten och kunskandet i kommerskollegiet under 1650-, 1660- och 1670-talen, enligt Gerentz' mening ha påverkats starkt av Risingh.⁶ Detta är helt säkert riktigt och visas bl. a. av att vissa av Risinghs otryckta skrifter har funnits bland Lagerfelts handlingar.⁷ Inflytandet går också längre fram i tiden, eftersom den åskådning som fördes vidare inom kommers- och kammarkollegierna kom att ingå i 1700-talets idéarv och att påverka de ekonomiska skribenterna under den tiden, även de vid universiteten.⁸

Vad gäller guvernörskapet i Nya Sverige har man i forskningen särskilt fäst sig vid att kolonin gick förlorad under Risinghs tid. Han tvingades nämligen hösten 1655 att överlämna kolonin till holländarna som kom in i kolonin uppför Delaware-floden med en överlägsen truppstyrka. Han har kritiserats för att han utmanat holländarna genom att vid sin ankomst till Nya Sverige våren 1654 ha besatt det fort de hade upprättat inom det område som svenskarna ansåg tillhöra dem vid Delaware-floden. Denna bedömning gjorde t. ex. Carl Sprinchorn, som år 1879 utgav den första skildring av kolonins historia som kan sägas fylla vetenskapliga minimikrav.⁹ Kritiken har upprepats in i senaste tid.

Andra har menat att Risinghs besättande av befästningen i fråga var en naturlig åtgärd, eftersom holländarnas innehav av fortet gjorde det omöjligt för svenskarna att driva handel och få varor och folk från hemlandet. Av denna åsikt var bl. a. Ellen Fries, som i sin ofta återopade artikel om Risingh från 1896 hävdade att besättandet var en klok och berättigad handling.¹⁰ En liknande bedömning har nyligen gjorts av Hans Norman.¹¹

Eli F. Heckscher har påpekat att det vore en nyttig åtgärd att göra en

⁴ E.F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, I: 2. Stockholm 1936, s 692–702. Jfr även Heckschers uppsats Anders Berch och den ekonomiska vetenskapen i Sverige, *Lychnos* 1942, s 36, där han också säger, att Risingh var originell endast i sin ambition att omspanna så mycket och att "hans bok blev hans öde". Frågan i vad mån Risinghs idéer var typiska för och i vad mån de vunnit genomslag i tänkandet i ledande svenska samhällsskikt är dock betydligt mer intressant än vad Heckscher tycks ha ansett.

⁵ Om Heckschers syn på merkantilismen se D. C. Colemans karakteristik i *Revisions in Mercantilism*, ed. D.C. Coleman, London 1969, särskilt s. 103.

⁶ S. Gerentz, *Kommerskollegium och näringslivet*, Stockholm 1951, s. 41, 45.

⁷ Ibidem, s. 41 med n. 12, se även S. Dahlgren, "New Sweden: The State, the Company and Johan Risingh", i S. Dahlgren — H. Norman, *The Rise and Fall of New Sweden*, Uppsala 1988, s. 37 f.

⁸ Jfr G. Schauman, *Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur*, Helsingfors 1910, s. 42 f., 65 och 88. Sten Lindroth nämner Risingh endast i förbigående i sin *Svensk lärdomshistoria*, bd 2, Stockholm 1975, s. 543.

⁹ C. Sprinchorn, *Kolonien Nya Sveriges historia*, *Historiskt bibliotek*, 5, 1879, s 213 f.

¹⁰ Fries, a.a., s. 43.

¹¹ H. Norman, "The Swedish Colonial Venture in North America 1638–1655", i Dahlgren-Norman, a.a., s. 91.

textkritisk undersökning av de ekonomiska skrifter Risingh lämnade efter sig.¹² Syftet med denna framställning är att göra en analys av Risinghs skrifter för att tidfästa dem och klargöra deras förhållande till varandra. Däremot är avsikten inte att lösa alla de, delvis nog så besvärliga, källkritiska problem som knyter sig till Risinghs författarskap. Alltför mycket arbete bör nog inte heller läggas ned på den tidsödande uppgiften, eftersom detaljresultaten troligen inte skulle bidra till att kasta något nytt ljus över innehållet i Risinghs skrifter.

I denna artikel tas alla Risinghs skrifter upp, inte bara de ekonomiska. Även de av hans framställningar som har samband med hans vistelse i Nya Sverige är intressanta, eftersom de hör till det värdefullaste som skrivits av någon svensk iakttagare om förhållandena i Nordamerika under 1600-talet. De har därigenom en betydelse också i ett internationellt sammanhang. Dessutom finns ofta ett samband mellan dessa framställningar och Risinghs ekonomiska skrifter.

Risinghs biografi i korthet

Risinghs karriär var delvis en i stormaktstidens Sverige ganska typisk lågadlig ämbetsmannakarriär, om man nämligen ser till hans ursprung och sociala avancemang. Risingh är också typisk om man jämför honom med samtida ekonomer i andra länder, nämligen i fråga om sammanvävningen av studier, utvecklandet av ekonomiska idéer, ämbetsmannaverksamhet och även eget ekonomiskt företagande. Det kan synas förvånande att tjänstemannen och ekonomen Risingh gav sig av till det vilda Amerika på ett kolonialt företag, men i ett europeiskt perspektiv var han bara en av många 1600-talsmerkantilister, för vilka ekonomisk idéutveckling och ekonomisk företagsamhet i statens tjänst gick hand i hand.

Risingh var prästson från Risinge i Östergötland, och hans farbror var den kände biskopen Johannes Bothvidi. Han studerade vid Linköpings gymnasium, inskrevs vid Uppsala universitet 1635. Han disputerade där 1640, varefter han så småningom for utomlands och studerade. I december 1645 möter vi honom i Amsterdam, där han studerade "Policien, Handelen och manufacturerne".¹³ Hur han finansierade dessa studier är obekant. Åren 1646 till 1648 var han den unge greven Claes Totts informator och deltog i hans peregrinationsresa till Holland, England och Frankrike.¹⁴

Inte långt efter sin återkomst till Sverige reste Risingh tillbaka till Holland, där han vistades åren 1649–50. Det framgår bl. a. av en rad brev han skrivit 5.3 1649–4.10 1650 från Amsterdam till Georg Stiernhielm, för vars räkning Risingh ombesörjde inköp av böcker och instrument. Det finns en lucka i Risinghs brev för tiden 19.9 1649–15.4 1650. Han har möjligen gjort en resa till England under den perioden.¹⁵ I alla händelser synes han ha varit i England i början av år 1651 (jfr avsnittet nedan om tillkomsten av hans skrifter).

¹² Heckscher, a.a., Anmärkningar om källor och litteratur, s. XLIII.

¹³ Risingh — Sten Bielke 13.12.1645, E 2020, Sten Bielkes samling, RA.

¹⁴ Se om den tidigare delen av Risinghs karriär Fries, a.a., s. 35 ff, och Dahlgren, a.a., s. 26 f.

¹⁵ Risinghs brev till Stiernhielm från Nederländerna 5.3 1649–4.10 1650 finns bevarade i form av referat gjorda av B Swartling för hans Stiernhielm-biografi av 1909 ur Vasula-arkivet och nu liggande i X 296a, UUB. För tiden 5.3–13.11 1649 har de återgetts av Per Wieselgren i *Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund*, 60, Lund 1968, s. 154–179.

Risingh var tillbaka i Sverige senast den 29 maj 1651.¹⁶ I kraft av det kunnande han hade förskaffat sig och troligen även p.g.r.a. de goda förbindelser han hade i både högre och lägre ämbetsmannakretsar i Sverige erhöll han tjänsten som sekreterare i det kommerskollegium som inrättades under sensommaren och hösten 1651.¹⁷

I kommerskollegiet, där det inte fanns många aktiva medlemmar i början, gjorde Risingh under de första åren en betydande insats. Han hade dock ambitioner att nå en mera självständig ställning och att ännu mera aktivt och s.a.s. ute på fältet förverkliga sina idéer om hur Sveriges handel skulle kunna befrämjas. Erik Oxenstierna, Axels son, sedermera sin fars efterträdare som rikskansler, och från augusti 1652 kommerskollegiets generaldirektor, hjälpte honom med detta. Risingh utsågs i december 1653 till assistentråd i Nya Sverige, med uppdrag att utveckla kolonin ekonomiskt och att se till att handeln mellan Sverige och Amerika expanderade. Han fick också en donation i kolonin, blev utnämnd till kommissarie i kommerskollegiet och adlad. Vid årsskiftet 1653/54 reste han iväg till Nya Sverige, där han efter framkomsten blev kolonins ledare, eftersom guvernören Johan Printz då hade lämnat kolonin. I juni 1655 blev Risingh också utnämnd till kolonins guvernör.¹⁸

Risingh blev en mycket energisk ledare av den svenska kolonin. Han anlände med ungefär 300 personer och började som tidigare berörts med att inta det holländska fortet Casimir, vilket omvandlades till Fort Trefaldighet och fick en förhållandevis stark besättning. Fort Christina, nuvarande Wilmington i Delaware, blev huvudort i Nya Sverige, och där residerade Risingh.

Med hjälp av fortifikationsofficern Peter Lindeström lät Risingh kartlägga kolonin. Han utfärdade bestämmelser angående relationerna mellan kompaniet och kolonisterna, om jord- och skogsbruk m.m. Vidare lade han ned mycket arbete på att ordna rättsväsendet och på att lösa rättstvister. De skiftande relationerna till engelsmännen, holländarna och inte minst till indianerna tog också tid och krävde stora ansträngningar. Från indianerna förvärvade han nya landområden och skaffade bekräftelse på tidigare landköp. Han tillät även kolonisterna att skaffa sig egna landstycken genom att tillhandla sig dem av indianerna. Risinghs arbete försvårades av att han under sin tid i kolonin inte fick någon tillförsel av folk och varor från Sverige.

Risingh fick kort tid på sig för sina reformer. Redan hösten 1655 erövrade holländarna Nya Sverige. Risingh lämnade därför Amerika i slutet av år 1655 och reste över England och Holland till Preussen, där han i juni 1656 träffade Karl X Gustav och Erik Oxenstierna och avgav rapporter till dem om sin verksamhet i Nya Sverige och om kolonin. Han utnämndes året därpå till överinspektör över tullarna i Preussen och Pomerellen.¹⁹

¹⁶ Jfr brev Risingh — M G De la Gardie 29.5 1651 från Stockholm, M G De la Gardies samling, RA.

¹⁷ Kommerskollegiet erhöll sin instruktion 23.8 1651, men fullmakten för Johan Berndes som direktor, M Leijonsköld som vicedirektor och J Lilliecrantz som assessor utgavs först 1.10, och frågan om dess inrättande behandlades även på utskottsmötet i oktober 1651. Se J.A. Almquist, *Kommerskollegium och riksens ständers manufakturkontor samt konsulsstaten 1651—1910*, Sthlm 1912, s 11 ff. Risingh har någon gång i detta sammanhang utsetts till sekreterare. Någon fullmakt för Risingh syns ej vara bevarad, jfr ibidem, s 287. När kollegiet började sin protokollerade verksamhet var Risingh aktiv i det dagliga arbetet som föredragande och som den som uppsatte protokoll och skrivelser, se Gerentz, a.a., s. 36 ff.

¹⁸ Se om Risinghs resa och verksamhet i Nya Sverige Dahlgren, a.a., s. 30 ff, och Norman, a.a., s. 79 f.

¹⁹ Fries a.a., s. 45 f, Dahlgren a.a., s. 27. Genom ett beklagligt korrekturfel står på sistnämnda ställe att Risingh kom tillbaka från Amerika i mars 1657. Tidpunkten syftar inte härpå utan på utnämningen till överinspektör.

De förhoppningar Risingh troligen hyst om att verksamheten i Nya Sverige skulle bli hans stora lycka blev inte infriade. Holländarnas erövring av Nya Sverige blev det stora bakslaget i hans liv. Detta visade sig inte klart under Karl X Gustavs regering. Risingh fritogs från att ha orsakat förlusten av kolonin och den tjänst han erhöll som tullöverinspektör får bedömas vara i nivå med hans tidigare tjänster utom möjligen med den som guvernör över Nya Sverige.

När Risingh återkom till Sverige sommaren 1660 efter kungens död, begärde han att få betalt för de fordringar han ansåg sig ha, dels på kronan, dels på Nya Sverige-kompaniet. Kompaniets direktörer ställde motkrav på Risingh och Risingh igångsatte då, år 1662, en process mot kompaniet, vilken drevs upp till hovrätten. Denna erhöll i februari 1666 order av förmyndarregeringen att pröva om Risingh kunde ha orsakat förlusten av Nya Sverige. Han frikändes från denna beskyllning i en dom på hösten 1667 och fick en resolution av förmyndarregeringen år 1668, i vilken de flesta av hans fordringar tillgodosågs.²⁰

Även om Risingh i stort sett fick rätt i sina anspråk, skadades han mycket av processen därigenom att han inte ansågs fritagen från skuld för förlusten av kolonin, förrän processen var klar. Detta var troligen en orsak till att han hade svårt att få någon tjänst, samtidigt som han inte kunde få ut de pengar han hade att fordra. Men att han i kommerskollegiet inte erhöll någon tjänst förklaras också av att Israel Lagerfelt tog kompanidirektörernas parti och att han och Risingh därmed råkade i konflikt med varandra. Risingh fick inte heller ut några pengar för de fordringar som godkändes år 1668, samtidigt som han hade stora skulder. Allt detta innebar att Risingh led av stor medelbrist – förmodligen levde han ofta på kredit. Detta var en orsak till att utgivningen av hans arbeten försinkades och delvis omöjliggjordes, eftersom han av allt att döma inte hade råd att låta renskriva sina arbeten, ännu mindre att själv bekosta deras utgivning i tryck.

1660-talet var ett svårt årtionde för Risingh. Han tycks ha förföljts av sjukdomar och levde i fattigdom som ungarl och inhyses hos andra. Han fick år 1665 en tjänst som assessor i en sjörett som inrättades samma år, men denna kom aldrig att verka utan upphävdes 1666, och någon lön därifrån kom inte att utgå. Han dog i Stockholm i april 1672.²¹

Tillkomsten av Risinghs skrifter

Risinghs livsverk är imponerande trots hans i vissa avseenden problematiska personlighet. Han visade stor uthållighet mitt i svåra yttre omständigheter såsom medelbrist, sjukdom och motstånd från inflytelserika personer. Hans

²⁰ Dahlgren, a.a., s. 32.

²¹ Fries, a.a., s. 54. Fries ger intryck av att Risingh vid sin död bodde hos skräddaren Jöns Krok. Amandus Johnson uttryckte sin sorg över att se den framstående Risingh "die in a small, miserable hovel in a tailor's hut", se A. Johnson, *The Swedish Settlements on the Delaware*, New York 1911, s. 694. Mot den bakgrunden kan det vara värt att nämna, att en brorson till Risingh i ett brev till landshövdingen Lars Eldstierna år 1693 uppgav att Risingh när han avled bodde hos sekreteraren i reduktionskollegiet Daniel Plaan i Sthlm, se Biographica, Risingh, RA. Efter Risinghs bortgång blev det en långvarig process mellan hans arvingar och Amerikanska kompaniets direktörer om utbetalningen av kompaniets skuld till Risingh. Processen var förmodligen orsak till att dennes stoft ännu 1683 var obegravet, se ett kungligt brev 22.6 1683 i avskr. i HoS 61, "RA:s serie", RA.

traktat och övriga skrifter, av vilka han lyckades få ut två i tryck, vittnar om hans idériakedom och vilja att befordra sitt lands ekonomiska styrka.

Eftersom Risingh inte bara skrev många skrifter utan också bearbetade det han författade i flera omgångar, finns det en stor kvarlåtenskap efter honom. Härutöver finns ett stort antal avskrifter av hans uppsatser. Dessa utgör förmodligen endast en liten del av det antal som verkligen har spritts under 1600- och 1700-talen.

Hans första kända verk är till ämnet hans mest övergripande. Till sin art står det ensamt i hans produktion. Det är hans dissertation "De philosophia in Genere" från 1640 (nedan A 1).²² Detta är hans första tryckta arbete, utkommet när han var omkring 23 år gammal. Han disputerade i Uppsala för Erik Emporagrius, som då var professor där i fysik. Dissertationen, som ställer upp mycket allmänna filosofiska teser, synes vara ett lärostycke utan självständigt värde men vittnar övertygande om sin författares kännedom om antika auktorer.

Ekonomiska skrifter

Efter dissertationen finns inget bevarat av Risinghs hand förrän från hans utrikesvistelse 1649–51. Under denna tid, som han till större delen tillbringat i Nederländerna, har han skrivit en stor del av sina ekonomiska skrifter, även om han troligen gjort förarbeten tidigare och dessutom bearbetade gamla skrifter och skrev en del nya på 1660-talet.

Risingh påstod själv att han skrev sitt huvudverk, "En Tractat om Köp-Handelen", i stort sett färdigt under drottning Kristinas regering.²³ Hans förhoppningar att få ut den i tryck blev svikna, och den finns endast delvis bevarad i handskrift, vilket enligt honom själv skulle bero på att delar av traktaten, tillsammans med värdefulla böcker, förskingrades eller beslagtogs av holländarna i Vlie 1656 efter Risinghs återkomst från Nya Sverige.²⁴

Det är oklart om traktaten någonsin har varit färdig i sin helhet. Endast böckerna I: 1–3 finns bevarade i olika handskrifter (nämnda i förteckningen nedan under beteckningarna B 2–6). I en handling från 1661 hänvisar Risingh dock till de saknade böckerna II: 1 och 2 samt III: 1 och 2 som faktiskt existerande.²⁵

²² Bokstav + siffra inom parentes hänvisar till uppställningen nedan i förteckningen över Risinghs skrifter: A = Under hans livstid tryckta skrifter, B = Otryckta ekonomiska skrifter, C = Otryckta eller efter 1672 tryckta skrifter om Nya Sverige.

²³ I ett dedikationsbrev till Karl XI 3.7.1669, skrivet i samband med att han lämnade in bok I: 1 till kungen och förmyndarregeringen, förklarade Risingh att traktaten, som han redan under drottning Kristinas regering "tillsammansöka mände", sedan dess legat nere, men att han nu upptagit det och "i många stycken" förbättrat det, se X 926, KB, och L 121, UUB. I ovan n. 16 anförda brev till M G De la Gardie från våren 1651 angav Risingh att han till stora delar skrivit färdigt ett verk "De Mercatura", som han hoppades att De la Gardie skulle hjälpa honom att få tryckt. Det är utan tvivel fråga om den stora traktaten. Jfr även följande not.

²⁴ I ett brev till förmyndarregeringen, u d, men sannolikt från 1663, förklarar Risingh att handelstraktaten i 6 delar var mest färdig när den förskingrades och förstördes i Vlie i Nederländerna. Enligt denna skrivelse skulle "allenast något av Trenne Delar än återstå till att fullgöras". Brevet i HoS 61, "RA:s serie", RA. Uppgiften att traktaten förskingrades i Vlie möter på flera ställen, t. ex. i företalet till "Itt Uthtogh", s 7.

²⁵ I skriften "Manuductio...", daterad 27.3 1661 (se nedan B 14), hänvisas dels i punkt 13 till traktatens del II: 1 och 2 "om penningarne, dess Väsen och Verkan och gång", dels i punkt 14 till del III: 1 och 2, "Om växlar, deras Väsen, verkan och gång på åtskillige orter i Världen". I ett brev till M.G. De la Gardie u.d. men efter tryckningen av "Een Land-bok" 1671, E 1535, RA, förklarar Risingh emellertid att dessa delar fortfarande endast förelåg i utkast.

Ellen Fries har påpekat att Risingh planerade en skrift i tre delar, av vilka den första delen på tre böcker skulle behandla varorna, den andra delen på två böcker pengarna och den tredje, också på två böcker, växeln. Skriftens kapitelindelning finns bevarad och återgiven hos Fries.²⁶ Den kan dock något kompletteras, varför jag här återger planen enligt en innehållsöversikt som finns i början av handskrifterna X 926, KB, och L 121, UUB:

- I. Om varorna
  - 1. Varuhandeln i allmänhet, 34 kap
  - 2. Om olika länders varor, ingen kapitelindelning
  - 3. Om skeppsfarten, 23 kap
- II. Om pengarna
  - 1. Pengars värden och gång, 18 kap
  - 2. Om reduktion av mått, mål och vikt, ingen kapitelindelning
- III. Om växlar
  - 1. Om växlars väsen, 11 kap
  - 2. Om växeloppet på åtskillige orter, ingen kapitelindelning

Det finns en annan innehållsförteckning till traktaten, inklistrad i slutet av handskriften X 927, KB (B 1 nedan), som innehåller en av Risingh själv skriven första version av hans år 1669 tryckta "Itt Utthogh om Kiöp-Handelen". Också innehållsförteckningen är skriven av Risingh. Handstilen synes tillhöra 1640- eller förra delen av 1650-talet, knappast senare. Denna förteckning skiljer sig från innehållsförteckningarna i X 926 och L 121 först och främst därigenom att den inte har indelningen i tre böcker som i sin tur är indelade i tre, resp. två och två avsnitt. I förteckningen i X 927 indelas traktaten rätt och slätt i sex delar. Ett avsnitt fattas, och delarna står inte heller i samma ordning som i de andra tre handskrifterna. Någon motsvarighet till det planerade avsnittet III:2, om växelkursen på olika handelsorter, finns inte i X 927. Innehållsförteckningen är möjligen inbunden i volymen senare än själva "Uttåget". Den är dock skriven med samma handstil, och allt tyder på att den är samtida med volymen i övrigt.²⁷

Innehållsförteckningen i X 927 anger att andra delen av traktaten "härefter skall förfärdigas". Den bör alltså ha tillkommit vid en tidpunkt då bok I: 1 har betraktats som första delen av sex och innan "andra delen", dvs. bok I: 2, har påbörjats. När Risingh bestämt sig för att dela in traktaten i tre böcker, som sedan delats i 3+2+2 avsnitt, är inte utan vidare klart. Detta har han dock tydligen gjort innan han skrev I: 1 – 3 i den form de nu har, fränsett de under 1660-talet gjorda ändringarna och tilläggen.

²⁶ Fries, a.a., s 51 och 73 ff.

²⁷ Kapitelindelningen i X 927, KB, stämmer med indelningen av I: 1 i de bevarade exemplaren. Det bör noteras att de tre kapitel som finns i handskriften L 125, UUB, även i förteckningen i X 927 utgör kapitel 1, 3 och 4. Däremot stämmer inte indelningen av delarna I: 2 och I: 3 i X 927 med indelningen i de bevarade exemplaren, vilket är naturligt enligt tidsbestämningen här, eftersom dessa delar var under planering. I den skrivna I: 2 saknas exempelvis två i X 927 planerade inledande kapitel om jordens "krets uti General" och om Europa, dess "Riken och Stater", vartill kommer fortsatta skillnader i kapitelindelningen. Andra delen, den om skeppsfarten, dvs. I: 3 enligt förteckningarna i X 926 och L 121, anges i X 927 skola innehålla 17 kapitel, medan den i de andra står uppsatt till de 23 kapitel, som också finns skrivna i den färdiga I: 3. Indelningen är dock lika beträffande de första 10 kapitlen. Sedan skiljer sig kapitelindelningen, och dessutom saknas i X 927 motsvarighet till kapitlen 14, 17, 18, 20, 21 och 23.

Av hela verket finns som nämnts endast första delens tre böcker bevarade, I: 1 och I: 3 i handskrifter från 1660-talet, medan I: 2 finns i en handskrift där Risingh med egen hand skrivit åtminstone en del. För dateringsändamål är det lämpligt att först behandla denna skrift.

Bok I: 2 (B 3 nedan), som skulle behandla handeln i olika länder och på de mest framträdande handelsorterna i de fyra kända världsdelarna, finns bevarad i endast ett exemplar, vilket ligger i kommerskollegiets arkiv i riksarkivet. Det har dock inte färdigställts; framställningen upptar nämligen endast Europa och slutar mitt i partiet om Nederländerna, med kap. 92. Kapitlen 87–92 har skrivits ned av Risingh själv, med den handstil han använde mot slutet av sitt liv. Då har han uppenbarligen arbetat på att färdigställa denna del av traktaten.²⁸ Vad gäller boken i övrigt har partiet om England, kap. 72–82, med all sannolikhet skrivits under år 1651. Här hänvisas nämligen till en parlamentsakt tillkommen ”nuförleden 1650”, och dessutom anges att slottet i Edinburgh övergav sig till Cromwell år 1650 ”in Decembri förleden”.²⁹

Till kapitlen 1, 3 och 4 i traktatens första bok finns ett utkast i avskrift i L 125, UUB (B 2 nedan). Här anges de utgöra kapitel 1–3. Detta torde betyda att de tillkommit före de i handskrift fullständigt bevarade exemplaren av bok I: 1 av traktaten, som alla anger dem som kapitel 1, 3 och 4.³⁰

Bok I: 1 finns bevarad i tre varianter, tillkomna under Risinghs livstid. Av dessa är avskriften i Kungliga biblioteket, X 926 (B 4), uppenbarligen äldst.³¹ Den synes ha renskrivits av Risingh själv, som mot slutet av sitt liv uppenbarligen saknade medel för att avlöna skrivare.³² Han har en tid efter handskriftens tillkomst gjort en del tillägg i den, exempelvis i kap. 6 om religionen. Dessa tillägg har av annan hand införts i båda avskrifterna i UUB, L 121 och L 122 (B 5 och 6).

Ellen Fries har antagit att X 926 är ett exemplar som lämnats in till Karl XI och förmyndarregeringen.³³ Detta förefaller troligt. Den inleds av en egenhändig skrivelse av Risingh till Karl XI, daterad 3.7 1669, i vilken traktaten dediceras till den unge kungen. Risingh framför här också sin förhoppning om

²⁸ Dateringen bekräftas av att Risingh i ett brev u.d. till M.G. De la Gardie, tidigast från 1671, i E 1535, RA, uppger sig arbeta på detta parti i I: 2 av traktaten.

²⁹ Det är oklart om Risingh själv skrivit ned kapitlen 1–86. Skriften liknar inte hans vanliga skrivsätt, men det kan tänkas att han velat göra en tydlig renskrift genom att pränta, nästan texta ned innehållet.

³⁰ Avskrifterna i handskriften L 125, UUB, vilka alla gjorts med samma hand, torde ha tillkommit 1669. Den däri ingående avskriften av ”En kort Tractat [Om] Sveriges Cronos handel” innehåller några rader om det engelska kompaniet Merchant Adventurers som anges ha pågått i över 40 år sedan 1628. Handskriften innehåller småändringar, troligen gjorda av Risingh själv. De tre kapitlen av den stora traktaten i L 125 skiljer sig inte bara till dispositionen utan även till utformningen av texten från motsvarande kapitel i exemplaren av den fullständigt bevarade del I: 1 av traktaten. I denna tycks Risingh ha försökt nå en bredare publik, eftersom han där har strukit många av de latincitat som ingår i texten i L 125.

³¹ I innehållsförteckningen anges också att endast första delen fanns i denna volym; ”de andre skola framdeles följa”.

³² I ett brev till M G De la Gardie 31.12 1667, M G De la Gardies samling, RA, tackar Risingh för ett anslag till handelstraktatens förfärdigande. Han säger att han inte vill ha den föreslagne prof. Nils Hyltenius i Lund till sin medhjälpare, eftersom denne varken har tid eller är tillräckligt kunnig. Verket skall snart vara färdigt, om Risingh bara får självständigt förfoga över pengarna och skaffa kunnigt folk till hjälp för vissa delar.

³³ Fries, a.a., s 72. När Fries skrev sin uppsats fanns denna volym på riksarkivet. Enligt en blyertsanteckning i bandet av HT 1896 i RA:s referensbibliotek har det av Fries nämnda exemplaret år 1904 överlämnats till KB. Det kan dock inte ha nått adressaten Karl XI före den 10.5 1670. I ett odaterat brev till M.G. De la Gardie, presenterat sistnämnda datum (i E 1535, RA), ber Risingh att De la Gardie skall ombesörja att den dedicerade volymen vidarebefordras till kungen.

att erhålla de medel som han anser sig ha rätt till och som skulle möjliggöra att traktaten färdigställdes.

Av de två versionerna av bok I: 1 i L 121 och L 122 är versionen i L 121 äldre än den i L 122. L 121 är en avskrift av texten i X 926 med de där av Risingh gjorda ändringarna och tilläggen. L 122 innehåller samma text som L 121 med en del nya ändringar och tillägg. Särskilt bör observeras att L 122 vad gäller del I: 1 innehåller ett avsnitt om torg (kap 25:2) som saknas i de två andra handskrifterna.³⁴ Den största skillnaden mellan L 121 och L 122 – som dock inte behöver ha något med dateringen att göra – är att L 122 ensam av alla handskrifter även innefattar bok I: 3 om skeppsfarten (innehållande 23 kapitel). L 122 saknar däremot skrivelsen till Karl XI liksom den innehållsförteckning över hela traktaten som finns i X 926 och L 121. Om dateringen av handskrifterna L 121 och 122 är att säga att de bör ha tillkommit efter den 3.7 1669, då inlagan till kungen i X 926 är daterad.

Åtminstone delar av texten i del I: 3 i L 122, UUB, måste vara från någon tidpunkt efter Westfaliska freden, eftersom Risingh i ett kapitel i denna del som argument för att svenskarna skall slå sig på koloniala företag framhåller, att riket fått fred med sina fiender och att drottning Kristina vill befordra sådana aktioner. Han skriver att Sverige dittills sänt några få skepp till ”Virginien med Sydrivieren” i Nordamerika, ”vid en trakt de Nya Sverige kallat hava. Men andra Skeppsfarter på okunnige orter vet jag inga ifrån vårt land hava varit drivne”.³⁵ Dessa rader torde ha skrivits senast våren 1650, eftersom Risingh i en skrift som synes ha färdigställts då vetat om att Svenska Afrikakompaniet sedan 1649 sände skepp till Västafrika.³⁶ Även i I: 1 finns ett textparti där det talas om den fred Kristina hade ernått efter det långa kriget i Tyskland.³⁷

Man kan fråga sig varför Risingh i sina skrifter, främst i traktaten, låtit stå kvar avsnitt som blivit föråldrade och inte i högre grad aktualiserat sin framställning efter gjorda erfarenheter. Förklaringen torde till någon del ha samband med en allmän uppfattning i Sverige under 1600-talet som innebar att man hyllade det som var gammalt och ansåg att det som var nytt som regel inte var särskilt värdefullt.³⁸ Risingh hade också på 1660-talet, då han bearbetade traktaten, speciellt intresse av att visa att han långt tidigare kommit fram till sina åsikter och erfarenheter, eftersom de som han uppfattade som sina fiender nu härskade i kommerskollegiet och förespråkade många av de idéer som han förmodligen uppfattade som sina.

I riksarkivets manuskriptsamling återfinns ett tidigare inte uppmärksammat skinnband som tillhört Risingh (B 7). Det innehåller skrifter som han själv författat och egenhändigt nedtecknat, de flesta odaterade. Efter dem följer

³⁴ En annan skillnad mellan versionerna av del I: 1 i L 122 resp. X 926 och L 121 ligger i att den förstnämnda har ett kapitel mer. Detta beror endast på att de två senare håller ihop ett kapitel som är delat på två i L 122.

³⁵ Se kap. 19 i bok I: 3, om skeppsfarten, i L 122, UUB.

³⁶ Se om dessa resor G. Novåky, *Handelskompanier och kompanihandel*, Uppsala 1990, särskilt s. 247 ff. Se vidare nedan om den på våren 1650 färdigställda skriften ”En kort Tractat om Sveriges Cronos Handel”.

³⁷ Se kapitel 5 i bok I: 1, i volymerna B 4–6. Texten ger ett intryck av att freden relativt nyligen erhållits. Det framhålls att Kristina nu efter freden säkert vill befordra Sveriges handel och sjöfart, så att utlänningar skall vilja satsa kapital i hennes rike.

³⁸ Jfr framställningen i P. Englund, *Det hotade huset*, 1989, s. 183 ff., om kampen mellan traditionalism och nytänkande under 1600-talet, och särskilt om hyllandet av det gamla i den politisk-ideologiska sfären i Sverige, s 188.

avskrifter som han gjort av diverse handlingar med holländskt, engelskt och svenskt ursprung. Bland dem ingår en om ekonomiska förhandlingar i Amsterdam, som är daterad Amsterdam 5/15 juli u.å. Bland avskrifterna av handlingar med engelskt ursprung är ett par daterade, dels en parlamentsförordning av den 2 augusti 1650, dels en liten skrift med bestämmelser om tulltaxor i England som går fram t.o.m. 26.3 1651. Man kan anta att Risingh gjorde dessa avskrifter under sin vistelse i England. Det förefaller troligt att hans vistelse där har sträckt sig fram till mars—april 1651.³⁹

Bland de av Risingh själv författade skrifterna i skinnbandet utgör de tre första tillsammans skriften "En kort Tractat [Om] Sveriges Cronos Handel", u.d. (B 8), medan den fjärde är den odaterade skriften "Om Moskoviske Handelen Över Arkangel på Holland" (B 9) och den femte skriften "Om Hollands Härings (Sille) Fiskeri" från 1650 (B 10). Den sjätte är skriften "Om De Främmande Köpmäns Villkor och Borgares Privilegier i Amsterdam", daterad 10/20 juli 1650 (B 11).

Dateringen av de i detta skinnband ingående skrifterna är inte helt självklar. Det är anmärkningsvärt att Risingh i "En kort Tractat [Om] Sveriges Cronos Handel" visar sig ha kännedom om Svenska Afrikakompaniets skeppsfärder till Västafrika, vilka han f.ö. ogillade eftersom Louis De Geer ensam tog hela vinsten av dem. Denna skrift bör alltså ha tillkommit senare än stora delar av texten i traktaten I: 3, och därmed även efter X 927. Enligt Risingh själv var den i stort sett klar i maj 1650.⁴⁰ Den kan dock ha skrivits in i skinnbandet senare; detta kan tänkas genomgående innehålla renskrifter eller bearbetningar Risingh har gjort av tidigare koncept och avskrifter från Nederländerna och England, t. ex. efter hemkomsten till Sverige. Det troliga är dock att alla de av honom författade skrifterna i skinnbandet i sina grunddrag tillkommit i Nederländerna åren 1649—50, även om tillägg och ändringar i dem skett senare.

De gjorda dateringarna och i övrigt redovisade fakta ger anledning anta att de delar av den stora traktaten som finns bevarade i stort sett också torde ha skrivits under åren 1649—51. Den på hösten 1648 slutna Westfaliska freden, som apostroferas i både I: 1 och I: 3, ger en utgångspunkt, medan "En kort Tractat", som tycks ha varit klar våren 1650, ger ett datum ante quem för del I: 3. Del I: 2 har uppenbarligen fortsatts under 1651, eftersom händelser som inträffat i England under år 1650 anges som inträffade året innan Risingh skrev ned dem.⁴¹ Visserligen måste, som framgått, en viss osäkerhet råda beträffande dateringarna, eftersom Risingh bearbetat sina skrifter vid skilda tillfällen. Åren kring 1650 har i varje fall varit Risinghs produktivaste.

³⁹ Bland avskrifterna observeras en som vittnar om Risinghs intresse för jordbruksfrågor. Den bär rubriken "Underrättelse för en Uppbördsman" och handlar om hur man bedriver ett gott jordbruk såväl på ett gods som på bondehemmanen. En intressant skrift i skinnbandet, som översatts till svenska — antagligen av Risingh själv — kallas "Ett förslag i Engeland att göra de engelske och irländske nationerna rike igenom handel och hantverk" och är daterat till år 1650. En avskrift av förslaget återfinns i Axel Oxenstiernas arkiv, C:III, E 799, RA. I den ovan i not 1 nämnda kommande framställningen om Risinghs samhällssyn avser jag att ta upp detta förslag och Risinghs relationer till rikskanslern efter sin hemkomst till Sverige år 1651.

⁴⁰ I ett brev till Stiernhielm från Nederländerna säger Risingh 16.4 1650 att han strax har sitt verk om Sveriges handel färdigt, och i ett brev 3.5 s.å., att han hoppas snart kunna skicka sitt arbete om Sveriges handel färdigt och renskrivet till Stockholm. Brevreferat i X 296a, UUB. Att det är fråga om "En kort Tractat" framgår av att han i det sist nämnda brevet anger att han i sin skrift behandlade de hinder som trycker den svenska handeln "och däremot de medel varmed sådan skada kan förekommas och remedieras..." En kort Tractat har till stor del just denna uppläggning.

⁴¹ Se ovan s. 103.

Med M. G. De la Gardies hjälp fick Risingh långt om länge åtminstone en del av sina ekonomiska idéer utgivna i tryck. Det skedde i skriften "Itt Uthtogh Om Kiöp-Handelen..." Stockholm 1669 (A 2 nedan).⁴² Denna bok innehåller 21 kapitel, av vilka de flesta motsvarar vissa kapitel i bok I:1 och I:3 i traktaten. Dessutom finns några kapitel om pengar och om växlar, vilka, som Ellen Fries säger, "utgöra naturligen utdrag af hvad R. här utförligen tänkt behandla eller måhända har behandlat i nu förkomna delar".⁴³

När tillkom första utkastet till detta "Uthtogh"? Som nämnts finns det ett tidigare manuskript till verket i X 927, KB (B 1). Som också förut framgått, står på ett blad i slutet av denna volym att traktaten är i sex delar. X 927 bör därför ha tillkommit före traktatens del I: 1–3, vilkas text i nuvarande skick har den senare indelningen. Säkaste datum ante quem ger tillkomsten av I: 2, eftersom det av X 927 framgår att andra delen av traktaten – varmed delen om skeppsfarten avsågs – ännu var oskriven. I: 2 kallas ju första delens andra bok i själva handskriften. Den kan som nämnts frånsett slutet dateras till år 1651 och tidigare. Om resonemanget är riktigt, kan detta första "Uttåg" ses som en förstudie inte bara till det tryckta "Uthtoget" utan även till traktaten.

Framställningen i X 927 omfattar mindre än hälften av den slutligen tryckta skriften. Det som fattas är företalet, kapitlen II, X, XII, större delen av kapitel XIV, kapitel XV och XVII, samt större delen av kapitlen XVIII och XIX. Innehållsmässigt utgör det som tillkommer en sammanfattning av Risinghs nationalekonomiska handlingsprogram, några avsnitt om kompanihandel, hantverk och manufakturer, handelns och stapelstäders organisation samt två avsnitt om nyttan av en växelbank och växlarnas rättigheter.

Risingh har också samlat material till en handledning i jordbruk och "lantleverne".⁴⁴ Att en bok om lantbruk och lantleverne fanns i koncept eller manuskript år 1661 framgår av hans förteckning över ekonomisk litteratur 14.3 d.å., liksom av hans *Manuductio* 27.3 också samma år (B 13 och 14). Det är rimligt att tänka sig att skriften i varje fall till stora delar har tillkommit före Risinghs resa till Nya Sverige 1654, antagligen redan före hemkomsten till Stockholm i maj 1651.

År 1671 lyckades Risingh äntligen få ut "Een Land-Book, Eller Några Upsatser... om Landbruuk och Land-Lefwerne", dedicerad till M. G. De la Gardie (A 3). Ett tidigare okänt manuskript till denna bok har återfunnits i volymen D 1710, UUB (nedan B 16). Det är en prydlig renskrift av Risinghs egen hand, med förordet liksom företalet i den 1671 utkomna tryckta upplagan daterat till den 15.1 1668. En närmare granskning visar att renskriften har varit förlaga till den tryckta boken.⁴⁵

⁴² Risingh fick enligt en räkning i *Biographica* den 7.7 1664 en anvisning för att låta trycka utdraget ur traktaten. Frågan är om och när anvisningen betalades. Det framgår även i samma volym att han den 19.7 1652 fick ut en del av Kristinas stipendium till honom för att trycka en bok om handeln.

⁴³ Fries, a.a., s. 77, där Fries anger vilka kapitel som saknar motsvarighet i de bevarade delarna av R:s *Tractat*. På sidorna 73–75, ibidem, har Fries stjärnmärkt de bevarade kapitel i traktaten som motsvarar kapitel i R:s *Uthtogh*.

⁴⁴ En uppställning om en godsförvaltares plikter står som nämnt redan i skinnbandet B 7. Se ovan, s. 105 n. 39.

⁴⁵ Detta framgår av att alla småändringar Risingh gjort i handskriften ingår i boken. Förhållandet avslöjas särskilt klart av att boktryckaren felläst ett otydligt skrivet inskott i marginalen på handskriften, så att ordet "jämnas" har blivit det i sammanhanget oförståeliga "vinnas". Enligt en uppgift av Risingh i en inläga till KMt i januari 1671 har han inlevererat landboken i det kungliga kansliet tillsammans med traktatens första del (väl = I: 1). Det är antagligen fråga om denna renskrift, som sedan efter bokens tryckning hamnat i UUB.

I samma volym finns 25 sidor utöver "Een Land-Book", skrivna av Risingh själv, dock med en handstil som troligen är från 1650-talet. Huvudsakligen består detta avsnitt dels av en "Förteckning på Månatlige Sysslor" på en lantgård (9 sidor), dels av en ganska lång redogörelse för en fogdes och andra betjäntes sysslor på en större gård (16 sidor). Antagligen har avsikten varit att dessa avsnitt också skulle ha ingått i hans jordbrukslära, men de har av någon anledning uteslutits.

Under 1660-talet producerade Risingh vid sidan av sitt arbete med traktaten, Utthoget och Landboken några andra ekonomiska skrifter och uppställningar. De härrör från början av decenniet. En av dem visar Risinghs förhoppningar på att Karl X Gustavs krigspolitik skulle medföra en stark tillväxt av Sveriges makt över östersjöhandeln. Den är daterad den 26.2 1660 i Preussen (se under B 12 nedan), och har uppenbarligen tillkommit innan Risingh visste om kungens död den trettonde i samma månad. Han pläderar där för inrättandet av en ny stor stapelstad på Gotland och menar, att det pågående kriget kunde befordra Sveriges handel och rikedom på samma sätt som frihetskriget med Spanien gett Nederländerna stora vinster.⁴⁶

Efter kungens död och sin återkomst till Stockholm i augusti 1660 har Risingh lämnat in rapporter till centralförvaltningen om fr.a. sin verksamhet i Nya Sverige liksom även sina fordringar på kronan och på Amerikanska kompaniet. Han har också tagit kontakt med medlemmar av förmyndarregeringen och rådet, såsom Per Brahe, Schering Rosenhane, Sten Bielke och Seved Bååt, den sistnämnde president i kommerskollegiet.⁴⁷ Han synes också till en början ha haft goda förbindelser med någon ledande man i kommerskollegiet. Därpå tyder bl. a. en egenhändig förteckning, daterad Stockholm den 14.3 1661, över böcker som han anser borde läsas av den som ville studera handeln, "Libri ad Tractatum de Commerciis, Spectantes..." (B 13).⁴⁸ Den är gjord för någon som Risingh kallar Vestra Excellentia, sannolikt kollegiets president, riksrådet Seved Bååt.⁴⁹

Denna förteckning hör nära ihop med en "Manuductio eller Anledning till en grundelig Kunskap om Köphandelen", som Risingh själv i en egenhändig handskrift daterat till 27.3 1661 (B 14 nedan). Den är en handledning för hur man skulle studera handeln i praktiken, vilket enligt Risingh helst borde ske i Nederländerna. Den är alltså ett komplement till Risinghs nyss nämnda litteraturanvisningar. Den hänvisar f.ö. även till hans traktat. I detta sammanhang bör också enligt min mening en annan framställning från 1661, dock utan författarangivelse, ha tillkommit. Den bär titeln "Observationer för en som vistas uti Holland och särdeles i Amsterdam, vad han haver till att inquirera" (B 15 nedan). Fries ställer frågan om den är av Risingh och påpekar att den har

⁴⁶ Avskriften i Nordin 391, UUB (se B 12 nedan), av detta betänkande är gjord efter en variant som tycks ha tillkommit sedan fredens slutits efter Karl X Gustavs död. Där har nämligen ovan anförda argumentation för att företa de föreslagna åtgärderna trots pågående krig uteslutits.

⁴⁷ Se Risinghs egenhändiga "Memor: Uppå mine Anfordringars förlopp", dat 21/2 1663, i Biographica, Risingh, RA. Han har här noterat data för när han lämnat in skrifter och förklaringar till myndighetspersoner och för de svar han har fått.

⁴⁸ Ellen Fries ser denna lista som en källförteckning till Risinghs traktat (Fries, a.a., s. 77). Detta torde vara felaktigt. Titeln torde böra översättas: "Böcker som bör genomgås för ett studium av handeln." Risingh skriver på latin längst ned efter listan att han velat räkna upp ("recensere volui") dessa böcker, som han själv delvis har sett, delvis hört refereras.

⁴⁹ Bååt var president i kommerskollegiet under tiden 14.3 1660–15.11 1661.

Vice presidenten Israel Lagerfelt. Målning av okänd konstnär (RA. Foto: SKM).

många likheter med hans skrifter.⁵⁰ Enligt min mening är likheterna så många och påtagliga att skriften måste vara Risinghs. Troligen har den gjorts i samband med de nämnda skrifterna från mars 1661.⁵¹

Risinghs förbindelse med kommerskollegiet i början på 1661 framgår också av ett par handlingar bland statssekreteraren Edvard Ehrensteens papper. Där finns en egenhändig liten framställning av Risingh om skälen för att skapa en växelbank i Sverige. Skriften är kopplad till ett utförligt förslag, skrivet av en skrivvarhand, att inrätta ett manufakturkompani, vilket av allt att döma också författats av Risingh. Dessa papper ligger mellan två handlingar från kommerskollegiet, presenterade i kansliet den 27.4 1661.⁵²

Efter våren 1661 har Risingh inte haft något samarbete med kommerskollegiet. Orsaken därtill är säkerligen den tvist som utvecklades mellan Risingh och Nya Sverige- (från 1655 kallat Amerikanska) kompaniets direktorer. I och med att Israel Lagerfelt tog direktorernas parti, vilket är uppenbart från i varje fall början av december 1661, bröts Risinghs förbindelse med kollegiet definitivt. Detta torde också ha samband med att Lagerfelts ställning i kollegiet förstärktes i och med att Bååt lämnade kollegiet i november samma år och presidentposten vakantsattes. I Risinghs tvist med kompaniet som fullföljdes i långvariga processer stod han och Lagerfelt på motsatta sidor. Detta var otvivelaktigt en

⁵⁰ Fries, a.a., s. 60 n. 1.

⁵¹ Skriften kombinerar Öster- och Västersjöhandeln med hänsyn tagen till varor, priser och växelkurser på ett för Risingh typiskt sätt. Den skiljer också mellan öppna och slutna handelskompanier på samma sätt som Risingh. Här behandlas dessutom många andra frågor som intresserade Risingh och detta med exakt samma åsikter. Av dessa skäl torde det i J. Römelingh, *Een Rondgang langs Zweedse Archieven*, 1986, s. 422, gjorda antagandet att skriften författats av Harald Appelbom vara felaktigt.

⁵² Se Ehrensteens handlingar 1661–62 i E 437, UUB. Risinghs egenhändiga framställning omfattar 4 foliosidor, förslaget om ett manufakturkompani 14 1/2. Jfr i sammanhanget Risinghs uppgift i det i not 47 ovan nämnda memorialet att han i mars 1661 lämnat Ehrensteen en supplik till KMt om att få betalt för sina fordringar varpå han erhöll ett brev till kommerskollegiet.

viktig orsak till att Risingh inte författade några nya ekonomiska skrifter efter 1661.⁵³

Skrifter i samband med Nya Sverige

Bakom de flesta av Risinghs skrifter om Nya Sverige låg ambitionen att förmå kungen och statsledningen i övrigt att försöka återskaffa Nya Sverige till riket eller att söka förvärva någon annan koloni i Amerika. Detta gäller dock mindre Risinghs journaler över resan till Nya Sverige, som främst skulle redovisa förhållandena under resan och läget i kolonin och rättfärdiga författarens handlande i olika situationer.

Det senare syftet framträder inte så tydligt i den första journalen (nedan C 1) som färdigställd redan i början av juli 1654, då Risingh sände den hem till Sverige, men det är desto klarare i den journal som finns i en handskrift på Uppsala universitetsbibliotek (C 4). Denna kan i det skick den bevarats ha tillkommit när som helst mellan juni 1656 och slutet av år 1661. I den finns många exempel på tendensen att försvara de åtgärder som Risingh företagit.⁵⁴

De rapporter Risingh skickade hem från Nya Sverige i juli 1654 resp. juni 1655 (C 2 och 3 nedan) är bägge bevarade i original och bjuder inte på några textkritiska problem. Sådana finns i fråga om hans skildring av holländarnas överfall på kolonin i september–oktober 1655, som finns i tre versioner (C 5 a–c). Den viktigaste frågan i detta sammanhang, nämligen dateringen av de olika versionerna och deras förhållande till varandra har utretts av mig i en tidigare framställning. Utredningen visar att skillnaderna mellan versionerna är små och att skildringarna i stort sett har tillkommit under hösten och vintern 1655–1656.⁵⁵

När Risingh hade kommit tillbaka till Europa och befann sig i Preussen under det polska kriget, författade han olika beskrivningar av Nya Sverige, vilka hade till syfte att visa det stora värdet av kolonin. Fyra sådana beskrivningar är bevarade, vilka visar stora likheter med varandra (nedan C 6–9). Två av dem är daterade, den ena i Elbing i Preussen den 3.6 1656, den andra till januari 1658. De övriga är odaterade.

Den ena av de odaterade (C 6) finns bevarad i Risinghs egen hand och visar många likheter i detalj med den av den 3.6 1656 (C 7). Den senare är sannolikt en bearbetning av den förra. Syftet med den är uppenbarligen att lägga fram en övertygande argumentation för återförvärvandet av Nya Sverige inför Karl X Gustav och Erik Oxenstierna, vilka Risingh träffade i Preussen i juni 1656.⁵⁶

Vad gäller berättelsen om Nya Sverige från 1658 (C 8), kan konstateras att Risingh har velat utnyttja det för Sverige fördelaktiga läget i början av året, då

⁵³ Två uppställningar av Risingh, i avskr. i E 433, UUB, är för korta för att kallas skrifter men är inte ointressanta. Den ena är en tabula, som bär rubriken "Att bringa ett folk och Land uti välstånd därtill fordras", den andra uppställningen börjar "Köpmans Bokhålleri är en Konst..." Handskriften har sannolikt tillkommit efter det att Lagerfelt och Risingh hösten 1661 definitivt kom i konflikt med varandra, medan de däri ingående texterna torde ha författats tidigare. Se Dahlgren, a.a., s. 36 ff.

⁵⁴ Se om denna journal och dess föregångare Dahlgren, a.a., s. 34 ff. Där framgår att texten i nuvarande skick torde ha tillkommit någon gång mellan oktober 1657 och slutet av år 1661. Ibidem, s. 42 f., diskuteras tendensen i journalen.

⁵⁵ Dahlgren, a.a., s. 38 f.

⁵⁶ Detta möte finns bl. a. redovisat av Risingh i en inlaga 22.10 1666 till Svea hovrätt. Se Svea hovrätts arkiv, E VI a 2 aa:234, Liber causarum 118:4, nr 12.

Karl Gustav var på väg att betvinga Danmark, för att ytterligare utveckla fördelarna av att återskaffa den svenska kolonin i Nordamerika. Hans diskussion härav är utförligare än i de två tidigare framställningarna.

Risinghs ambitioner för Sverige som kolonialmakt var stora under Karl X Gustavs tid, då den kungliga politiken var anlagd på fortsatt expansion. När kungen hade dött och förmyndarregeringen tillträtt, strävade statsledningen främst efter att sluta fred utan landavträdelser, vilket man också lyckades med fränsett att Trondheims län och Bornholm måste återlämnas till Danmark. Vad gäller Nya Sverige blev den nya handlingslinjen att avstå från att göra anspråk på kolonin och att enbart kräva holländarna på skadestånd för densamma, för det där nedlagda kapitalet och för de skador i övrigt som åsamkats kompaniet och de svenska undersåtarna.

Den andra odaterade beskrivningen av Nya Sverige har bevarats i avskrift i Palmsk. 322, UUB (C 9). Att döma av dess uppläggning torde den vara identisk med den framställning som Risingh enligt memorialet från 1663 om hans inlämnade skrifter rörande Nya Sverige gett in till statssekreteraren Emund Gripenhielm i kansliet den 25.8 1660.⁵⁷ I denna beskrivning anger Risingh att svenskarna eventuellt skulle kunna besitta Delaware-området tillsammans med holländarna. Det är enda stället i Risinghs skrifter, där han ger uttryck åt den tanken. Denna kan utgöra en eftergift för Israel Lagerfelt, som menade att Risingh borde ha stannat kvar efter holländarnas erövring för att dels ta hand om svenskarna där, dels iakttä Nya Sverige-kompaniets intressen.⁵⁸

Efter sin återkomst till Sverige skrev Risingh också ett betänkande om Nya Sverige som presenterades Per Brahe den 11.2 1661 (nedan C 10). Risingh betonar här att man borde se till att svenska kronan erhöll ett rejält skadestånd från Nederländerna. Detta borde användas till att grunda en svensk koloni någon annanstans i Amerika, helst på ett ställe där svenskarna slapp komma i tvister med andra europeiska stater och där det fanns bättre förutsättningar för handeln än vad som varit fallet i Nya Sverige.

En variation på samma betänkande finns i avskrift i E 433, UUB (C 11 nedan). Denna version har troligen tillkommit något senare, eftersom den är något mer utarbetad och bättre organiserad. Risingh anger i sitt memorial 1663 att han i mars /sic/ 1661 lämnat ett betänkande ”om N: Sveriges Redresse till Cronones och HH: Redernas och hele Companiets förnöjning och Satisfaktion” till Per Brahe och även till riksråden Schering Rosenhane och Sten Bielke. Om Risingh lämnat samma version till de bägge sistnämnda riksråden som till Brahe eller den i E 433 bevarade saknar betydelse. I båda dessa betänkanden angriper Risingh eftertryckligt tanken att Nya Sverige-kompaniets aktivitet skulle ha kunnat fortgå i Delaware-området, ifall holländarna regerade över svenskarna där och kunde kontrollera deras handel. Bakom argumenteringen

⁵⁷ Memorialet är nämnt ovan s. 107 n. 47.

⁵⁸ I en framställning till kommissorialrätten år 1663, där Lagerfelt häftigt angriper Risingh, hävdar han denna åsikt. Se Lagerfelts skrivelse, u.d., inlämnad i kansliet 18.12 1663, i HoS 61, RA:s serie, RA. Jfr Fries, a.a., s 49. Förmodligen har de som var engagerade för kompaniet kritiserat Risingh för att han inte stannat kvar tills skeppet Mercurius, som skickades från Sverige i nov 1655 med folk och varor, kom till Delaware, vilket skedde i mars 1656. Risingh visste dock inte om att denna expedition förbereddes, när han i oktober 1655 lämnade Nya Sverige och Amerika. Risinghs energiska försvar i flera av sina skrifter för att han inte stannade kvar under holländarnas herravälde är troligen ett uttryck för att han mötte denna kritik när han kom tillbaka till den svenska omgivningen i Europa.

torde ligga en understucken polemik mot Lagerfelts ovannämnda åsikt att Risingh borde ha stannat i Nya Sverige trots holländarnas erövring av kolonin.

Risinghs sista kända skrift om Nya Sverige är en intressant förteckning av hans egen hand över den svenska kronans och Amerikanska kompaniets egen- dom i Nya Sverige (C 12). I förteckningen värderar Risingh kolonins hela område och anger också värdet av enskilda gårdar, "plantager", kvarnar, likaså skansarna med sina vapen, boskap etc. När denna lista har tillkommit, är svårt att bestämma. Enligt en anteckning på den har Risingh lämnat in den i september 1667 till något centralt ämbetsverk, troligen kansliet. Den är dock om- nämnd av honom själv redan i december året innan.⁵⁹ Eftersom den har många precisa uppgifter som stämmer med andra fakta torde den bygga på anteckning- ar Risingh gjort i Nya Sverige. Förteckningen måste i sin nuvarande form ha tillkommit i samband med de förhandlingar som fördes med holländarna och engelsmännen om skadestånd för förlusten av kolonin under åren 1663–67.⁶⁰

Förteckning över Risinghs skrifter

Avsikten med den uppställning som följer är att den skall ge större klarhet än vad som funnits tidigare rörande omfattningen och dateringen av Risinghs skrifter liksom om sambandet dem emellan.⁶¹ I förteckningen tas förutom originalhandskrifter av Risingh även upp avskrifter, inte endast av sådana skrifter, där originalen förkommit, utan även andra i den mån de är tillkomna under 1600-talet. Anledningen härtill är att avskrifterna i en del fall bidrar till kunskapen om skrifternas tillkomsthistoria och även i viss mån visar var Risinghs skrifter har haft sin spridning.

Uppställningen kan endast i stort göras kronologisk, eftersom det inte varit möjligt att i detalj tidfästa alla olika versioner av en och samma skrift. I samma handskrift kan också ingå arbeten från olika tider. Huvudregeln har dock varit att så långt möjligt följa kronologin. I övrigt har praktiska skäl fått avgöra ordningen, i syfte att erhålla så tydlig överblick som möjligt.

⁵⁹ Risingh skriver i en inlägga till Svea hovrätt 19.12 1666 att en sådan förteckning av honom gått till holländske ambassadören och till England. Liber causarum 118:4, nr 12, Svea hovrätts arkiv, E VI a 2 aa: 234, RA.

⁶⁰ Sprinchorn, a.a., s 246–251. Sprinchorn nämner, ibidem s. 249, en lista över Amerikanska kompaniets ersättningsanspråk, uppgjord i kommerskollegiet och tryckt i *Monumenta politico-ecclesiastica*, utg. av O. Celsius d.y., Uppsala 1750–53. Listan, som nedskrivits av kommerskollegiets dåvarande sekreterare Johan Stiernhöök och den 27.2 1667 skickats till det svenska sändebudet Harald Appelboom i Haag, återfinns i av Stiernhöök bevittnad avskrift i Palmsk. 49, UUB. Vissa uppgifter i den kan återgå på Risinghs meddelan- den. Skillnaderna är dock större än likheterna. Stiernhööks lista gäller enbart kompaniets ersättningskrav, medan Risingh i sin förteckning inriktat sig på kronans förluster.

⁶¹ Tidigare har Fries gjort en förteckning över Risinghs skrifter, och E.E. Larson har listat hans framställ- ningar rörande Nya Sverige. Se Fries, a.a., s 72 f, E.E. Larson, *Swedish Commentators on America 1638–1865*, New York-Chicago 1963, s. 104–106. Deras angivelser är dock ofullständiga och delvis felaktiga. Här markeras inte de många rättelser som görs av deras uppgifter.

Förkortningar:

HoS = Handel och Sjöfart

Palmsk. = Palmskiöldska samlingen

UUB = Uppsala universitetsbibliotek

RA = riksarkivet

Orig. betecknar att texten enligt min uppfattning är skriven med Risinghs egen hand.

Obs. att endast titlarna på de tryckta skrifterna återges exakt; titlarna på de otryckta är lätt normaliserade.

A) Under Risinghs livstid tryckta skrifter

1. "De Philosophia in Genere", diss., Henrik Keyser, Stockholm 1640.

2. "Itt Utthogh Om Kiöp-Handelen Eller Commercierne, Medh Thess Bestånd, Nyttor, och wesentelige Deelar, som äro Warorne, Penningarne och Wäxelen...", Nicolaus Wankijff, Stockholm 1669.

3. "Een Land-Book, Eller Några Upsatter til Wårt Käre Fädernes-Landz Nyttä och Förkofring wälmeente Om Landbruuk och Land-Lefwerne", Boëthius Hagen, Västerås 1671. Risinghs manuskript till detta verk finns i D 1710, UUB (jfr nedan under B 16).

B) Otryckta ekonomiska skrifter

1. "Ett kort Uttåg och begrip Om Köphandelen och om dess bestånd och nyttor, om dess Väsentelige delar som äro varorne, penningarne och Växelen...", u.d., X 927, KB. *Orig.*

2. "Tract:t om Handelen. 1ste Delen Som är om varorne" Tre kapitel, motsvarande kapitlen 1, 3 och 4 i Risinghs stora Tractat, del I: 1 (nedan n:r 15). Avskr., u.d., texten troligen skriven under tiden 1649–51, i L 125, UUB.

3. "En Tractat om Köp-Handelen", del I: 2, u.d., troligen skriven 1649–51, med senare tillägg, troligen från 1660-talet. *Delvis orig.* Kommerskollegiets arkiv, Huvudarkivet, F IV: 19 b, 1652–1741, odat., Främmande länders handelstraktater, RA.

4. Traktaten, I: 1, X 926, KB. *Orig.* Torde vara det ex. som enligt Fries' antagande skulle ha lämnats till Karl XI. Se Fries a.a., s. 72, och ovan s. 103.

5. Traktaten, I: 1, avskr. i L 121, UUB.

6. Traktaten, I: 1 och I: 3, avskr. i L 122, UUB.

7. Ett skinnband, u.d., på ryggen betitlat "Sveriges Handel", Manuskriptsamlingen, vol. 77, RA. *Orig.* Bandet, som innehåller avskrifter jämte koncept av Risinghs hand till olika uppsatser, synes att döma av textinnehållet och dateringarna i detsamma ha använts som skrivbok av Risingh under tiden 1649–1652.

8. "En kort Tractat [Om] Sveriges Cronos Handel", u.d., men från 1649–50, *orig.* i B 7, avskr. i Palmsk. 81, UUB. En annan avskrift i L 125, UUB.

9. "Om Moskoviske Handelen Över Arkangel på Holland", u.d., *orig.* i B 7, avskr. i Palmsk. 81 och L 125, UUB. Troligen från 1649–50.

10. "Om Hollands Härings (Sille) Fiskeri", u.d., *orig.* i B 7, avskr. i Palmsk. 81, UUB. I B 8 daterad till 1650.

11. "Om De Främmande Köpmäns Villkor och Borgares Privilegier i Amsterdam", 10/20 juli 1650, *orig.* i B 7, avskr. i L 125, UUB.

12. "Oförgripeligt betänkande, huruledes hela Östersjöns Commercier med den därav flytande stora fördel ifrån dem främmande in uppå HKMTs och Cronan Sveriges undersåtare... dragas kunde", avskr. dat. Zoppot (Västpreussen) 26.2/7.3 1660 i HoS 22, "RA:s serie", RA; avskr:er u.d. i Palmsk. 81 och (något förkortad) i Nordin 391, UUB.

13. "Libri ad Tractatum de Commerciis, Spectantes", 14.3 1661. *Orig.* i L 125, UUB, där även i avskr.

14. "Manuductio Eller Anledning till En Grundig Kunskap om Köphandelen", 27.3.1661. *Orig.* i L 125, UUB, avskr. i HoS 23, "RA:s serie", RA.

15. "Observationer För en som vistas uti Holland och särdeles i Amsterdam, vad han haver till att inqvirera", 1661, avskr. i Palmsk. 81, UUB.

16. I D 1710, UUB, en förlaga till skriften "Een Land-Book..." (ovan A 3). *Orig.* Dessutom en framställning om sysslor på en lantgård och om vissa godstjänstemäns uppgifter. *Orig.*

C) Otryckta eller efter 1672 tryckta skrifter om Nya Sverige

1. Första journalen 6.7 1654, i Lindeströms handskrift, i HoS 194, "RA:s serie", RA.

2. Första rapporten 13.7 1654, i HoS 194, "RA:s serie", RA. *Orig. Tryckt i* Sprinchorn, a.a., s. 256–266 och *tryckt i eng. övers.* i A.C. Myers (utg.), *Narratives of Early Pennsylvania, West New Jersey and Delaware, 1630–1707*, New York 1912, s. 136–151.

3. Andra rapporten 14.6 1655, i HoS 42, "KA:s serie", RA. *Orig. Tryckt i* German American Annals, N.S. VIII, 1910, s. 87–93, samt *tryckt i eng. övers.* i Myers, a.a., s. 156–165.

4. Risinghs journal, u.d., tillkommen senast 1661, i avskr. i E 433, UUB. *Tryckt i eng. övers.* i Dahlgren-Norman, a.a., s. 130–243.

5. Beskrivningen av holländarnas överfall, 3 versioner:

a) u.d., den tidigaste, från hösten 1655, i avskr. i Palmsk. 322, UUB. *Delvis tryckt i* C.D. Arfwedson, *De colonia Nova Svecia in Americam Borealem deducta historiola*, Uppsala 1825, s. 23–30; avsnittet där även *tryckt i eng. övers.* i Myers a.a., s. 170–176

b) u.d., tillkommen hösten 1655 före 14.12, i Peter Lindeströms hand, i HoS 194, "RA:s serie", RA,

c) u.d., senare tillkommen än föregående version, senast från 1661, i avskr. i E 433, UUB. *Tryckt med övers. t. eng.* i Dahlgren-Norman, a.a., s. 244–277.

6. Beskrivning av Nya Sverige u.d. ("En Beskrivning av Nova Svecie uti Amerika..."), troligen från 1656, i HoS 196, "RA:s serie", RA. *Orig.* Något tidigare tillkommen än B 7.

7. Beskrivning av Nya Sverige 3.6.1656 ("En berättelse om Nova Svecia vid Sydriivieret i Amerika..."), avskr. i Palmsk. 322, UUB, s. 263–322.

8. Beskrivning av Nya Sverige från januari 1658, i HoS 196, "RA:s serie", RA, avskr. (början i 18–1900-talsstil, resten av en 1600-talshand; här även ytterligare en 1600-talsavskrift av en del av samma beskrivning).

9. Beskrivning av Nya Sverige u.d. ("En Berättelse om Nova Svecia uti Amerika..."), avskr. i Palmsk. 322, UUB, s. 145–215, från senast 1660.

10. "Oförgripeligt Betänkande Huruledes Det Södre Companiet på Nye Sverige kunde dess Betalning och Nöje bekomma...", fogat till ett brev till Per

Brahe u.d., pres. i Stockholm 11.2 1661, Skoklostersamlingen, vol. 37, E 8163, RA. *Orig.*

11. "Enfaldigt Betänkande Huruledes Det Ameriske Companiet på Nya Sverige kunde en nöjaktig Satisfaktion bekomma", u.d., troligen från 1661, avskr. i E 433, UUB.

12. "Förteckning Uppå K: Maj:ts och Ameriske Compan:ts Egendom i Nya Sverige, och Hele dess Rivier...", u.d., tillkommen före 9.12 1666, i HoS 194, "RA:s serie", RA. *Orig.*

Genmäle om Skå och Gustav Jonsson

Av Kerstin Vinterhed

I ett inlägg i PHT 1992:1–2, s. 44 ff., gör Tomas Lidman en senkommen äreräddning av sin far, Ivar Lidman, som en gång i världen var föreståndare på det illa beryktade pojkhemmet Eolshäll utanför Stockholm, tidigare känt bland annat för sin metodiskt registrerade aga. Det var Eolshäll som i slutet av fyrtioalet levererade några av de första barnen till Skå, det nya barnhemmet för nervösa och psykopatiska barn, vars utveckling jag skildrar i min avhandling "Gustav Jonsson på Skå. En epok i svensk barnavård" 1977. 1949 blev Lidman den förste föreståndaren på Skå, där hans uppgift var att hjälpa till med det praktiska. I min avhandling skildras utförligt det kaos som rådde under den första pionjärtiden, dels beroende på att byn knappt var färdig när de första barnen togs emot, dels beroende på de nya unga medarbetarnas idealitet och bristande sinne för det "kamerala."

Gustav säger i min avhandling att man väntade sig att få hjälp av Lidman, men "han var en orm som vi närt vid vårt bröst". Lidman rapporterade direkt till barnavårdsnämnden om Skå och byn höll nästan på att stängas.

Tomas Lidman har intervjuat sin far som inte oväntat har en annan minnesbild av detta än Gustav och övriga nära medarbetare till honom. Bl. a. tycks han mena att problemet låg hos personalen snarare än hos "glaskrossargänget" från Eolshäll. Personalen var slarvig och orutinerad i behandlingen av pojkar. Han citerar också utlåtanden av bl. a. dåvarande barnavårdsdirektören Otto Wangson som kräver bättre ordning på Skå.

Mitt svar är: visst var det kaos på barnbyn. Hela perioden med inlägg och motinlägg är noga redovisad i min bok och där tycker jag nog att Lidman och jag säger samma sak, även om Lidman gör stort nummer av vissa detaljer som inte stämmer. Skillnaden gäller hur vi tolkar den konflikt som präglade den första tiden. Lidman menar att hans far "fick rätt". Skå fick ju sedermera rätta in sig i ledet. Jag ser röran på Skå som en del av upproret mot forna tiders förlamande ordning på barn- och ungdomshemmen i Sverige. Viktigare än så: det var det första – sannerligen orutinerade – försöket att behandla psykiskt störda barn med kärlek och tolerans i stället för krav på disciplin och lydnad.

Oordningen bekymrade också Gustav. För att reda upp situationen blev han tvungen att offra sin nära medarbetare Sven Larsson varvid även de övriga pionjärerna som följt honom från Karlstads barnpsyk slutade i sympati. Det var bittert.

Gudskelov att Gustav höll. Annars hade Skå aldrig blivit den epokgörande barnavårdsinstitutionen i Sverige.

Kerstin Vinterhed, f. 1941, är docent i socialt arbete och reporter vid Dagens Nyheter. Hon har bl. a. skrivit *Gustav Jonsson på Skå. En epok i svensk barnavård* (1977).

Vad beträffar opponenten Arne Trankells kritik av min avhandling, som Lidman stöttar sig mot för att ge det egna inlägget tyngd, vill jag bara upplysa om att det rörde en teknisk-metodologisk fråga angående intervjuteknik utan samband med de problem som engagerar Lidman. Hans inlägg utgör en senkommen påminnelse om den lidelsefulla förstockelse som präglade motståndet mot Skå för över 40 år sedan.

Slutreplik om Skå och Gustav Jonsson

Av Tomas Lidman

Kerstin Vinterheds genmäle tillför inte diskussionen kring Skås utveckling de första åren 1947–50 något nytt. Jag har i min uppsats visat hur Vinterhed gått vilse bland källorna och att hon sovrat och valt ut det underlag som för tillfället passade hennes syften. Detta sätt att hantera materialet har lett henne till gravt felaktiga slutsatser; att hon sedan upprepar dem med stor envishet (1977, 1980, 1992) gör dem inte mera hållbara.

Hade Vinterhed velat utreda och analysera omständigheterna kring barnbyn Skå de första åren på grundval av det tillgängliga fylliga källmaterialet, hade hon kunnat. Hon valde emellertid att okritiskt låta historien skrivas av sentida tendentiösa vittnesmål.

Tomas Lidman, f. 1948, fil. dr, är överbibliotekarie vid Stockholms universitet och chef för universitetsbiblioteket. Han har författat *Adlig partipolitik vid 1800-talets mitt* (1979) och skrifter i bok- och biblioteksfrågor.

Recensioner

Birgitta, Katarina och Nils Hermansson

Helgonlegender, mirakeluppteckningar och kanonisationsprocesser har de senaste decennierna kommit i blickfånget inom internationell medeltidsforskning. Dessa källtyper betraktades tidigare med en viss skepsis dels p.g.a. ett delvis fantastiskt och otroligt innehåll, dels beroende på deras många gånger stereotypa och formelmässiga avfattning. Nyare forskning har dock använt sig av frågeställningar som är oberoende av dessa brister och på så sätt kunnat nå ny, viktig kunskap om medeltiden.

Denna forskningsgren har nu avsatt det första svenska resultatet i större format, Anders Frömjarks avhandling *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992, 216 sid., personreg.). Frömjark tar sin utgångspunkt i André Vauchez' epokgörande avhandling "La sainteté en Occident aux derniers siècles du moyen âge" (1981), där alla bevarade kanonisationsprocesser från tiden före 1400-talets mitt undersöks. Vauchez' perspektiv är brett och hans analyser djupgående och träffsäkra. Han granskar bl.a. förändringar över tid vad gäller helgonens geografiska fördelning, kön, sociala tillhörighet, typ av spiritualitet osv. och drar på den grundvalen upp de stora linjerna i helgonkultens medeltida historia. Frömjark vill – delvis i Vauchez' efterföljd – kartlägga helgonkulten inom Linköpings stift. Han använder – liksom denne – källmaterial som tillkommit i samband med kanonisationssträvanden, närmare bestämt mirakeluppteckningar. Med deras hjälp studerar han lanseringen och den tidigaste utbredningen av tre helgonkulturer. De berörda helgonen är Birgitta (död 1373), hennes dotter Katarina (död 1381) och linköpingsbiskopen Nils Hermansson (död 1391).

Undersökningen är uppdelad i fyra huvudavdelningar. En introduktion presenterar forskningsläge och de aktuella helgonen samt definierar forskningsuppgiften. Huvuddelen av avdelning 2 ägnas åt avhandlingens källmaterial, som genomgås grundligt – ibland väl grundligt. Avdelningens sista kapitel pre-

senterar en del statistik om ålder och kön, geografisk och social tillhörighet hos dem som nämns i mirakelberättelserna. I tredje huvudavdelningen skärskådar Frömjark de första kända miraklerna för respektive helgon. Han försöker på så sätt att fastställa var och på vems initiativ kulterna uppstod. Frömjark upptäcker därvid att kulten av Birgitta redan från början var spridd över hela Sverige. Förklaringen finner han i att den propaganderades av hela svenska kyrkan och av högare-tokratin, vars verksamhetsområde inte var begränsat av landskaps- och stiftsgränser. – Biskop Nils första kända mirakler skedde nio år efter hans bortgång. Frömjark ser stiftets prästerskap som nyckelpersoner i spridandet av kulten, som i huvudsak höll sig inom stiftets gränser. Han menar att de nio årens försening var ett resultat av schismen mellan domkapitlet och biskop Nils efterträdare Nils Bosson (Natt och Dag; s. 135). – Beträffande Katarina konstaterar Frömjark att hon åtnjöt ett visst helgonrykte i livstiden, men att det första samlade försöket att lansera henne som helgon gjordes på 1410-talet, då en biografi författades, några mirakler nedtecknades och hennes kvarlevor flyttades till en mer framträdande plats i Vadstena klosterkyrka. Sedan är inga Katarina-mirakler kända före 1440-talet. Ett stort antal skrevs ned av en kommission verksam under 1470-talets första år. Frömjark ser det ökade antalet mirakler vid seklets mitt som ett resultat av propaganda som Vadstena-klostret spred för att lindra skadeverkningarna av birgittinordens motgångar framför allt vid Basalkonciliet (1431–37/48).

I avslutningen anlägger Frömjark ett något bredare perspektiv. Han jämför perioden före Birgittarelikernas hemkomst 1374, då det i stort sett inte fanns några lokala helgonkulturer i Linköpings stift, med blomstringstiden därefter, när en rad lokala kulturer är kända (förutom de redan nämnda finns belägg för att bl.a. Ingrid av Skänninge, Birgittas bikt-fader Petrus av Skänninge och biskop Henrik Tidemansson åtminstone i vissa kretsar ansågs vara helgon). Kulten av Birgitt-

ta genererade, menar Fröjmark, en våg "av religiös entusiasm och mirakelförväntan" (s. 171), som orsakade de nya kulterna.

Denna förklaring är alltför simplistisk; uppkomsten av nya helgonkulturer är en komplicerad process som inte låter sig förklaras med hänvisning till en enstaka företeelse. Det breda samhällsperspektiv som utmärker Vauchez' undersökning har inte slagit igenom i Fröjmarks avhandling. I själva verket torde det plötsliga uppsvinget för östgötsk helgonkult kunna relateras till ett av Vauchez' viktigaste resultat (för övrigt refererat av Fröjmark, s. 22): Ännu på 1100-talet var det framför allt apostlarna och martyrerna från kyrkans äldsta tid (och, i Nordeuropa, hjältarna från missionstiden) som dyrkades såsom helgon. Mellan 1150 och 1350 skedde dock en förändring i inriktningen av västeuropeisk helgonkult: nyligen avlidna personer tillfördes skaran av helgon i tidigare aldrig skadad omfattning. Denna utveckling kulminerade på 1300- och 1400-talet då "minsta stad ... ville ha ett skyddshelgon som var dess eget" (Vauchez, s. 161). Är det inte just denna process vi kan observera i Linköpings stift efter 1374? Resonemanget kan utvidgas till att gälla hela Sverige. Redan Yngve Brilioth uppmärksammade att de svenska helgonen är fördelade på två skikt: ett äldre som inkluderar missionärer som Eskil, Botvid, Sigfrid och David, och ett yngre med t. ex. Ingrid av Skänninge och historieskrivaren Ericus Olai samt biskoparna Hemming av Åbo och Brynolf av Skara.¹ (Ett par av de sistnämnda levde före 1400-talet, men någon mer omfattande kult är inte känd förrän under detta sekel.) Att förändringen av helgonkultens inriktning skedde senare i Sverige än i resten av Europa är precis vad man kan vänta sig; Vauchez påpekar i flera sammanhang en fördröjning i Norden (t. ex. s. 450).

Fröjmark har också en annan, mer generell tes om helgonkulturs lansering (utan att han förklarar förhållandet mellan denna och hans tes om Birgitta-kultens betydelse för senare kulturer): kyrkliga institutioner i kris försökte ofta lansera helgonkulturer. När Nils Hermanssons första mirakler inträffade låg Linköpings domkapitel i fejd med sin nye biskop² och uppsvinget för Katarinas kult på 1440-

talet kom under en för klostret och birgittinorden svår tid. Denna tes är väl värd beaktande, inte minst eftersom en omfattande helgonkult var en god inkomstkälla för den kyrka som innehade helgonets relikier, något som Fröjmark dock underlåter att påpeka. Han menar snarast att helgonkulten användes i politiskt-propagandistiskt syfte. Däremot är det oförsiktigt att — som Fröjmark gör — utan vidare vända på tesen och hävda att en stark kyrklig institution inte skulle vara intresserad av lokala helgonkulturer. Han menar att linköpingskyrkan före 1374 var så stark att den "inte hade behov av egna helgon, utan kunde nöja sig med den allmänkyrkliga helgonkulten" och var "stark nog att undertrycka alla kultformer som uppstod på lokalt initiativ" (s. 179). Resonemanget håller inte. Varje kyrka hade (ja, måste ha enligt kanonisk rätt) helgonrelikier, och det innebar stora fördelar att inneha relikier efter ett eget helgon (dvs. en hel kropp) som kunde locka pilgrimer och med dem inkomster och status. Hur åtråvärda helgonrelikier var ses inte minst av alla de förflyttningar (translationer) av relikier (varav en del t. o. m. var stölder) som företogs till just mäktiga och starka kyrkor.³ Det är i detta perspektiv man bör se överförandet av Björns av Klockrike relikier till Linköping och av Magnhilds av Fulltofta relikier till Lund. Domkyrkorna var inte i första hand ute efter att undertrycka de lokala kulterna utan ville för egen del lägga beslag på de ekonomiska och andra fördelar som var förbundna med dem.

Fröjmark avsätter stort utrymme åt att behandla källorna för sin avhandling, men han tar ändå inte upp den för hans arbete mest avgörande källkritiska frågan till en samlad behandling: vilket är egentligen sambandet mellan inträffandet av mirakler och deras nedtecknande? Var det så att själva tillsättandet av en mirakelkommission och de frågor denna ställde vid kultplatsen stimulerade intresset för det aktuella helgonet? I så fall bör man se kommissionens tillsättande som ett led i lanseringen av en helgonkult. Eller var det tvärtom så att kommissionen tillsattes just när många mirakler skedde? I så fall visar kommissionens tillsättande att helgonkulten redan var utbredd. Fröjmark berör frågan några gånger men tycks inte ha tänkt igenom den. Han skriver exempelvis på s. 155 att det finns fakta som talar för att pilgrimsflödet till Katarinas relikier redan var för handen när Henrik Tidemannssons mirakelkommission

¹ Y. Brilioth, *Den senare medeltiden, 1274–1521* (Svenska kyrkans historia, 2, 1941), s. 731–737.

² Det är anmärkningsvärt att Fröjmark tidigare använt denna fejd för att förklara att någon kult av biskop Nils inte uppstod direkt efter dennes död. Nu tjänar den som förklaring till att en kult uppstod!

³ Se t. ex. Patrick J. Geary, *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages* (Princeton 1978).

1470 började sitt arbete. Ändå talar han tre sidor senare utan vidare kommentarer om 1470-talets första år som "kultens inlednings-skede" och nämner på s. 164 "Katarinakultens uppsving under 1470-talet". Frömarm borde ha utrett närmare hur han kommit fram till slutsatsen att den observerbara ökningen i antalet mirakler inte enbart är en följd av källmaterialets beskaftenhet (nämligen att inga under 1460-talet nedtecknade mirakelberättelser har bevarats) utan avspeglar en verklig ökning. Problemet är förvisso komplicerat och kanske olösbart inom avhandlingens ram, men Frömarm borde med sin ingående kännedom om mirakelsamlingar åtminstone ha kunnat diskutera det.

Anders Frömarmas avhandling är ett välkommet bidrag till den tynande svenska medeltidshistoriska forskningen, desto mer välkommet som den anknyter till ett inom den internationella forskningen högaktuellt ämne. Jag har uppehållit mig vid delar av avhandlingen där analysen brister i stringens, men detta får inte undanskymma att Frömarm också nått hållbara och intressanta resultat. Analysen av den geografiska och sociala spridningen av de olika helgonens mirakler är värdefull och belyser de enskilda kulturernas olikartade karaktär. Frömarmas klarläggande av de komplicerade förhållandena mellan olika versioner av mirakelberättelserna (särskilt Birgittas) är välkommen. Sist men inte minst: Frömarm skriver spänstigt och lättläst.

Anders Winroth

Den förste Silfverskiöld

Torsten Burgman: *Nils Hyltenius-Silfverskiöld. Professor och akademirektor i Lund. Hans dagbok från Malmö belägring 1676* (Lund 1989, 134 s., ill., personreg.).

Stamfader för adliga ätten Silfverskiöld och friherrliga ätten Silfverschiöld var professorn i svensk, dansk och romersk rätt vid Lunds universitet, Nils Hyltenius/Hylteen (1635–1702), upphöjd i adligt stånd 1686. Hans bana skildras i föreliggande bok på grundval av omfattande källstudier.

Den småländske kyrkoherdesonen Hyltenius studerade i Uppsala. Hans oration där 1661 på årsdagen av Karl X Gustavs död ledde till en uppmärksammas konflikt med konsistoriet, då den ansågs innehålla förgripiga uttalanden om Sveriges grannländer. Efter utländska peregrinationer – som tydligen inte förenades med särskilt djupgående stu-

dier – blev han 1668 en i den första uppsättningen lundaprofessorer. Den mest prominente av hans kolleger var Samuel von Pufendorf, med vilken han tycks ha kommit väl överens. Sina goda kontakter på högre ort, bl. a. med sedermera kungl. rådet Nils Gyldenstolpe, utnyttjade han för att skaffa sig inkomstbringande kommissionsuppdrag och slutligen adelskap.

I akademins historia har han ingen framträdande plats. Hans blivande svärson, Richard Ehrenborg, blev 1687 vikarierande professor i Silfverskiölds ställe och 1696 hans efterträdare som ordinarie innehavare av lärostolen. Silfverskiöld kvarstod dock som "professor honorarius" utan tjänstgörings-skyldighet, och Ehrenborg avstod en del av sin lön till honom. Så småningom blev Silfverskiölds kommissionsuppdrag färre, och vid Ehrenborgs frånfälle år 1700 begärde han, vid 65 års ålder, att få tillbaka sin ordinarie professur. Konsistoriets protokoll den 20 juli 1700 röjer att manövern upptogs med ovilja av flera professorer. Eftersom rektor redan vid sammanträdet början gjorde klart att universitetets kansler – Nils Gyldenstolpe – stödde Silfverskiölds begäran, var ärendet i praktiken dock redan avgjort.

Efter danskarnas landstigning i Skåne 1676 kom Silfverskiöld att tillbringa tiden juli–december detta år i Malmö, "at retirera mig för fienden". Citatet är hämtat ur den dagbok från den inneslutna staden, som också ingår i föreliggande volym. Generalguvernören och fältmarskalken Fabian von Fersen – utnämnd till riksråd "på sin döde mull" 1678 – framstår i dessa anteckningar som en rå översittare, som uppenbarligen saknade respekt för de lundensiska professorerna, en-kannerligen Silfverskiöld.

I dagboken och dess personregister har vissa personidentifieringar vållat svårigheter. Dagbokens "Aren[d?]zdorf" (s. 102, 119) torde dock vara identisk med generalen Carl von Arenstorff, danskarnas befälhavare i slaget vid Lund 1676 och dödligt sårad där. Han hade tidigare varit generalmajor i svensk tjänst. "Dunkamp" (s. 102, 121) avser säkerligen någon medlem av den skotska släkten Duncan och sannolikt generalmajoren i dansk tjänst Jacob D. Med "Otto Lindenon" (s. 89, 120) åsyftas förmodligen Otto (Otte) Lindenov.

Björn Asker

Västeråsstiftets präster på 1700-talet

Gösta Hansson och Leon Herzog (redaktör: Gösta Hansson), *Västerås stifts herdaminne. Stiftshistoriskt och stiftsbiografiskt uppslagsverk. II:2* (på ryggarna står dock III:1!) 1700-talet. (Västerås 1990, 1035 sid.) Bilagor. (100 sid., personreg.).

Arbetet med att ersätta Johan Fredric Munckells Västerås stifts herdaminne (1843–46) har pågått sedan 1920-talet. Det bedrevs till en början av domkyrkosysslomannen Gunnar Ekström (1893–1990), som 1939 och 1949 gav ut två digra volymer (del I:1–2) behandlande medeltidens och reformationstidens prästerskap. Arbetet var förstås klassiskt och torde fortfarande vara det bästa medeltidsherdaminnets. Uppläggningsen var den sedvanliga med serier för varje prästtjänst och löpande text i de enskilda biografierna, som ibland, särskilt för biskopar och andra viktiga personer, kunde bli mycket långa. Ekonomiska skäl förhindrade att nästa del kunde bli lika utförlig. Den omfattar 1600-talet och utkom 1971 (del II:1), fortfarande under Ekströms redaktion. Delen innehåller flera utrymmesbesparande nyheter. Förkortningar används mycket flitigt och biografiernas text koncentreras i hög grad på att meddela grundläggande levnads- och karriärdata. Ofta sammanfattade dock Ekström den biograferades livsgärning på några rader i slutet. Ordningen mellan biografierna var nu alfabetisk efter förnamnet, en lyckad innovation som besparar forskaren en hel del bläddrande och domkapitlet tryckkostnader, eftersom biografin för varje präst inte behöver delas upp på de olika tjänster han innehaft. För den som är intresserad av prästerskapet i en enskild församling finns längder över innehavarna av varje prästtjänst i stiftet.

Den nu utkomna delen, som omfattar 1700-talets präster (dvs. de som avlidit eller avgått tidigare år 1700 och senast 1799), följer i sin allmänna uppläggning 1600-talsdelen. En skillnad är att prästerna nu står i alfabetisk ordning efter släktnamnet, en väl-motiverad förändring med tanke på att släktnamnen på 1700-talet fick betydligt större stadga än tidigare. Liksom i del II:1 (men ej i delarna I:1–2!) meddelas schablonmässigt både svenska och latinska namnformer för samtliga präster alldeles oavsett om båda formerna användes i samtiden eller ej. I själva verket torde många präster, särskilt från det sena 1700-talet, aldrig eller mycket sällan benämnts med latinska namnformer. Nu finns det risk för att dessa präster helt felaktigt kommer att kallas vid dessa latinska namn i

litteraturen.¹ I detta avseende torde namnformerna i Munckells gamla herdaminne vara att föredra. Författarnas förfaringsätt är desto mer klandervärt som de måste ha stött på ett stort antal namnteckningar för varje präst och alltså mycket väl måste ha vetat hur stiftets präster skrev sig. Det är dessutom enkelt att i förarbetena till Munckells herdaminne (i Västerås stadsbibliotek) återfinna urklippa namnteckningar för de flesta präster.

Herdaminnets grundar sig i första hand på mycket omfattande och omsorgsfulla genomgångar av dels Västerås domkapitels arkiv, dels stiftets olika kyrkoarkiv. Också andra arkiv har genomforsats, bl.a. häradsrätternas och länsstyrelsernas arkiv samt riksregistret. Författarna har härigenom uppnått stor fullständighet och exakthet i angivandet av levnads- och karriärdata. Särskilt imponerande är att – liksom tidigare – samtliga prästbarn och deras makar försetts med i princip fullständiga uppgifter om giftermål, yrke och dödsdatum. Källhänvisningarna är uttömmande. Personhistorikern har alltså mycket att hämta här; merparten av uppgifterna har aldrig förut varit publicerade och många torde vara mycket svåra att få fram utan herdaminnets hjälp.

Arbetet ger alltså ett mycket gediget intryck. Stor blir därför personhistorikerns förvåning när han upptäcker att välbekant och ofta använd litteratur aldrig eller sällan citeras. Det grävsta förbiseendet är Uppsala universitets matrikel, där författarna hade kunnat hämta exakt inskrivningsdatum för en lång rad präster. Ofta anges i herdaminnets bara året eller månaden, som författarna har hämtat från Munckells herdaminne eller någon handling i domkapitelsarkivet, alltså en källa av sekundärt värde. Det är påfallande att matrikeln återfinns i förkortningsregistret men att där bara första bandet, som sträcker sig till år 1700, omnämns medan de flesta prästerna i herdaminnets torde ha blivit studenter efter 1700. Man har tydligen bara helt tanklöst kopierat över förkortningen från Ekströms del.² (Ekström försummade aldrig att använda matrikeln.) På samma sätt saknar man större delen av den biografiska uppslagslitteraturen, där många prästsöner och -mågar som inte blev präster återfinns. Prosten och kyrkoherden i Skinnskatteberg Lars

¹ Hans Gillingstam framförde just dessa synpunkter i sin recension av del II:1 i denna tidskrift 1971–72, s. 176.

² Detsamma gäller, paradoxalt nog, också Västerås stifts herdaminne! "EH" anges i förkortningslistan stå endast för delarna I:1–2.

Krafts dotter Lisa Christina var exempelvis gift med provinsialläkaren i Närke län Johan Lyman. Herdaminnesförfattarna hade enkelt kunnat hämta bl. a. exakt dödsdatum för honom ur Johan Fredric Sacklén's Sveriges läkarehistoria ifrån konung Gustaf I:s till närvarande tid (2:1, 1823, s. 668).

Eftersom uppgifterna om varje präst inskränker sig till data och det allra nödvändigaste skulle det ha varit av stort värde om författarna hade åtminstone hänvisat till de fylligare biografier över många präster som finns i hembygds litteratur och andra sammanhang. Grangårdepastorn Johan Fahlander olycksöde — han var inblandad i Dalupproret 1743 — har exempelvis behandlats av Erik Yngström i uppsatsen Grangårdes andel i Dalupproret 1743 (Armborstet 1969). Man spanar dock förgäves efter hänvisningar till denna uppsats. Ett annat exempel är hovpredikanten Anders Nohrborg, känd för sin postilla. Han har behandlats i flera specialundersökningar, t. ex. i Stig Ahlstedts doktorsavhandling "Anders Nohrborgs teologiska åskådning" (1955). Herdaminnet nämner inte detta. Speciellt anmärkningsvärt är att författarna inte tycks ha känt till ett så centralt standardverk som Svenskt biografiskt lexikon, där de flesta biskoparna och flera andra präster är biograferade. (Ändå är "SBL" med i förkortningslistan, kopierad från Ekström!)

Bristen på hänvisningar till andra biografiska verk är symptomatisk för författarnas brist på intresse för biografisk karaktäristik. Man saknar Ekströms ofta mycket välgjorda små personskisser, särskilt när man läser artiklarna om mer kända präster. Artikeln om den bekante fornforskaren och förfalskaren Nils Rabenius (eller "Rabenius, Nicolaus Nicolai — Nils Nilsson", vilket hans namn förvanskats till i herdaminnet) ger exempelvis inte många antydningar om det som verkligen bevarat hans namn för eftervärlden: hans omfattande verksamhet som samlare och förfalskare av historiska urkunder. Man kan tycka att det borde ha varit av ett visst intresse för just herdaminnesförfattarna att han var den verkliga författaren till Västerås "medeltida" biskopslängd. Här finns åtminstone, för en gångs skull, ett par litteraturhänvisningar, bl. a. till Nils Ahnlunds klassiska bio-

grafi från 1927 med anmärkningen "Här påvisas många förfalskningar som R. gjort sig skyldig till."³ Karaktären av Rabenius förfalskarverksamhet framgår alltså inte; läsa-aren får sväva i okunnighet om att det rörde sig om medeltidsbrev och inte växlar eller flyttningsbetyg.

I ett särskilt band finns förkortningsförteckning, ort- och personregister. Registren är mycket omfångsrika och naturligtvis oerhört värdefulla för forskaren, som genom dem får många ingångar i verket. En svår-förståelig egendomlighet är att prästernas födelseorter utslutits ur ortregistret. Stickprov visar att registren också har andra brister. För den bekante landskapsbeskrivaren Olof Grau hänvisas exempelvis endast till sidan 268; han förekommer även på sidan 420.

Vägan de invändningar kan alltså riktas mot det sätt varpå den nya delen av Västerås stifts herdaminne genomförts. Den innebär en avgjord kvalitetsförsämring jämfört med Gunnar Ekströms förträffliga delar, som i och för sig utgör ett svåruppnåeligt ideal. Det är tydligt att det nya författarteamet, som inte förefaller vara närmare bekant med personhistorisk forskning i allmänhet, mer mekaniskt sökt fortsätta Ekströms arbete. Samtidigt måste man minnas att dessa anmärkningar inte drabbar det grundläggande arbetet, bearbetningen av alla de gigantiska källserierna i domkapitelsarkivet och Uppsala landsarkiv. Detta är av allt att döma lika väl genomfört som på Ekströms tid och herdaminnesdelen kommer i detta avseende alltid att utgöra ett oundgängligt verk. Det är bara att beklaga att krafterna sedan tycks ha trutit så att den imponerande arbetsinsatsen inte kunnat slutföras på ett lämpligt sätt.

Anders Winroth

Rörigt om bergsmän och bruksfolk

Bergsbruket har haft en avgörande betydelse för den svenska ekonomins och det svenska samhällets utveckling. Vid sidan av jordbruket var det den särklassigt största förindustriella sysselsättningen i landet. Ofta var gränserna mellan dessa två näringar suddiga; bergsmannen kombinerade åkerbruk med gruvdrift och tackjärnsframställning, slättbygdernas bönder ägnade en del av sin arbetstid åt kolning och körslor till bergslagerna och bruken. Antalet människor som på ett eller annat sätt kom i kontakt med bergshand-teringen var därför mycket stort.

Den statliga övervakningen och styrningen av näringen har också inneburit att, från och med 1500-talet och framåt, ett närmast

³ Att vid dessa litteraturhänvisningar (liksom vid flera andra) använda källhänvisningen "KB" (Kungl. Biblioteket) är snarast löjväckande. De anförda böckerna kan återfinnas t. ex. i många av stiftets kommunbibliotek och det är en självklarhet att de också finns på KB.

överskådligt källmaterial har samlats på lokal, regional och central nivå. Vid sidan om detta finns naturligtvis de enskilda brukens arkiv, båda källkategorier med det gemensamt att de möjliggör studier på individnivå. Det är således inte så märkligt att Sveriges släktforskarförbunds årsskrift 1991, *Bland bergsmän och bruksfolk* (Stockholm 1991), red. Bengt Hjörd, valt att behandla Sveriges bergsbruk, framförallt järnhanteringen, ur ett historiskt perspektiv.

Årsboken består av åtta bidrag vilka behandlar bergshanteringen ur olika perspektiv som har ansetts relevanta för släktforskaren. Dessa kan delas upp i följande tre huvudavdelningar: orienteringar om arkiv och källmaterial, genomgång av bergsindustrins utveckling och slutligen redogörelser för enskilda släkter och gårdar.

Säkerligen är samtliga dessa perspektiv intressanta för släktforskaren, tyvärr blandas de om varandra i utgåvan och det är svårt att skönja någon mer genomarbetad tanke bakom uppläggningsen av boken. Intrycket blir rörigt. En god tanke hade nog varit att samla de olika delarna tematiskt och därmed också förhindra en del av de många onödiga överlappningar som nu finns mellan bidragen.

Bernt Douhans och Håkan Axelssons bidrag, vilka båda redogör för de arkiv och det källmaterial som finns tillgängligt när det gäller bergshanteringen, är matnyttiga men erbjuder inte direkt någon njutningsfylld läsning. Deras informationsvärde är dock stort och behövt. Detta vittnar inte minst Claes Wenell om i sitt bidrag, Att forska bland hammarsmeder, där han bland annat redogör för hur han storögd blev varse att det fanns särskilda domstolar för bergslagen. Douhans och Axelssons bidrag innebär att kommande generationer släktforskare slipper dela Wenells överraskning över existensen av ett okänt men centralt källmaterial. Olyckligt är dock att Douhan inte begränsar sig till att redogöra för det källmaterial som är relevant för att ge en belysning av bergsbruket, utan sätter sig före att ge en översikt över svenskt källmaterial som kan användas för en individinriktad forskning. Detta minskar överskådligheten i hans bidrag.

Erik Skölds bidrag, Från bergsmännens och de små brukens tid, syftar till att ge en översikt över järnhanterings utveckling fram till den industriella revolutionen. Framställningen är framförallt inriktad på förändringarna av produktionstekniken och behandlar endast i ringa utsträckning produktionens sociala organisering. Anmärkningsvärt är också att Sköld med förkärlek hänvi-

sar till framställningar från 1700- och 1800-talen och, med undantag för omnämnandet av Barbro Bursells mycket läsvärda avhandling "Träskoadel" (1975), helt förbigår modernare forskning. De stora forskningsinsatser som gjordes på 1950- och 1960-talen och den omorientering som sedan skett under det senaste årtiondet har inte avsatt några spår i hans framställning.¹ Samma ovilja att diskutera senare tids forskning syns i Erik Thorells artikel, Jäders bruks arkiv. Med risk att tala i egen sak finner jag det uppenbart att Thorell skulle undgått många av de fel- eller tvivelaktiga uppgifter som finns i hans artikel, om han hade tagit del av min doktorsavhandling "Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet; Jäders bruk 1640–1750" (Uppsala 1987).²

En viktig uppgift för denna typ av publikationer torde vara att ge släkt- och hembygdssforskaren inte bara en inblick i de relevanta arkiven, utan också i den forskning som har bedrivits och som bedrivs kring de områden som behandlas. Denna uppgift fyller årsboken bara i mycket begränsad omfattning.

Kenneth Awebros uppsats Ett arbetsår vid Luleå silververks gruvor under 1600-talet tillhör årsbokens mer intressanta. Inte minst gäller det hans inledande diskussion av den vetenskapliga historieforskningens relation till lokalhistorisk forskning och släktforskning. Även om jag, i betydligt högre grad än vad Awebro förefaller vara beredd till, skulle vilja sätta upp kravet på generaliserbarhet som ett historievetenskapligt minimikrav, är det bra att han ställer frågan om de olika typerna av forskning och sätten att använda historia på. För det är en skillnad som inte går att bortse från mellan släkt- eller hembygdssforskarens ambition att levandegöra sina anfäders eller hembygdens vardag och historievetenskapens strävan efter mer generella samband och förklaringar. Det är angreppssättet som är annorlunda, inte forskningsobjekt eller källmaterial; lokal- eller in-

¹ För en översikt av tidigare forskning, se exempelvis A. Florén & G. Rydén, *Arbete, hushåll, region. Tankar om industrialiseringsprocesser och den svenska järnhanteringen*, Uppsala 1992, kap. I, och P.-A. Karlsson, Nya vindar inom svensk bergshistoria, *Historisk Tidskrift* 1990.

² Centrala skeenden i brukets historia fram till 1718 finns också beskrivna hos C. F. Corin i *Arboga stads historia*, II, Köping 1978. I den lilla skriften *Genus och producentroll, kvinnoarbete inom svensk bergshantering*, exempel Jäders bruk 1640–1840, Uppsala 1991, diskuterar jag utvecklingen vid bruket fram till mitten av 1800-talet.

dividstudier är ju nästan alltid en del också av den professionelle historikers arbetsfält.

Min njugga inställning till årsboken har således delvis sin grund i att jag har svårt att frigöra mig från det vetenskapliga perspektivet. Och därmed också att finna vidare värt nöje i exempelvis Claes Wenells personliga redogörelse för sina vedermödor att nysta upp släkten Tidermans öden eller i Alfred Örnbacks 400-åriga utflykt till bergsmansgården Västra Lonntorp. Det senare en resa som sträcker sig över drygt 30 sidor och där författaren hinner med att såväl redogöra för 1850-talets gäddfiske som en bröllopsmiddag 1974, samt den lustiga detaljen med provblåsningen av fjälstret inför korvningen.

Icke desto mindre finns många uppslag i dessa texter som är möjliga att ytterligare problematisera och generalisera. Jag vill här dröja vid två sådana punkter. Kenneth Awebros uppsats om soldatarbetskraften inom den norrländska gruvnäringen visar exempelvis ett sätt att rekrytera agrar arbetskraft som markant skiljer sig från den hushållsorganiserade produktion som dominerade vid bergslagens järngruvor under 1600- och 1700-talen. En parallell till den norrländska organisationen förefaller i stället vara den ryska statens tvångsutskrivningar av bönder och byhantverkare till järngruvorna och de statliga bruken i Ural under 1700-talet. En nationell och internationell komparation skulle kunna vidga vyn utöver det lokalt norrländska.

Flera av författarna noterar hur många hammarsmeder och bruksarbetare under 1700-talets andra hälft ändrade namnskick från patronymikon till sköldnamn. Någon enkel förklaring till skiftet i namnskick finns sannolikt inte, men det vore intressant att prova hypotesen att se det som ett tecken på ett ökat socialt avståndstagande från den agrara omgivningen, där ju patronymikon som dominerande namnform levde kvar under 1800-talet. Sannolikt blev en sådan markering viktigare vid denna tid, bland annat till följd av tillväxten på landsbygden av ett proletärt underskikt, vilket liksom hammarsmederna var egendomslösa och inte ägde mer än sin egen arbetskraft. Kanske är detta ett av de första stegen i den utveckling som ledde fram till det slutna brukssamhälle som Barbro Bursells ovan nämnda studie av Ramnäs bruk ger en utmärkt skildring av.

Professionella historiker får inte sällan klä skott för sitt förakt för hembygds- och släktforskning. Denna kritiska genomgång av Sveriges släktforskarförbunds årsskrift kan kanske ses som ytterligare ett försök av det för-

mätna historikerskrået att svartsjukt vakta sina egna domäner. Vad jag tycker mig finna, bland annat i den här recenserade årsboken, är dock samtidigt en indifferent inställning hos släktforskningens företrädare till den moderna historievetenskapen. Båda hållningarna är naturligtvis olyckliga. Det finns en stor lokal- och sakkunskap hos släkt- och hembygdsforskare som historikern måste erkänna, men historikerns kunskaper inte bara om källmaterial och arkiv utan också om teoretiska redskap för generalisering och förklaring är också värda respekt. Ett sådant närmande mellan de grupper som, med olika perspektiv och ambitioner, tar sig an det förflutna, skulle vara värdefullt för bägge parter.

Anders Florén

Mellan individ och struktur: Familjen Jennings

Jonas Norrby: *Jennings* (Köping 1991, 275 s., ill., personreg.).

En av historikernas tidlösa frågor är huruvida individerna är herrar över historiens gång eller om denna bestäms av samhällsstrukturerna. Jonas Norrbys bok om familjen Jennings under 1700-talet är inte avsedd att utgöra något bidrag till denna diskussion. Boken är tänkt som en uppföljare till en tidigare publikation kring Forsmarks bruk, "Forsmark och vallonjärnet" (recenserad i PHT 1988, s. 42). Framställningen är en ganska vildvuxen skildring av frihetstida politik och ekonomi med John Jennings i centrum. Mängder av personer och järnbruk beskrivs. Episoder från riksdagar, Vetenskapsakademins, sällskapsliv och utlandsresor flödar fram i en ordning som ibland är svår att följa. Likväl kan jag inte låta bli att fascineras av helheten som bildar något av en brygga mellan individnivå och 1700-talets svenska samhällsstruktur.

Frans Jennings föddes 1692 i Belfast, Irland. Han kom till Stockholm 1719 som ung handelsman och inriktade sig snart på export av stångjärn. 1720-talets gyllene tider för denna vara och kontakten med de brittiska öarna var grunden för den förmögenhet som nu skapades. Mot slutet av decenniet var Frans Jennings en av de stora järnexportörerna i Stockholm. Genom giftermål med Maria Christina Bedoire fick han också släktförbindelser med en av de stora köpmannafamiljerna i staden. Härefter, 1729, föddes sonen John och i snabb följd ytterligare sex barn varav fem överlevde. Som faddrar stod en rad ledande stockholmsköpmän: Isac Toutin,

Frans och Henri Lefebure, Robert Campbell, Christopher Pauli och John Montgomery. Norrby visar även med en karta över Gamla stan hur dessa familjer var nära grannar.

Under 1730-talet fortsatte handelsrörelsen att växa och 1739 var Frans Jennings Stockholms största exportör, huvudsakligen inriktad på stångjärn. Därefter uppträdde Jennings på ett för 1700-talets handelskapitalist närmast idealtypiskt sätt: han köpte Skånelaholms gods och slott och ansökte om adelskap för att kunna bilda ett fideikommiss för släkten. Adelsbrevet utfärdades också raskt 1742. Några år senare inköptes ett stenhus på Riddarholmen varigenom bl. a. kungafamiljen och greve Erik Brahe blev närmaste grannar.

Handelskapitalistens senare år innebar ett fullföljande av dessa förvärv av fasta egendomar. Tillsammans med Robert Finlay bildades handelsfirman Jennings & Finlay och denna köpte 1752 Forsmarks bruk. I det här tecknade perspektivet får köpet något av planmässighet över sig; ett successivt överflyttande av rörligt kapital till fast. Den äventyrliga handelsrörelsen övergavs delvis för ränte- och industriinkomster.

Efter Frans Jennings död 1754 fullföljde sonen John denna övergång mot investeringar i fast kapital. Vid denna tid var Jennings & Finlay Sveriges i särklass största exportföretag. Bolagets andel av landets stångjärnsexport utgjorde inte mindre än 20%. Då ska man hålla i minnet att stångjärnet representerade omkring 3/4 av Sveriges export under 1700-talet. Bolagets strategi blev nu att öka den egna järnproduktionen. Hur gick det till?

John Jennings och Robert Finlay hade passande nog gift sig med varsin dotter till Thomas Plomgren – storköpmannan, talman för borgarståndet och ledande hatt. De båda blev också samtidigt svägrar med en annan beryktad hattledare, Carl Fredrik Pechlin. Med hjälp av sina politiska förbindelser kunde nu Jennings & Finlay utnyttja Rikens ständers bank för en omfattande upplåning. Dessa medel och bolagets egna resurser satsades därefter på uppbyggnad av en järnbruhskoncern som saknar motstycke i Sverige under 1700-talet.

Under 1750-talet förvärvades gruvor, masugnar, stångjärnsbruk och manufakturverk i stor mängd, dels i Uppland och dels längs Norrlands och Finlands kuster. Det var både inköp av gamla bruk och nyanläggningar. Mot slutet av decenniet tillverkade Jennings & Finlay 30–40% av sin stångjärnsexport i egna verk. Som något av en kulmen på denna utveckling invaldes John som fullmäktig i

Jernkontoret 1760. Han ersatte där karaktéristiskt nog presidenten i bergskollegiet Fredrik Gyllenborg som avlidit året innan.

1760-talets dramatiska utveckling inom svensk ekonomi och politik skulle emellertid drabba även Jennings och måhända bidrog den till att sända honom till en tidig grav. Vid 1760 års riksdag började marken brinna under hattarnas fötter. Växelkontoret, där Plomgren varit förste styresman, och de stora låntagarna i Riksbanken utpekades som skyldiga till den kraftiga inflationen. Bruksegndomar påstods ha köpts med lån som spekulation i en kommande penningvärdesförsämring. Bakom anklagelserna stod Anders Nordencrantz som förlorat pengar p.g.a. inflationen. Det var inledningen på hans långvariga och förbittrade kamp mot John Jennings.

1762 upplöstes så bolaget Jennings & Finlay. Kontrahenterna angav som orsak att "i tid söka redighet för efterkommanden". Norrby menar att det även fanns skillnader i personlig läggning; Jennings ville ägna sig åt brukshushållning medan Finlay var mer inriktad mot spekulativa affärer. Jennings behöll också de mindre belånade bruken i Uppland och Hälsingland. Denna förändring i Jennings affärsverksamhet fick följande år något av en motsvarighet i hans offentliga verksamhet. Han avsåg sig då återval till Jernkontorets fullmäktige, förmodligen på grund av mössornas mer aggressiva hållning.

Under 1760-talet övergick Jennings istället alltmer till att satsa tid på byggnadsverksamhet vid sina bruk. Vid Forsmark påbörjades en ny representativ herrgård samtidigt som manufaktursmidet utökades. Vallonsmide flyttades från Forsmark till de norrländska bruken, förmodligen för att få bättre koltillgång. Flyttningen och nyanläggandet av smide till norrlandskusten blev dock mer problematisk än väntat. Förutom protester från grannbruk fick Jennings också känna på motstånd från borgarna i Hudiksvall, Härnösand och Umeå. Produktionen kom också att hämmas av böndernas ovilja mot kolning.

Mössregimen 1765–68 och särskilt riksdagen 1771–72 medförde stora påfrestningar för Jennings. Nordencrantz' många hätska stridsskrifter mot "växelvinglare" i allmänhet och Jennings i synnerhet kan ha bidragit till den slagfluss som drabbade honom hösten 1772. Han hade också verkat som något av hattarnas "finansminister" under riksdagen 1769 vilket givetvis också drog in honom i den hätska partipolitiken under frihetstidens slutskede. Norrby beskriver även hur personer i Jennings närhet – Herman Petersen och Jean Henri Lefebure – avled som en

direkt följd av mössornas uppgörelse med växelkontoret. John själv följde dessa i graven på sin 44-årsdag 14 december 1773.

Jennings efterlämnade hustrun Hedvig Sofia Plomgren och två barn, 19-åriga Brita Sofia och 14-åriga Frans. Dottern gifte sig snart med assessorn i bergskollegiet Gustav Adolf Leijonmarck. Sonen gick en olycklig framtid till mötes; Norrby kallar honom "den förlorade sonen". Efter en kort tid som auskultant i bergskollegiet började han som volontär vid Livregementet till häst. Efter ett års tjänst hade han avancerat till kornett men fick därefter permission sommaren 1776 för utrikes vistelse. Med en alltför stor penningbörs anlände sjuttonåringen till Paris och därefter fick han aldrig mer ordning på sitt liv. Skuld-sättning, rättegångar och tvister med förmyndare och modern rörande förvaltningen av hans arv skulle kanta de följande åren.

Hösten 1783 begärde sig Frans i konkurs för att bevaka sin personliga frihet. Det visade sig att tillgångarna inte kunde täcka skulderna. Bruksegendomarna hade sålts på auktion. Behållningen hade emellertid förminskats bl. a. för att man måste avskriva fordringar hos smeder och bruksfolk för inte mindre än 720 000 daler kopparmynt. Utgifter för brukens drift på 450 000 daler upptäcktes och förvärrade skulden. Vattenbrist de senaste åren hade minskat smidet och järnprisfall hade ökat förlagsskulden. Tio år efter John Jennings död hade den en gång så imponerande brukskoncernen gått i kvav. Frans Jennings återstående år är okända men de kan knappast ha varit ljusa. Han dog ogift i Klara församling i Stockholm 1798, 39 år gammal.

Familjen Jennings uppgång och fall under tre generationer bär i sig många idealtypiska drag för 1700-talets handelskapitalister. Den snabba förmögenhetsbildningen, adelskapet och satsningen på fast egendom är karakteristiska steg för många framgångrika köpmän. Förfallet i tredje generationen har också många paralleller. Det mest intressanta i den ovan relaterade historien tycker jag emellertid är Jennings & Finlays relation till många "strukturella" drag i Sverige kring 1700-talets mitt. Genom sin stångjärnsexport — en femtedel av rikets totala utförsel — innehade dessa personer en central position för landets ekonomiska utveckling. När denna dessutom kombinerades med ett politiskt engagemang ökade deras betydelse ytterligare.

Skildringen av Jennings — och Finlays — släkt- och vänskapsförbindelser blir därigenom något av en kollektivbiografi över den svenska makteliten vid denna tid. Jag tycker

mig också återfinna vissa drag i brukskoncernens strategi som ligger nära den samtida svenska järnbrukspolitiken. Den stora satsningen på Finlands och Norrlands kuster överensstämmer med en vanlig tankegång i 1750-talets brukspolitik. Det motstånd från framsför allt städerna som denna satsning skapade under 1760-talet och som förändrade brukspolitikens är också en motsvarighet till koncernens erfarenhet och "passivisering" under 1760-talet. Riksdagspolitikens övergång mot "allmän hushållning" på bekostnad av den tidigare "brukshushållningen" (termerna från min avhandling) sammanfaller i tiden med koncernens delning. Från denna tid är Jennings expansionistiska tid slut och istället satsar han på att förbättra hushållningen inom en snävare ram. Är Jennings här blott en idealtyp eller är han en drivande kraft bakom utvecklingen på riksnivå?

Jonas Norrby har använt ett omfattande källmaterial och även en del nyare litteratur. Boken är rikt illustrerad. Hans breda ansats är lovvärd och jag tycker han visar på ett frukbart uppslag för historikerna; en vetenskaplig kollektivbiografi över 1700-talets bruksägare skulle utan tvivel vara spännande!

Per-Arne Karlsson

Vittra kvinnor

Sven G. Hansson: *Satir och kvinnokamp i Hedvig Charlotta Nordenflychts diktning. Några konflikter, motståndare och anhängare* (Malmö 1991, 222 s., ill. personreg.).

Sven G. Hanssons insatser i 1700-talsforskningen har tidigare i första hand gällt Dalin. Han har sålunda ägnat en grundlig undersökning åt omständigheterna kring den oformliga upplagan från 1767 av Dalins "Witterhets-Arbeten". Också i den här aktuella, mycket väl skrivna boken figurerar Dalin flitigt men väsentligen i sin egenskap av motståndare till fru Nordenflycht som är huvudpersonen fr. a. i det senare avsnittet. I det förra förstärkes alltså intrycket av en obotlig spänning mellan de båda huvudaktörerna på frihetstidens litterära scen.

På vintern 1739 hade Dalin skrivit ett gravkväde över den oprövade, vid helt unga år bortgångne Carl Sture. Denne hade varit skyddsling hos den klokt besinningsfulle C. F. Piper, och hans död just vid en tidpunkt då oppositionen, som ännu inte antagit hatten som symbol, beredde sig att stötta Arvid Horn och inleda en aggressivare utrikespolitik, gav Dalin förevändning att ge uttryck åt

sin oro inför den politiska utvecklingen: "Gud wet hwad Swerje förestår; /Men den som lefwer några åhr,/ Lär mer och mer de goda sakna." Denna anslagets pessimism på hela landets vägnar fullföljes dikten igenom och framkallar omedelbar reaktion från HCN, som raljerar över Sture-diktens ängsliga spådom och mot den spelar ut den löftesrika militära bravuren hos den oppositionella ungdomen.

Motdikten mot Dalin är känd från en rad avskrifter, där redan flera gissar på Nordenflycht som författare. Hansson visar nu att dikten också har ingått i en auktoriserad poesisamling, nämligen en som HCN på sommaren 1741 förärade en grevinna Cronstedt på Fullerö, som jämte sin make riksrådet Jacob tillhörde hennes och Fabricius' gynnnare. I denna presentvolym (nu i UUB) saknas det några, förmodligen avsiktligt utrivna blad, men på sidan närmast efter luckan återfinns den sista strofen av den mot Dalins Sturekväde polemiska dikten, som alltså bevisligen är ett verk av HCN. Men av lakunen i handskriften gör Hansson en sista Dalin-replik. Han förutsätter att tillgreppet av de saknade sidorna skett sedan Fulleröbiblioteket efter Jacob Cronstedts död 1751 inköpts av ständerna för kronprinsens räkning men innan det av denne 1767 donerats till Carolina. Under Stockholmstiden förvarades det i nuvarande överståthållarepalatset, och Hansson diskuterar livligt vilka som kan haft tillgång till det men riktar snart misstankarna mot kungl. bibliotekarien Dalin och erinrar om Gjörwells insinuation i fråga om dennes umgänge med hovets bokliga skatter: det hände med flera rariteter att han lånade ut dem till någon grevinna, varefter de så länge gick från dam till dam att de helt försvann. "Men om Dalin på detta sätt medverkat till att skingra det kungliga bokbeståndet måste det naturligtvis ha varit en bagatell för honom att se fyra sidor försvinna ur en handskrift," konkluderar Hansson. Det tycks mig med förlov sagt vara ett lättsinnigt resonemang, redan därför att det förefaller så föga angeläget vare sig för Dalin själv eller hans vänner att skaffa ur världen ett enstaka exemplar av ett opus från en kontrovers som tilldragit sig minst dussinet år tidigare.

Det andra avsnittet i boken utgår från ett oväntat manuskriptfynd som visar sig vara inget mindre än en äldre version av "Fruentimrets försvar" mot det angrepp av Rousseau, som så starkt hade upprört HCN. Den tidigare, kortare och konstnärligt mer lyckade fattningen har formen av ett endast drygt 100 verser långt skaldebrev, ställt till en viss

Climène, som ett listigt detektivarbete identifierar med systemen till en av HCN:s tidigaste litterära vänner, ämbetsmannen, latinskalden och litteraturvurmen Henrik Löfwenskiöld, före adlandet Löfgren. Climène är en syster till denne: Charlotta Catharina Löfgren, g. m. lektorn, sedermera kyrkoherden i Norrköping, Petrus Lagerman. Sedan Hansson väl fått upp spåret och letat sig fram till denna förut alldeles obeaktade person, har han funnit en rad ytterligare upplysningar om henne samt poetiska prestationer av hennes hand. Denna nya Charlotta har förstås inte sin namnes vare sig intellektuella eller emotionella format. Prostinnan Löfgrens produktion faller huvudsakligen inom tillfällesdikten, men där har hon rätt till ett hedersamt rum på den lokala, östgötska parnassen.

Staffan Björck

Gustaf III som centralbyråkrat

Peter Nordström: *Reformer och rationalisering. Kung, råd och förvaltning under tidig gustaviansk tid, 1772–1778* (Stockholm 1991, 229 s.).

Hur styrdes Sverige för 200 år sedan? Vilka hade egentligen makt och inflytande? Det är spännande frågor som Peter Nordström (PN) söker svaren på i sin avhandling.

Problemställningarna är till stor del desamma som den statliga maktutredningen nyligen ställdes inför vid analysen av det moderna svenska samhället. Men resultaten är helt olika, också om man ser enbart till förhållandena inom PN:s forskningsfält, dvs. centralbyråkratin och den politiska makteliten (för att använda moderna termer). Där PN ser ett tydligt mönster där det är regeringen ("Kungl. Maj:t") som styr riket, så är maktutredningens bild alls inte lika entydig – regeringsmakten av idag sägs vara försvagad och regeringen styras av "byråkratin" och olika särintressen.

PN:s bild av makten i det tidiga gustavianska samhället ger anledning till några reflexioner mot bakgrunden av den senare utvecklingen. Styrdes verkligen Sverige aktivt på 1770-talet? I så fall på vilket sätt? Och av vem/vilka? Eller hade redan då "byråkratin" och olika särintressen i samhället tagit över? PN:s bok ger ett bra underlag för sådana funderingar.

Den uppgift som författaren förelagt sig är omfattande: att undersöka hur Kungl. Maj:t, kansliet och centralförvaltningen fungerade i början av den gustavianska tiden och hur

villkoren förändrades i och med statskuppen den 19 augusti 1772 och den regeringsform som följde två dagar senare. Han har löst uppgiften på så sätt att han koncentrerat sig på beslutsvägarna och på de personer som utnyttjades i reformarbetet. Boken innehåller också en intressant analys av kommittéernas roll under perioden.

Undersökningens huvudresultat är att handläggnings- och beslutsvägar präglades av en betydligt större "flexibilitet" än under perioden närmast före statskuppen. I sin strävan att styra fr. a. finanspolitiken litade Gustaf III mer till sina förtrogna rådgivare än till de sedvanliga formella kanalerna.

PN lyfter fram en rad fängslande personligheter. Huvudrollen ger han kungen själv: även när Gustaf III inte själv framträdde så var det han som drog i trådarna och som av allt att döma var drivkraften bakom de väsentligaste förändringarna i förvaltningens struktur och funktion. Men även statssekreteraren Johan Liljencrants anses av PN ha haft ett avsevärt inflytande också över de centrala politiska frågorna och reformerna. Han framstår hos PN som mer betydande än som endast ett verktyg för den kungliga politiken (vilket ju inte hindrar att han för *uppnåendet* av sin ställning kan ha varit beroende av kungens aktiva stöd).

Mer indirekt framgår sambandet med den politiska omvärlden — hur kungen använde administrativa förändringar som ett medel att nå politiska resultat. De politiska målen var överordnade andra målsättningar. Det var, enligt PN, i första rummet "handfasta, realpolitiska överväganden" som bestämde kungens agerande (s. 160). PN anser också, att "det starka personliga inslaget och de direkta ingripandena gör att man i viss mån kan tala om ett närmande mellan Kungl. Maj:t och förvaltningen" (s. 156).

De främsta aktörerna förutom Liljencrants var riksråden Carl Sparre och Ulrik Scheffer samt den senares äldre bror Carl Fredrik som inte tillhörde rådet men spelade en viktig roll som rådgivare.

Belysande för de personliga bandens betydelse är kanske att tidens kanske mest kände politiske ledargestalt Axel von Fersen (d.ä.) knappt förekommer i framställningen. Helt enkelt därför att han inte anlätades av kungen. Nästan lika illa var det i fråga om en annan mycket ansedd person — Anders Johan von Höpken — som inte heller hade kungens öra. Dessa båda centralgestalter saknade egentligt inflytande på den politiska utvecklingen i Sverige!

PN konstaterar, att utvecklingen i Sverige

kan inordnas i ett europeiskt mönster under slutskedet av "l'ancien régime": "nyskapade organ, specialisering, arbetsfördelning, varierade och personligt präglade handläggningsrutiner samt ökad kunglig kontroll av beslutsprocesser" (s. 160). Gustaf III ville gärna framstå som en hängiven anhängare av upplysningen, men det var ändå inte dessa idéer som låg bakom utvecklingen i Sverige vad gäller förvaltningsreformerna. Istället var det Gustaf III själv som var motorn i förändringsarbetet. Han påverkades visserligen av idéer utifrån — allmänna rationaliseringsidéer som låg i tiden — men det var främst realpolitiska överväganden som bestämde hans agerande: han strävade efter att öka statsintäkterna och att befästa sitt personliga inflytande över regeringspolitiken.

PN:s bok har en i huvudsak traditionell uppläggning. De olika grenarna av förvaltningsträdet betas systematiskt av. Varje kapitel avslutas med en sammanfattande analys. Dispositionen kan ge intryck av att det här rör sig om en tämligen konventionell organisationshistorisk utredning. Men det är inte så mycket den formella organisationsstrukturen som *funktionen* — betydelsen av de *förändringar* som gjordes och *spelets aktörer* — som intresserat PN. Den främste aktören, Gustaf III själv, framstår som en driven och mycket medveten "reformator" och politiker.

Tillkomsten av handels- och finansexpeditionen i april 1773 ser PN således som bara ett av flera exempel på Gustaf III:s sätt att kringgå den ordinarie förvaltningen: utan vanlig beredning skapades ett nytt kungligt finansorgan, med arbetsuppgifter som fördes över från inrikesexpeditionen, och under ledning av kungens förtrogne Johan Liljencrants. Denne intog i praktiken en finansministers ställning. Redan här har vi således början till den departementala organisation med ministrar (statsråd) som chefer för olika "departement", som annars inte blev verklighet förrän närmare 70 år senare — 1840 (även om *idéerna* utvecklades vidare av den framsynte Liljencrants i en reformplan redan vid mitten av 1780-talet, se O. Nikula, Adolph Fredric Munck. En hovgunstlings uppgång och fall (1991), s. 127, 148; rec. i PHT 1991, s. 96 ff.).

Liljencrants användes, enligt PN, flitigt av kungen i finansfrågor och agerade på ett helt annat sätt än de andra statssekreterarna. Deras och deras expeditioners betydelse minskade också i motsvarande grad.

Också i fråga om rådet, kollegierna och övriga förvaltningsorgan visade sig motsvarande fenomen. Rådgivarkretsen blev allt

mer inskränkt efter 1772; i första hand var det ett mindre antal särskilt betrodda och kunniga riksråd som tog initiativ och fick axla huvudparten av arbetsbördan. Kungen undandrog centrala frågor från den ordinarie förvaltningen och anförtrorde dem åt organ som stod under hans personliga uppsikt. Flera viktiga frågor hänvisades till kommittéer och experter.

Likheterna med förhållandena under Karl XI:s envælde är ju slående, som PN påpekar. Vid jämförelsen har PN utnyttjat resultaten från Anna-Brita Lövgrens avhandling om sambandet mellan förvaltningsrutiner och inflytande/makt.

Också metodiskt ansluter sig PN medvetet till Lövgren (och indirekt till den amerikanske statsvetaren Robert A. Dahl) genom den modell han valt att dra slutsatser om inflytandet främst utifrån studier av deltagandet i beslutsfattandet i vid mening, dvs. vilka som arbetade med och därför hade möjlighet till inflytande på de ärenden, i vilka Kungl. Maj:t hade makten att fatta beslut. Källmaterialet från den gustavianska tiden har givit PN möjligheter att analysera inte bara det formella deltagandet i beslutsfattandet utan också det reella inflytandet, på ett djupare sätt än som var möjligt för Lövgren. PN har övertagit en modell som faktiskt visat sig mycket användbar för hans syften, dock utan att föra någon diskussion om modellens användbarhet i detta fall, om anpassnings- och utvecklingsmöjligheter.

PN:s bok är ytterst läsvärd. Inte minst har bilden av Gustaf III fördjupats på ett intressant och säkert överraskande sätt för den som efter att ha tagit del av Erik Lönnroths lysande framställning bara ser hysterikern och teaterkungen framför sig. Värdefullt är också att den betydande roll som finansexperten Johan Liljencrants spelade under en period nu har belysts på ett inträngande sätt. — Boken är dessutom välskriven. Men varför denna trista layout? Nog borde det ha varit möjligt att få loss pengar till en anständig publikation, som ser ut som om den vill bli läst?

Bo Hammarlund

Axel von Fersen d.y.

Herman Lindqvist: *Axel von Fersen. Kvinnotjusare och herreman* (Stockholm 1991, 281 s., ill.).

År 1993 kommer ett stort utställningsprojekt "Den Svenska Historien" att påbörjas. Avsikten är att göra oss alla medvetna om våra rötter. Projektet, som initierats av kulturrådet, är menat som en folkrörelse. Det

vill öka vår kunskap om det förflutna. Projektlederen Sten Rentzhog påpekar i tidsskriften Kulturrådet (nr 1–2, 1992) att ett historielöst samhälle är farligt oberäkneligt, som en människa utan minne. De flesta i vårt land anses leva utan historia, i ett historielöst samhälle. Rentzhog tycker sig emellertid se hur ett historieintresse börjar växa fram och exemplifierar det med den popularitet som Peter Englund och Herman Lindqvist vunnit med sina böcker och program i etermedia. Har dessa författare medverkat till ett trendgenombrott för allmänhetens historieintresse har de åstadkommit något värdefullt.

I det följande skall jag ta upp journalisten, radiomannen, författaren m.m. Herman Lindqvists bok om *Axel von Fersen d.y.*

Fersen tillhörde en släkt som är säkert känd sedan slutet av 1400-talet. En gren av denna nordtyska släkt bosatte sig i Estland och när Estland blev svenskt 1561 blev flera medlemmar av släkten svenska undersåtar. År 1674 fick några i släkten svensk friherrlig värdighet och Reinhold Johan Fersen, kungligt råd, blev år 1712 greve. Axel Fersen d.ä. (1719–1794) — far till den Fersen som Lindqvist skriver om — var en ledande hattpolitiker och lantmarskalk under riksdagarna 1755–56, 1760–62 samt 1769–70. Familjen ägde flera slott i Sverige, bl. a. Löfstad i Östergötland, flera fastigheter i Stockholm, bland dem palatset på Blasieholmen, skogar och gods i Sverige och Finland. Familjen var besläktad med flera framstående svenska adelssläkter. I denna familj växte Axel d.y. (1755–1810) upp, och förutsättningarna för en lysande framtid var givna.

HL:s skildring av Fersen börjar år 1770, det år när den unge Fersen gav sig ut i Europa på sin *grand tour*, en utbildnings- och bildningsresa. Fersen började då skriva dagbok, på franska först, en dagbok som han fortsatte att skriva ända till år 1808. Den blir den viktigaste källan till hans livs historia och den har utnyttjats av många forskare.

HL följer Fersen i spåren, och vi möter furstar och furstinnor, älskarinnor, generaler, berömda politiker och ämbetsmän, filosofer, kompositörer, författare. Några områden kan vara värda större uppmärksamhet:

Fersens deltagande i nordamerikanska frihetskriget. Liksom flera andra svenskar (t. ex. Curt von Stedingk) sökte sig Fersen till kriget för att få krigserfarenhet. Han blev adjutant åt general de Rochambeau som var befälhavare över den ena av två franska expeditiionskårer. Dessa stred framgångsrikt med de amerikanska rebellerna mot den brittiska kolonialmakten. Fersen deltog i striderna

1780–81 och synes ha gjort en betydelsefull insats i stridsledningen.

Fersens *förhållande till drottning Marie Antoinette* och *Ludvig XVI*. Detta har självfallet uppmärksammats mycket av olika forskare och författare. Fersen och Marie Antoinette var jämnåriga och de tycks ha varit djupt förälskade i varandra. Det är dock inte klart att, som Lindqvist tycks tro, Fersen var far till Marie Antoinettes son *Louis-Charles* (f. 1785) även om vissa skäl kan synas tala för det. Däremot är Fersens insatser i samband med den franska kungafamiliens flyktförsök 1791 (Varennens) väl dokumenterade. Det samma gäller hans insatser i samband med det s.k. Braunschweig-manifestet. Fersen deltog sommaren 1792 mycket aktivt i utarbetandet av detta manifest som krävde jakobinernas avlägsnande och ordningens återställande. Vidare skulle kungen återinsättas och Paris befolkning hotades med repressalier för den behandling som kungen fått. Manifestet undertecknades av hertigen av Braunschweig som skulle leda de allierades kamp mot det revolutionära Frankrike. Verkan av detta manifest blev emellertid rakt motsatt den avsedda. Parisarna stormade Tuilerierna, kungaparet togs till fånga och den franska monarkins saga var därmed slut.

Fersens *olyckliga slut*. Några bevis för att Fersen skulle ha deltagit i några av de konspirationer som pågick mot Gustav IV Adolf åren 1808–09 finns inte. Även om Fersen ogillade mycket av vad kungen företog sig förblev han en lojal ämbetsman, riksmarskalk sedan 1801. Efter revolutionen 1809 förordade han att drottning Fredrika skulle bli regent för kronprinsen. Därmed skulle dynastin bevaras på tronen. Som bekant blev det inte så, och Karl XIII, som saknade legitima barn, adopterade den danske prinsen Kristian August (i Sverige Karl August). Denne som var 41 år var själv barnlös. En livlig aktivitet utvecklades där de gamla gustavianerna stod mot de "konstitutionella". De senare lyckades få iväg den avsatte kungen och hela hans familj ur landet innan Karl August plötsligt avled. En omfattande ryktes-spridning gjorde gällande att kronprinsen giftmördats och att Fersen och hans syster grevinnan Sophie Piper låg bakom. Alla dessa rykten och den starka propagandan mot gustavianerna och Fersen i synnerhet ledde till upploppet i Stockholm i juni 1810 i samband med Karl Augusts begravning. Under upploppet mördades Fersen av en vildsint folkmassa.

Om allt detta berättar HL på ett medryckande sätt. Det är nästan så man tycker sig

höra radioreporterns ibland något uppskruvade tonläge. Hans skildring är i huvudsak ett resultat av Lesefrüchte. Det betyder att det mesta som sägs är känt förut, men sammanställningen och perspektivet är självfallet HL:s eget. Fersen blir mer en europé än en svensk, en aristokrat av den gamla tiden som tycks ha haft det svårt att förstå det nya som trängde sig fram, inte minst i hans älskade Frankrike. Han var en lysande begåvning men mera hemma i de fina salongerna än i den krassa verkligheten. Typiskt nog slutade hans största politiska insatser (i samband med det franska kungaparets flykt) med fiasco. Han var en man som i årtionden levde i det europeiska livets centrum, nära den verkliga makten och själv mer än en andraplansfigur.

HL bör med denna lättillgängliga bok kunna erövra en stor läsekrets. Det är en bok som, för att anknyta till inledningen av dessa rader, kan bidra till att öka allmänhetens historieintresse.

Rune Hedman

J. G. Gahns brevväxling

Johan Gottlieb Gahn. Brev. D. 1. Utg. med kommentarer av Jan Trofast (Lund 1991, 307 s., ill., personreg.).

I en vacker volym har samlats Johan Gottlieb Gahns korrespondens med sex samtida svenska kemister. I en andra volym skall följa hans brevväxling med ytterligare nio kemister, bland dem Torbern Bergman. Utgivaren, den energiske kemihistorikern Jan Trofast, särskilt kunnig i det tidiga 1800-talets svenska kemi genom bl.a. arbeten kring H.G. Trolle-Wachtmeister (1782–1871) och dennes märkliga laboratorium på Trolle-Ljungby, har förutskickat att en biografi över den i svensk kemihistoria viktige men föga uppmärksammade Gahn är att vänta.

Johan Gottlieb Gahn (1745–1818) representerar kontinuiteten i den kemiska vetenskapen: i yngre år var han Bergmans elev och Scheeles vän och på älderdomen Berzelius' kollega. Framförallt var han den praktiske kemisten av stor betydelse för särskilt Falu bergslag, och även om han hela livet deltog i den vetenskapliga diskussionen var det inte genom briljanta inlägg i facktidsskrifter han vidmakthöll sitt renommé. Han syntes sällan i de vetenskapliga samfundens salar utan verkade framförallt i sitt välförsedda laboratorium i Falun, ansett som Sveriges främsta vid denna tid. Därmed blir han också en god representant för den svenska kemiens tradi-

tioner alltsedan Urban Hiärne. Med undantag för hans viktiga insatser för Falu gruva är Gahns verksamhet föga belyst och just i hans fall är breveditionen ett utmärkt sätt att låta honom träda oss till mötes; i sin brevväxling deltog han i det lärda livet genom att föra konkreta diskussioner om kemiens användbarhet i industriella processer och genom att påverka andras forskningsarbete.

De nu publicerade breven är också av starkt teknisk karaktär. Gahns främsta egna upptäckter gjordes visserligen redan på 1770-talet och i de nu publicerade brevväxlingarna där den längsta, med Johan Gadolin, spänner från 1789–1816 och de övriga är koncentrerade till 1800-talets första decennium, framstår han framför allt som den praktiskt verkssamma företagsledaren och allmänintresserade kemisten. Bredden på ämnen inom den kemiska sfären som avhandlas är imponerande. Av det interregnum som sägs präglats av svensk kemi från tiden för Scheeles död till Berzelius' inträde på scenen märks föga. Frånvaron av teoretiskt intresse märks mest i breven från Johan Afzelius (1753–1837), under 36 år den improduktive innehavaren av lärostolen i Uppsala. Mestadels vittnar breven om hans intresse för bättre praktiska arrangemang i undervisningen. Afzelius' adjunkt Anders Gustaf Ekeberg (1767–1813), klen till hälsan, svårt döv och halvblind efter en knallgasexplosion, är känd för sina upptäckter beträffande "ytterjorden", den ryktbara svarta stenen från Ytterby, och vi kan i breven från honom något följa turer-na kring upptäckten av grundämnet tantal.

Från korrespondensen med Åboprofessorn Johan Gadolin (1760–1852), vid denna tid den mest framstående professorn i ämnet, är huvudsakligen Gahns brev bevarade. I mycket gäller de färgframställning, men det ges en del intressanta interiörer från Vetenskapsakademien i samband med sekreterarvalet 1796 och i Gadolins få brev uppgifter om de experiment som bl. a. ledde fram till upptäckten av grundämnet gadolinium. Den till omfånget största korrespondensen föreligger mellan Gahn och brukspatronen på Skinnskatteberg Wilhelm Hisinger (1766–1852), ett åttiotal brev från endast drygt sex år, de allra flesta från Hisinger. Denne var liksom Gahn fysiskt fjärrad från akademierna och från Stockholm men var i hög grad ändå delaktig i debatten. Här kretsar intresset främst kring de senaste galvaniska rönen, men vi får också några inblickar i Hisingers ivriga insamlande av mineral till den stora geologiska inventering av Sverige han var sysselsatt med och här ges uppgifter om hans och Berzelius'

upptäckt av grundämnet cerium, något som Trofast också redogör för i en exkurs. Slutligen föreligger några smärre sviter brev från docenten Lars Hällström (1775–1843) och professorn Conrad Quensel (1767–1806).

Icke-kemisten kan ha glädje av editionen därigenom att den ger en tydlig bild av det intensiva och informella vetenskapliga samarbetet. Gahns intressen var emellertid många och odlades parallellt varför det stundom är svårt att följa resonemangen, något som ibland beror på att bara den ene korrespondentens brev är bevarade. Visserligen har Trofast lämnat några sidor ord- och symbolförklaringar, men eftersom begreppsförvirringen inom kemien var nära nog total vid denna tid svävar läsaren ofta i okunnighet om huruvida en viss term betecknar samma ämne eller mineral som en annan term några sidor längre fram. Utgivarens emellanåt något rapsodiska kommentarer gör det också svårt att förstå bakgrunden till brevens tankeutbyte och placera in det diskuterade ämnet i ett större sammanhang.

Utvikningarna i breven är som sagt få men ändå nämns, oftast i förbigående och helt utan värdeomdömen, en hel del personer, och för att få en fastare bild av den vetenskapliga-sociala värld Gahn verkade i hade det varit värdefullt att få även de mer perifera gestalterna bättre identifierade än vad Trofast ibland ansett nödvändigt. Ett exempel är Johan Henrik Gahn. J. G. Gahns son med detta namn blev med tiden salpetersjunderidirektör och genealogisk samlare, och han nämns också på några ställen i breven – den unge herr Gahn som Ekeberg skriver om är säkerligen identisk med denne. Trofast har visserligen markerat sin osäkerhet men ändå inte tillbakavisat att den "Jan Henrik" som studerade i Åbo och senare i Uppsala och om vars studier J. G. Gahn för flera intressanta diskussioner i breven till Gadolin skulle vara identisk med sonen. Det rör sig tvärtom om en avlägsen släkting, Gahns kusinson, vilket framgår redan av Lagus' studentmatrikel, där det om denne heter "patre navarca (kauffvar-die capitaine)". En detalj värd att dra fram är de upplysningar Jan Afzelius ger om ritningarna till ett nytt kemiskt laboratorium i Uppsala, något som hittills inte uppmärksamats av forskningen. Den konduktör Pfeffer som skall ha gjort dem kring 1801 och som ofta omtalas i breven måste identifieras som hovintendenten Gustaf Albrecht P. (1768–1844). Till vad breven berättar om dessa planer kan fogas att Afzelius inte förmådde driva igenom den redan beslutade nybyggnaden trots att det akademiska laborato-

riet befann sig i uselt skick, ”ja en hushållerska som finge ett så dåligt kök skulle säga upp sin tjänst” klagade Afzelius i konsistoriet ännu 1817. Gahn i sitt ändamålsenliga laboratorium i Falun tycks ha varit både avundad och uppskattad av sina yrkesbröder.

Anders Burius

Medicinarkorrespondens

Brevväxling mellan Christopher Carlander och Pehr Afzelius 1789–1822. Samlade och kommenterade av Lars Öberg. Utg. i samarbete med Stig Cronberg (Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift, supplementum 14, Lund 1991, 292 s., personreg.).

I förordet uppger Lars Öberg att han allt sedan han lärt känna de Carlanderska papperen i Läkaresällskapets arkiv i Riksarkivet insett deras värde för forskningen. De är visserligen inte okända, så har de använts flitigt i främst P. H. Malmstens biografi över Carlander, utgiven redan 1849, men först nu har en av de däri ingående korrespondenserna publicerats i sin helhet. Brevskrivarna är två förgrundsgestalter i det gustavianska medicinarsamhället. Christopher Carlander (1759–1848), i dag främst ihågkommen genom det sjukhus som uppkallats efter honom, var den mångsidigt verksamme l:e stadsläkaren i Göteborg, tillika den läkare som ansetts ha varit en av de flitigaste praktikerna någonsin i vårt land; hans bevarade journaler omfattar 18 000 patienter, en outnyttjad och ovanlig källa till den göteborgska personhistorien. Pehr (von) Afzelius (1760–1843), medicinprofessor i Uppsala, var åtminstone i yngre år radikal upplysningsman och blev med tiden Karl Johans arkiater och medicinsk organisatör av tidstypiskt snitt. Vänskapen mellan de båda grundlades troligen under studietiden. De bevarade och nu publicerade 160 breven – ungefär lika många från båda – utgör inte hela den ursprungliga brevväxlingen men spänner ändå över drygt tre decennier; en någorlunda sammanhängande korrespondens föreligger dock endast för tiden 1795–1814. Sedan Carlander detta senare år flyttat till Stockholm kan vi förutsätta att den bekante ”döddoktorn”, som alltid tillkallades vid särskilt svåra sjukdomsfall, och den så småningom adlade och kraschanerade ungdomsvännen fick möjlighet till mer personligt umgänge.

Korrespondensen var betingad av de gemensamma yrkesintressena, men breven är ofta långa och utrymme finns för personliga anmärkningar även utanför medicinen. De speglar ovanligt väl hur svårt det var för enskilda vetenskapsmän och praktiker att hålla

sig à jour med sin vetenskap. Det oftast behandlade ämnet är problemet att få snabba och korrekta uppgifter om nyheter inom den internationella forskningen och det viktigaste syftet med brevväxlingen var att underlätta detta. Carlander var mer än de flesta praktiserande läkare medveten om vikten av vetenskapligt utbyte. Redan som ung stadsläkare i Stockholm blev han en av grundarna av en klubb där nyutkommen litteratur diskuterades – vad som kom att bli början till Svenska Läkaresällskapet – och i Göteborg inledde han raskt en liknande verksamhet. Det var också från Göteborg, under orostider Sveriges framsida mer än annars, som bokinköp och informationsflöde bäst administrerades. Carlander skötte de praktiska detaljerna i Afzelius’ litteraturanskaffning, ofta på informella och tidskrävande vägar. Enskilda detaljer kring kontakter med utländska bokhandlare, problem med skeppslägenheter och förskottsbetalning kan te sig triviala, men sammantagna ger de en intressant inblick i det ibland förbluffande stora arbete som krävdes för att ens få veta om en viss bok hade kommit ut. När Afzelius ber om hjälp med att skaffa en engelsk tidning till Uppsala hör sig Carlander för överallt, han söker på börsen upp stadens skottar och engelsmän, men det bästa han till sist kan erbjuda är ett medabonnemang på en tidning som efter att ha anlänt till Göteborg och där lästs skulle gå vidare till en abonnent i Karlstad och slutligen nå Afzelius i Uppsala. – När böcker och tidskrifter väl skaffats ger båda sedan korta omdömen om de skrifter de läst för att bespara den andre besväret att skaffa just det arbetet. Den till synes okontroversiella verksamhet de båda läkarna ägnar sig åt utspelas mot en fond av besvärliga politiska realiteter; informationsflödet var genom restriktioner hämmat och ibland helt stoppat, vilket särskilt besvärade Afzelius, som var drivande i det akademiska läsesällskapet i Uppsala, föga uppskattat av myndigheterna.

Man levde i en tid av terapeutiska innovationer och breven vittnar om både intresse för och skepsis till företeelser som mineral-sura rökningar och galvanism. Vaccinationen eller, som den här benämns, kokoppypningen gjorde sitt snabba segertåg över världen, och särskilt Carlander redogör med största intresse för de resultat han uppnått. Afzelius var som professor inte bunden till katedern utan utövade också läkaryrket praktiskt varför bägge har anledning att redogöra för enskilda sjukdomsfall och mer eller mindre lyckade behandlingar. Gemensamma patienter fick man också någon gång när göte-

borgsbt borgerskap reste till Sättra brunn, där Afzelius i nära trettio år var intendent. — Här möter också emellanåt en kortfattad karaktäristik; så av den bekante John Hall d. y. (1771—1830), ”denne i grunden gode, fast förskrufvade, varelsen”, av inbillningssjuka societetsdamer och av okunniga bokhandlare. Karl Johans ankomst var livligt emotsedd av båda men Afzelius, som tidigt kom i kontakt med kronprinsen, har tyvärr föga att berätta om honom. Kolleger består sällan annat än stående epitet. Undantaget är medicinalrådet Sven Hedin (1750—1821), vilken båda inte har annat än förakt till övers för och vars av eftervärlden prisade gärning som utgivare av medicinska tidskrifter avhånas. Politiska händelser nämns i förbigående och av Göteborgs brand 1802 får man en bild av Carlander, som tvingas ”retirera i god ordning med mina böcker och mitt möbelskråp ut på val-len”.

Lars Öberg har varit rätt man för editions-uppgiften. Den göteborgske ögonläkarens bibliografi (fram till 1987 utg. av Åke Lilliestam) upptar över 50 läkarbiografier i SBL. Nu bjuder breven visserligen sällan på några större problem, men Öberg har gått läsaren tillhanda med pregnant kommentarer och har även utfört en viss kringforskning (t. ex. om den svåridentifierade studenten Knappe, sid. 68). Lärdomshistoriskt särskilt värdefullt är det omfattande sakregistret som ger en mängd goda ingångar till breven. Förteckningarna över boktitlar som nämns och i synnerhet förklaringarna till använda farmaceutiska och medicinska termer är utmärkte, liksom de utförliga ordförklaringarna i övrigt. Personregistret omfattar nära 500 namn, och här har en del författare till i breven omnämnda skrifter tagits med, dock ej helt konsekvent.

Anders Burius

Härjedalingar i Nordamerika

Härjedalen Heritage. Compiled by Kathie Lindberg. Härjedals National Föreningen of America. (Brainerd, Minnesota 1991).

Genom Vilhelm Mobergs stora romanserie 1949—1959 om Karl Oskars och Kristinas utvandring från Ljuder i Kronobergs län och Jan Troells senare filmatisering av utvandrareposet föreställer vi oss gärna att den tidiga amerikamigrationen främst var en småländsk företeelse. Så var emellertid ingalunda fallet. Redan 1664 utvandrade omkring 140 medelpadsfinnar från Borgsjö och Torps socknar till Nya Sverige i Delaware.

Det var ett dramatiskt och för sin tid enastående företag. Med hästar, packning och proviant för man via Dalarna till Kristiania och därifrån med fartyg till Amsterdam för vidare befordran till svenskkolonin, som vid denna tid övergått i engelsk ägo.

Gävleborgs län spelade en mycket viktig roll under den svenska massmigrationens första skede i slutet av 1840-talet. Gävle kunde göra mobergemigranternas Karlshamn rangen stridig om att vara den stora svenska utvandringshamnen. Varannan svensk utvandrare 1846—1850 kom från Gävleborgs län. När erikjansarna, dvs. anhängarna till profeten Erik Jansson, utvandrade från Hälsingland 1846 kom de att bilda den största enskilda utvandrargrupp som vi överhuvudtaget känner till från svensk emigrationshistoria.

Mindre känt, men nyligen påpekat av Mats Rolén i hans Jämtlands och Härjedalens historia 1880—1980 (1990), är att Jämtlands läns första amerikafarare tillhörde erikjansarnas skara. 1846 utvandrade några familjer från Långå i Hede i västra Härjedalen. De anfördes av bonden Olof Jonsson, som den 23 juni i Gävle uttagit utrikes pass för sig själv, sin mor Carin Olsdotter, sin hustru Gölin Olsdotter och de fyra barnen Jonas, Olof, Carin och Erik. Genom Nils William Olssons användbara *Swedish Passenger Arrivals in New York 1820—1850* (1967) vet vi att de anlände till New York den 21 september ombord på skeppet Wilhelmina från Gävle.

Den professionelle emigrationsforskaren vill gärna gripa emigranterna i hampan och följa deras öden på andra sidan Atlanten. Frågor som står i centrum är bl. a. de svenska amerikamigranternas bosättningsmönster och sociala rörlighet. Genom Svenska emigrantinstitutets i Växjö nu avslutade mikrofilmningar av cirka 1600 svensk-amerikanska församlingsarkiv är det nu också möjligt att koppla samman svensk och svensk-amerikansk folkbokföring och på så vis belysa hela den s. k. transitionsprocessen.

Även släktforskaren har stor nytta av de mikrofilmade svensk-amerikanska kyrkoböckerna. Utvandrade släktgrenar kan också som bekant i vissa fall spåras genom våra utmärkte släktböcker. Ett exempel härpå är Alfred Zingmarks Spinnel-Annas släkt (Umeå 1960) som inkluderar ett stort antal svensk-amerikaner och svensk-kanadensare med rötter i främst Degerfors/Vindeln i Västerbotten.

Den härjedalske släktforskaren har nyligen fått ett utmärkt redskap i sin hand för att även innesluta emigranterna och deras ätt-

lingar i familjegenealogierna. 1926 bildades Härjedals National Föreningen of America vid en sammankomst i Erskine, Minnesota. 1949 gav man ut Härjedalingar i Västerled. Den har nu följts upp av den här anmälda boken, som omfattar över 100 familjegenealogier. På den svenska sidan går genealogierna som längst tillbaka till tidigt 1700-tal. Boken har istället sitt främsta värde i den fylliga dokumentationen av härjedalingar i första, andra och tredje led i USA och Kanada. Personregistret upptar över 3000 namn. Sammanställaren, Kathie Lindberg, har utrett ett storstiltat arbete. Den rikt illustrerade volymen innehåller också en informativ historik över den svensk-amerikanska härjedalsföreningen författad av dess nuvarande president Harry N. Pearson, 1923 utvandrad som gossen Nils Härje.

Lars-Göran Tedebrand

Skribent i Svensk-Amerika

Bland de ca 45 000 utvandrarerna rekordåret 1882 befann sig Jakob Bonggren, 28-årig soldatson från Håbol på Dal som fått studera några år på Vänersborgs läroverk och sedan blivit postbiträde och litteratör i det blygsamma Mora. Den karriärsugne underklassarens frustrering i kung Oscars tid hade han just uttryckt i diktsamlingen "Förstlingar" som Bonniers vågat sig på att publicera. Detta ojämma uttryck för Sturm und Drang hade trots allt gjort honom till något av en andlig fosterbroder till den unge bildstormaren Strindberg. Men Bonggrens vrede och hat var tristare än Strindbergs. I avskedsdikten "Farväl" piskas samhällskritiken av sorgen efter ende sonens död i difteri. Därför lämnade Jacob Bonggren för alltid det land där det ansågs fel att vara "ett fattigt barn". Just emigrationsåret utgav Strindberg "Nya Riket" – allt framgent skulle emigranten Bonggren framställa sig som en föregångare till August och åttiotalisterna.

Att det inte var någon vanlig Petter Jönsson som emigrerade förstår vi också av att förstaklassbiljetten från Göteborg betalats av tidningen Svenska Amerikanaren som därmed skaffade sig förstärkning på redaktionen i Chicago. Bonggrens ovanligt långa och flitiga liv som pennfäktare i Svensk-Amerika har lockat litteraturhistorikern Anna Williams att skriva den digra doktorsavhandlingen *Skribent i Svensk-Amerika. Jakob Bonggren, journalist och poet* (Uppsala 1991, 253 s.). En förklaring till det vetenskapliga intresset är emigrantredaktörens betydelse

för den sociala och intellektuella gemenskapen bland svenskamerikanerna. Som präglare av etniska symboler och banérförare för självkänslan bland våra utvandrare blev Bonggren en stor man. Man kan påstå att den nedsuttna redaktörsstolen i Chicago blev en katapult som slungade en medioker skald och slätstruken prosaist till en stjärnposition som under ett halvsekel lyste så klart över Svensk-Amerika att skenet också letade sig över till hemlandet.

Genom att gå ut ur sitt land och målmedvetet följa alla välartade emigranternas väg till konsensus och konformism lyckades ungdomsrabulisten skriva sig till villkor som han aldrig kunnat uppnå i hemlandet. Som chefredaktör på den största svenskamerikanska tidningen – fantastiska 60 000 i upplaga 1915–30 – blev Bonggren en opinionsbildare som ihärdigt torgförde den lättsmälta kost av republikanism, pro-amerikanism och svenskhetens bevarande som finansiärerna ville slicka i sig. Välbehag från invandrarlandet lika väl som en försiktigt progressiv svenskhet var naturligtvis livsnödvändigt för en tidning som trycktes på svenska i Amerika. Politiker och konjunkturer var dock ofta avoga mot invandrare och med första världskriget drog hyperamerikanismens snålblåst in över invandrarkulturerna. Att hävda invandrarernas rätt till kulturellt självförverkligande i det Amerika Bonggren emigrerat till, var som att balansera på slak lina i underkylt regn. Det är dock svårt att tänka sig en för uppgiften bättre lämpad person än denne tillbakadragne helnykterist, vegetarian och spiritist, vilkens yttre maläthenhet gick så illa ihop med egots lågande karriärism. Anna Williams visar att Bonggrens emigration var en målmedveten investering i den litterära karriär som det njugga hemlandet förmenat honom. I Amerika var landsmännen tillräckligt många för att bilda en visserligen liten och osofistikerad men dock litterär publik. Genom att anpassa sig till lättsmälta ideal, åsikter och förhoppningar kunde en flyhänt skribent nå en position i den svenskamerikanska minivärlden. Den som summit som ful ankunge på den rikssvenska litteraturens vida vatten kunde mycket väl bli en skimrande svan i den svenskamerikanska ankdammen. Därmed blev emigrationen en litterär transplantering som förvandlade samhällsbe-lackarens maskrosor till prunkande murgröna uppefter samhällsspelaren. Som redaktör skrev Bonggren för Luther, kung Oscar och ursvensk dygdighet lika väl som för stjärnbaneret och Uncle Sams segrar på Kuba och Filippinerna.

I sin diktarroll stämde Bonggren samtidigt om lyran från åttiotialismens kråksång till nitiotialets helgmålsringning och kungapurpur. Sitt skönlitterära magnum opus *Sånger och sagor* (1902) utgav han typiskt nog på den lutherska Augustanasynodens förlag. Denna noggranna redovisning av flera decenniers diktning var också ett försök att ge emigranterna en svenskamerikansk Snoilsky. Under alla förhållanden fanns ambitionen att bli Svensk-Amerikas nationalskald. Diktsamlingen var också ämnad att ge återklang och erkännande härhemma, vilket författarens anspelningar på sina förment kollegiala relationer till Heidenstam, Björnson, Brandes och Zorn gav uttryck för. Flera okritiska rikssvenskar som nationalromantikern Carl Sundbeck blev också övertygade om Bonggrens storhet. Han blev också en av de få svenskamerikaner som biograferades i Svenskt biografiskt lexikon och Svenskt författarlexikon. Men det var bland svenskamerikanerna som den litterära satsningen blev verkligt framgångsrik. Både som journalist och författare blev Bonggren en etnisk galjonsfigur som hyllades med hedersdoktorat i litteratur och prominenta placeringar i diktantologier och författarbiografier. Endast professorn, redaktören, författaren m. m. Johan Enander kunde göra honom rollen stridig som svenskamerikansk finmöbel.

Denne intellektuelle streber kan, som Anna Williams så elegant visar, inte utan vidare förvisas till skuggornas värld. Den spaltkilometer som tidningsmannen Bonggren lämnat efter sig lika väl som hans tidstypiska lyrik åskådliggör den kulturkamp som utvandrarerna då som nu befinner sig i. Vare sig Bonggren skrev ledare, kulturkrönikor eller lyrik av den samtida skalden Ofvandahls något vidbrända halt, uttryckte han våra utvandrares förhoppningar, ambitioner och attityder. Ett sätt att klara av alla emigranternas eklut och få fast mark under fötterna var att grunda egna kyrkor, klubbar och tidningar. Särskilt viktig var ledarens roll, för det var genom honom man legitimerade sin hemlängtan och önskan att slå sig fram i Nya världen. En sådan var Jacob Bonggren där han satt på Svenska Amerikanarens påvra redaktion i Chicagos svenskstad. Hans storhet som ledande svenskamerikan frodades endast i den etniska tryckluftskammare som man kallat svenskamerikanismen. Hans andliga flykt begränsades av det trånga livsrummet kring det lilla språket i det stora landet.

Inte desto mindre skulle Bonggrens rikssvenska förebilder ha avundats honom det inflytande han fick över sin läsekrets. Om

hur detta gick till och hur det kan anses symptomatiskt för invandrarkulturen skriver Anna Williams i sin läsvärda avhandling.

Ulf Beijbom

Högersns kvinnor

Stina Nicklasson: *Högersns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/37* (Stockholm 1992, 245 s., personreg.).

Ett område av den svenska politiska historien som är föga utforskat är den del av parti-historien som rör de politiska kvinnoförbunden. Det är ett forskningsområde som innehåller många intressanta frågeställningar. Hur såg relationerna mellan kvinnoförbund och parti ut? Varför går kvinnorna samman i särskilda kvinnoförbund i stället för att gå in i huvudpartiet? Vilka möjligheter hade kvinnoförbunden att påverka partiets politik? Innebar de särskilda kvinnoförbunden att kvinnorna hamnade utanför maktens centrum och förlorade möjligheter att påverka? Vilka frågor ägnade sig kvinnoförbunden åt: var det traditionellt "kvinnliga" frågor, t. ex. socialpolitik? Samarbetade kvinnoförbunden över partigränserna?

Nu har det kommit en avhandling i historia från Uppsala universitet som behandlar högersns kvinnor. Avhandlingen blir också ett bidrag till högersns historia eftersom det är relationen mellan Allmänna valmansförbundet och högerkvinnorna som står i fokus. Undersökningsperioden är 1900–1936/37. Den övergripande frågan som ställs redan i titeln är: var högersns kvinnor problem eller resurs för Allmänna valmansförbundet?

I avhandlingen skildras utvecklingen från högerkvinnornas fullständiga utanförskap, de saknade rösträtt och fick inte heller vara medlemmar av partiet, till att kvinnor fick rösträtt, medlemskap var möjligt och till att partiet fick ett eget kvinnoförbund vars status dock är något oklar. Den övergripande frågan – problem eller resurs – anger vilken typ av avgöranden som avhandlingens författare, Stina Nicklasson, lagt tonvikten vid, nämligen strategiska val från partiledningens sida.

För partiledningen, främst representerad av Arvid Lindman, var kvinnorna en resurs enbart som röstpotential, i övrigt var de ett problem. För Lindman var det centrala att ena partiet och stärka solidariteten. Kvinnors delaktighet var något som eventuellt kunde komma senare. Boken skildrar högerkvinnornas kamp för rösträtt, medlemskap och infly-

tande och hur partiledningens olika drag möts av motdrag från kvinnorna. Läsaren får följa kvinnornas inträde i politiken. Många högerkvinnor var medlemmar av rösträttsrörelsen. Där och genom engagemang i ett antal olika föreningar, inte minst Svenska Folkförbundet, fick de sin politiska skolning. Genom skapandet av olika organisationer som svar på partiledningens negativa syn på kvinnorna som resurs, utmanade kvinnorna partiledningen. Sveriges Moderata Kvinnors Riksförbund (SMKF) blev en organisation som stödde högern men som var helt självständig. Kvinnornas strävan efter att hålla en egen linje gentemot partiet går som en röd tråd genom boken. Partiledningens taktik blev att utnyttja kvinnorna som resurs i valkampanjer, att erkänna dem som medlemmar i partiet, men när det gällde att få tillträde till de beslutande organen inom Allmänna valmansförbundet (AVF) blev kvinnorna enbart adjungerade. Som ett alternativ till SMKF satsade Lindman på att rekrytera kvinnor till AVFs organisation. Senare, när den kvinnliga rösträtten närmade sig sitt genomförande, försökte Lindman åstadkomma ett samarbete mellan SMKF och AVF. Så småningom bildades inom AVF Centrala Kvinnorådet. Avhandlingen avslutas vid SMKFs upphörande och med att Centrala Kvinnorådet blir högerkvinnornas organisation.

Nicklasson deklarerar inledningsvis sin metod som hermeneutisk, hon vill skriva historia framlänges utifrån aktörernas perspektiv. I avhandlingen undersöker Nicklasson det strategiska handlandet och visar på de taktiska överväganden som styrde partiledningens agerande. Avhandlingens område avgränsas till det organisatoriska och ansatsen blir mer statsvetenskaplig. Som sådan fyller den en stor lucka och det är en spännande läsning att följa de olika turerna i kvinnornas och partiledningens kamp. Men avhandlingen väcker också tankar om alternativa tillvägagångssätt och leder till flera frågor som vore intressanta att få belysta.

Ett alternativ eller ett komplement till organisationsstudien hade varit att granska skillnader och likheter i sakpolitiken och de idéer kvinnorna stod för i relation till männens politik. Ibland får man som läsare ett intryck av att det mer är partiledningens idéer som står i fokus än högerkvinnornas. Högerkvinnornas förhållande till andra kvinnogrupper finns belyst men en fördjupning vore intressant. Kvinnorna behandlas i avhandlingen som en tämligen enhetlig grupp. Skillnaden går i stället mellan män och kvinnor. Att det fanns åsiktsskiljaktigheter mel-

lan kvinnorna framskymtar och de förefaller angelägna att ägna mer uppmärksamhet. Ett exempel kan vara att ytterligare utreda skillnaderna mellan Centrala Kvinnorådet och SMKF samt det intressanta faktum att Centrala Kvinnorådet när det bildades till stor del bestod av kvinnor från SMKF. En annan fråga att fördjupa forskningen kring är det förslag som framfördes under mellankrigstiden om kvinnors samarbete över partigränserna. Det manifesterades i bildandet av Svenska kvinnors medborgarförbund vilket högerkvinnorna avvisade. Högerkvinnornas utanförskap i politiken var unikt för högern, vänsterpartierna tillät kvinnliga medlemmar. I vilken utsträckning var det här ett svenskt fenomen? En internationell jämförelse vore intressant för att kontrastera den svenska utvecklingen.

Avhandlingens inriktning på organisation, strategi och aktörer ger för den personhistoriskt intresserade fakta om en mängd aktörer, varav de mest framträdande är Bertha Wellin, Alexandra Skoglund och Lydia Wahlström.

Britta Lövgren

Gotländska föregångskvinnor

Ingeborg Lingegård: *Gotländska föregångskvinnor. D. 1–3* (Visby 1985–90, 127 + 160 + 247 s., ill.).

Författaren Ingeborg Lingegård har under femton år studerat gotländsk kvinnohistoria och påträffat ett imponerande antal pionjärer som räddas från glömskan. Hennes rikhaltiga material presenteras i tre volymer. Den första delen innehåller sex biografier. Förf. startar med de tre välkända banbrytarna tonsättaren Elfrida André, den första studentskan och kvinnliga läroverksadjunkten Betty Pettersson och direktören på Grand Hotel Royal Wilhelmina Skogh. Den följande delen ägnas främst kvinnor som arbetat inom olika områden av sjukvården som läkare, tandläkare, apotekare, sjuksköterskor och barnmorskor. Förf. har inte begränsat översikten till de mest kända yrkeskvinnorna utan ger också "gräsrotterna" stort utrymme.

I den tredje delen skildrar Ingeborg Lingegård kvinnorörelsens framväxt och Gotlands rikt förgrenade föreningsliv under 1900-talet. Här har hon haft tillgång till olika organisations arkivmaterial och berättar livfullt om deras historia och mest framträdande ledamöter. I den gotländska föreningsfloran ingick välgörenhetsföreningar, rösträttsrörelsen, de olika politiska partiernas kvinnosektioner, Fredrika Bremerförbundet, Lottarö-

relsen, husmodersföreningarna o.s.v. Tillgången till arkivmaterial innebär självfallet att förf. kan dokumentera olika fakta men har också frestat henne att göra alltför långa utdrag ur protokoll, stadgar, årsberättelser och högtidstal etc. för att ge framställningen tidsfärg. I denna del möter man bland banbrytarna landets första kvinnliga redare, busschaufför och trafikflygare och även företrädare för ett så ovanligt yrke som gelbgjutare. De första delarna behandlar bortgångna märkeskvinnor men här kommer förf. in på nutiden och skriver om ännu verk samma personer, varför några uppsatser påminner om hyllningsartiklar.

Arbetet är rikt illustrerat med väl reproducerade porträtt och foton, som belyser olika verksamhetsområden. Dessvärre saknas personregister, vilket är särskilt kännbart i detta verk, där det myllrar av namngivna personer. Till de olika kapitlen fogas ett avsnitt "Källor" som ibland innehåller upplysningar om litteraturen i ämnet men i flera fall endast anger i vilken institution åberopat material förvaras.

Ingeborg Lingegårds framställning är synnerligen lättillgänglig och hon skildrar "sina" föregångskvinnor med smittande entusiasm. Arbetet är också givande för hembygdsforskare och över huvud taget mycket användbart i folkbildningsarbetet. Man behöver inte vara gotlänning för att fängslas av alla skiftande och dramatiska kvinnoöden som förf. uppsparat.

Elise Adelsköld

Bondeledaren Bramstorp

Jacob Bjärdsdal: *Bramstorp. Bondeledare – kohandlare – brobyggare* (Borås 1992, 299 s.).

Författaren – till professionen agronom och f.d. lantmannaskolerektor – framhåller i ett alltför modest formulerat förord, att hans bok "inte är någon historisk avhandling." Den saknar visserligen notapparater, men efter varje kapitel ges en kort sammanfattning av det använda materialet. De källor – i historikernas mening – som kommit till användning är främst de tryckta, t.ex. riksdagstryck och memorarer. Däremot saknas de otryckta protokollen från partiets beslutande instanser, vilket ibland fått olyckliga följder. Under arbetets gång har Bjärdsdal fört samtal med politiker, statsvetare och historiker, vilket noggrant redovisas i en särskild förteckning.

De insatser som Axel Pehrsson i Bramstorp (från 1937 Pehrsson-Bramstorp) gjorde i

samband med krisuppgörelsen 1933 är ju välkända. Det är därför berömvärt, att ungefär halva boken ägnats den "okände" Bramstorp, dvs. de första 50 åren av hans liv. Författarens eget engagement är här också påtagligt. Sina uppgifter har han emellertid i ganska hög grad fått från Bramstorps familj och från Sonja Fredgardhs hyllningsskrift. Detta jämte Bjärdsdals egen positiva uppfattning om bokens huvudperson gör att läsaren får en mycket solig bild av honom. De negativa omdömena förbigås med lätt hand. Bjärdsdal har t.ex. haft tillgång till en nyligen återfunnen samling brev från Olof Olsson i Kullenbergs-torp, Bramstorps motståndare och företrädare som partiledare (se PHT 1991, s. 46ff.) och konstaterar blott, att Bramstorp där omnämns "enbart i sarkastiska, ofta rent förnedrande ordalag." Detta är förvisso sant, men Olssons bild avspeglar hur Bramstorp uppfattades av åtskilliga av sina motståndare.

Bjärdsdal har lagt ner stor möda på att följa Bramstorps rötter tillbaka till 1700-talet, något som f.ö. Bramstorp själv hade påbörjat. På färdernet härstammade han från välbärgade bönder, medan moderns förfäder hade en lägre social ställning. Bramstorp var "en produkt av en allians mellan skånsk bondeklass och skånskt småfolk." Kanske har detta, menar Bjärdsdal, påverkat hans syn på samarbete mellan arbetare och bönder, han som i egen person förenade arv från bönder och småfolk.

Bramstorp, som föddes 1883, tillbragte större delen av sin uppväxt på Isie kronoboställe i närheten av Smygehuk, där hans far var arrendator. Faderns tragiska bortgång 1897 (självsmord till följd av obotlig cancer) hindrade sonens planerade studier vid realskolan i Trelleborg, och denne fick som så många andra blivande bondepolitiker nöja sig med en folkhögskolekurs några år senare. Däremot saknade Bramstorp all anknytning till frikyrko- och nykterhetsrörelse. 1908 gifte han sig och inköpte den närbelägna gården Bramstorp, där han bodde ett tiotal år innan han återflyttade till den större arrendegården, men namnet Bramstorp följde honom hela livet igenom.

Bramstorp är ju ökad för sin oklara språkbehandling. Bjärdsdal återkommer upprepade gånger till denna fråga och menar, att den inte berodde på oklara tankar utan "enbart på en uppdriven vana eller ovana att i offentliga tal uttrycka sig tillkrånglat och omständligt." Säkerligen var han fullkomligt illiterat, och man kan ifrågasätta, om han någon gång läst en bok. Av hans hand föreligger nu blott protokoll o.d. Ett antal brev till hemmet,

enligt uppgift delvis skrivna på sydsvensk dialekt, är förkomna. En jämförelse mellan dessa brev och breven till hemmet från hans välskrivande motståndare Olsson i Kullenbergstorp skulle säkert ha varit intressant.

Bramstorp började tidigt att samla uppdrag av alla upptänkliga slag, och banan gick raskt uppåt. 1911 invaldes han i landstinget för liberalerna men representerade från 1924 Bondeförbundet. 1917 invaldes han i andra kammaren som representant för liberala samlingspartiet. Under de fyra åren 1918–21 hann han med fyra lagtima och två urtima riksdagar. Här spelade han en föga framträdande roll och ägnade sig helt naturligt mest åt jordbruksfrågor. 1921 blev han inte omvald.

Som nämnts representerade Bramstorp Bondeförbundet i landstinget från 1924. Samma år kandiderade han på en spränglista för Bondeförbundet vid riksdagsmannavalet men kunde inget förmå mot Olsson i Kullenbergstorp och Janne Nilsson i Hörby. Vid valet 1928 invaldes alla tre i andra kammaren.

Varför bytte Bramstorp parti? Bondeförbundet var vid denna tid, som Rolf Torstendahl visat, ett utpräglat nationalromantiskt parti (Torstendahls arbete Mellan nykonservatism och liberalism saknas i Bjärdsdals litteraturförteckning). Bramstorp stod så långt från känslomässighet och bonderomantik som tänkas kan. Kanske berodde partibytet på vad Bjärdsdal kallar hans ideologi, nämligen bättre möjligheter att kämpa för landsbygden och bondeklassen. Kanske ligger det något i Ferdinand Nilssons mindre idealistiska förklaring, att Bramstorp såg, att "Bondeförbundet hade trupper men dåligt med befäl."

Ganska stora partier av biografien behandlar Bramstorps verksamhet inom den fackliga och främst den ekonomiska bonderörelsen. Han blev ordförande i slakterförbundet och snart också i överorganisationen Sveriges lantbruksförbund. Dessa partier är utan tvekan de kvalitativt bästa i boken, beroende på att Bjärdsdal själv inom dessa områden utfört en betydande forskning och följaktligen också haft förmåga att utnyttja litteraturen i ämnet av t.ex. Per Thullberg och Gunnar Hellström.

Enligt Bjärdsdal ansåg Bramstorp verksamheten inom bondekooperationen som sin viktigaste uppgift, medan han uppfattade den politiska verksamheten mer som en bisyssla. Bramstorp drog en klar gräns mellan Bondeförbundet och övriga bondeorganisationer, vilket inte skedde i t.ex. Norge. Även om de

flesta toppbefattningar inom dessa näringspolitiska organisationer tillsattes med bondeförbundare, var det enligt Bramstorp orimligt att kräva att dessa organisationers alla medlemmar också skulle vara medlemmar i Bondeförbundet. En mycket viktig följd av detta blev enligt Bjärdsdal, att Bondeförbundet blev förvånansvärt fritt från nazistsympatisörer. Dessa försökte hellre sin lycka i t.ex. R.L.F.

Bramstorps 15 år som politiker i allra främsta ledet — 1933–1948 — har inte på samma sätt engagerat författaren, fränsett kapitlet om krisuppgörelsen. Ibland blir det snarast fråga om en stympad handboksframställning. Att han, som förut nämnts, inte använder partiinstansernas protokoll gör sig här särskilt märkbart. Det kan anmärkas att Bramstorp mer eller mindre tvingades att hålla regelbundna möten med riksdagsgruppen, vilka också finns protokollförda — utom då Gunnar Hedlund tjänstgjorde som partisekreterare!

I sitt intressanta kapitel om krisuppgörelsen söker Bjärdsdal "se föreställningen med Bramstorps ögon." Bramstorp var inom sitt parti helt överlägsen som jordbruksexpert, han var samarbetsman, som höll god kontakt med sina motståndare och han hade förståelse för småfolket. Bondeklassens bästa var hans ideologi. Bjärdsdal kunde ha tillfogat ytterligare en omständighet, nämligen att den ordinarie partiledaren Olof Olsson inte längre hade en fast hand om sitt parti.

Bjärdsdal är naturligtvis medveten om förekomsten av en opposition inom partiet men tonar ner dess styrka och betydelse. I verkligheten hade Bramstorp hela tiden, utom de allra sista åren, att kämpa mot en opposition från ett mycket stort antal medlemmar inom partiets ledarskikt, som det fordrades både taktisk skicklighet och politisk fördomsfrihet att komma till rätta med.

Vid början av 1934 års riksdag tvingades Olsson i Kullenbergstorp att överlämna posten som riksdagsgruppens ordförande till Bramstorp, men därmed var motståndet inte brutet. Bjärdsdal uppger alldeles felaktigt, att Bramstorp vid 1933 års riksstämma, som ju inträffade strax efter krisuppgörelsen, lät sig nöja med ställningen som partiets vice ordförande. Vice ordförande var och förblev Carl Schedin i Torsång! Vid riksstämman i Linköping 1934 valdes visserligen Bramstorp till partiordförande men ingalunda "med acklamation", som Bjärdsdal uppger, utan i strid med Schedin med fem rösters övervikt, 41 mot 36.

Vid regeringskrisen 1936 var Bramstorp låst, bl. a. genom sitt tidigare ställningstagan-

de mot en dyrortsgradering av folkpensionerna, och tvingades förmodligen mot sin vilja att fälla regeringen. Hur Bramstorp därefter kunde övertyga kungen, som önskade en borgerlig samlingsregering, att endast en bondeförbundsregering var möjlig, är väl fortfarande en gåta. Den regering Bramstorp bildade tillkom i stor hast och innehöll bl.a. en förskingrande finansminister men också en lysande innehavare av posten som ecklesiastikminister, nämligen professorn, akademiledamoten och Linköpingsbiskopen Tor Andræ. När Bramstorp på hösten 1936 bildade koalition med socialdemokraterna, avvisade han tanken på att inkalla riksdagsgruppen, och beslutet om inträdet i regeringen har med stor sannolikhet fattats mot uppfattningen hos gruppens majoritet.

Under krigsåren hade Bramstorp som jordbruksminister en svår ställning, eftersom bönderna ansåg priserna på sina produkter för låga och häftigt motsatte sig alla planer på tvångslagstiftning för att upprätthålla livsmedelsproduktionen. Vid ett tillfälle omvaldes Bramstorp till ordförande i riksdagsgruppen med blott sex rösters övertikt i förhållande till oppositionens kandidat, partiets vice ordförande Hjalmar Svensson i Grönvik. Häftig motsättning rådde också vid riksstämman i Lund 1941, "slaget vid Lund". Erik von Heland valdes till andre vice ordförande, men partisekreteraren Ferdinand Nilsson, som gjort gemensam sak med oppositionen, avsattes.

Under de sista åren blev Bramstorps ställning inom partiet mera obestridd, bl. a. beroende på att Gunnar Hedlund vid valet till förste vice ordförande efter Svensson i Grönvik slagit ut Bramstorps bitter motståndare Erik von Heland. Under valrörelsen 1948 drabbades Bramstorp av hjärnblödning och repade sig aldrig, men levde till 1954. Ledningen av partiet övergick till Hedlund.

Björdsdal har utfört ett pionjärarbete med sin biografi. För första gången ges här en samlad bild av Bramstorps liv och verksamhet. De i någon mån kritiska synpunkter, som här framförts på bilden av Bramstorp förändrar inget härvidlag. Lyckligtvis är Björdsdal själv medveten om, att han ingalunda skrivit någon slutgiltig biografi. Det gramgår inte minst av hans inledningsvis citerade förord: "Historiker av facket kan komplettera och bygga vidare."

Gustaf Jonasson

Biblioteksmannen Holger Nohrström

Åt en bortglömd gestalt i finländskt kulturliv, bibliotekarien Holger Nohrström (1885–1939), för ett yrkesliv knuten till Helsingfors universitetsbibliotek, har professor Olof Mustelin, under åtskilliga år överbibliotekarie vid Åbo Akademi, ägnat en inträngande skildring: *Holger Nohrström. Biblioteksman och forskare, publicist och över-sättare* (Helsingfors 1991, 258 s., personreg.) Den ingår som nummer 12 i serien *Levnadsteckningar utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland*.

Nohrström växte upp i Borgå. Fadern Johan Wilhelm Nohrström var borgmästare i Nyslott men avled när sonen var blott några år gammal. Änkan flyttade till Borgå. Hon var född Schauman och biskopsdotter. Studier och yrkesliv förde Holger Nohrström till Helsingfors men till Borgå sökte han sig så snart tillfälle gavs.

Vid universitetet i Helsingfors studerade Nohrström humaniora. År 1909 inledde han sin tjänstgöring vid dess bibliotek, en anställning som skulle vara till hans plötsliga död 30 år senare. En anfader, kammarrådet Carl Schauman (1778–1852) hade varit boksamlare. Dennes privatbibliotek ingår än i dag som en sammanhållen enhet i akademibiblioteket i Åbo. Vid universitetsbiblioteket rådde en stimulerande intellektuell miljö, starkt präglad av det svenskspråkiga kulturlivet i Finland. Tjänstearbetet bedrevs ännu med måttlig intensitet.

Även Nohrström fick tid och krafter över till att utveckla egna intressen. Han började som översättare. Som sådan utförde han, som Mustelin funnit, en kulturgärning. Efter ett antal år hade han översatt inte mindre än 25 böcker – alla utom två skönlitterära – från finsk prosa till svensk. Nohrströms uppväxtmiljö i Borgå hade varit helt svensk och hans förtrogenhet med finska språket imponerar.

Under 1910-talet är Nohrström ändå kanske främst recensent. Han medarbetar i Hufvudstadsbladet och i Finsk Tidskrift. Mustelin har lagt märke till över 200 recensioner av Nohrströms hand. Som bokanmälare ägnar han sig åt den finlandssvenska skönlitteraturen. Endast ett tiotal recensioner rör rikssvensk litteratur. Nohrströms stil är sober men innehållet i recensionerna är oftast refererande. Bedömningarna är vid jämförelse med vad andra recensenter åstadkommer inte särpräglade. Estetiska problem är sällan förekommande. För Runar Schildts verk har han kanske särskild förståelse. En hedersplats i hans privata boksamling intas av K.A.

Tavaststjerna. Sporadiskt medarbetade Nohrström i rikssvenska publikationer, Idun och Det nya Sverige, där han introducerade sina landsmäns litterära alster. I Finsk Tidskrift förs en intensiv litterär och politisk debatt — det kunde bli ett tusental trycksidor per år — en debatt som förs med liberala förtecken. Från 1908 är Nohrström redaktionsmedlem. Tidskriften når, enligt vad Mustelin kommit underfund med, omkring 700 prenumeranter.

Om tidskriftens namn råder vid tiden för den politiska frigörelsen tvekan. Finländsk tidskrift är på tal. Den ännu okände Gunnar Björling föreslår Svenska Finland som ett samlande namn. Men allt förblir som förut. Tidskriften blir inte heller något organ för den litterära modernismen. Det ska dröja till 1930-talet innan Hagar Olsson eller Rabbe Enckell sporadiskt medarbetar. Huvudredaktör för tidskriften blir Nohrström omsider på 30-talet, några år före sin död. Han bemödar sig då om rikssvenska bidrag. Ernst Bendz skriver en artikel om André Gide. Litteraturforskare som Alf Kjellén och Holger Ahlenius medverkar, likaså biblioteksmän som Uno Willers och Bror Olsson. I ideologiskt avseende dras Nohrström med tiden något åt det konservativa hållet. Som publicist är han en traditionsbevarare.

Tiderna förändrades efter hand för Nohrström som biblioteksman. Hans släkting Georg Schauman blir chef för universitetsbiblioteket. Schauman är en modernt inriktad biblioteksman som mot bakgrund av utländska yrkeserfarenheter ställer helt andra krav på tjänstemännens driftighet i tjänsten än vad som förut varit brukligt. Nohrström drar sig tillbaka som recensent och översättare och går över till andra uppgifter. Han åtar sig att redigera den nationella tioårskatalogen för tiden 1906–1915. Den utkommer efter viss fördröjning 1924 i två delar om tillsammans 1 300 sidor. Nohrströms befordran går långsamt, vartill kommer att han missgynnas av växande språkpolitiska motsättningar vid universitetet. Men ett meriterande bokhistoriskt författarskap växer fram och 1927 disputerar han på ett bibliotekshistoriskt ämne: Borgå Gymnasiebibliotek och dess föregångare. Fakultetsopponent är Gunnar Castrén. Som brukligt är, inviteras gästerna till disputationsmiddagen först samma dag som verket försvaras. Avhandlingen är som lärdomsprovgedigen men en yrkeskollega raljerar: "Dessutom har den ju fördelen att röra sig på biblioteksfnoskeriets heliga mark: de dammiga rättbitna folianterna, som ha sitt största intresse i krumelurer och bortfallna bokstä-

ver." Omsider får Nohrström en högre tjänst. Han utnämns 1934 till bibliotekarie och chef för bibliotekets utländska avdelning.

Ännu en bok som Nohrström får färdig rör förlagsverksamheten i Finland. Men den är en första del och historiken når blott till mitten av 1800-talet. En andra del blir aldrig fullbordad. Ett urval uppsatser, Strövtåg bland böcker, publiceras 1935 och rymmer ett avsnitt om amanuensen August Strindberg och hans kinesiska studier i Kungl. biblioteket.

När allt kommer omkring är det som biblioteksman och bokhistoriker Holger Nohrström främst förtjänar att bli ihågkommen. Olof Mustelin skriver i förordet till sin bok att han under arbetets gång tvivlat på Nohrströms betydelse för eftervärlden. Boken visar att hans tvekan var obefogad.

Åke Lilliestam

Professor H. S. Nyberg. Foto (UUB).

H. S. Nyberg

Sigrid Kahle: *H. S. Nyberg. En vetenskapsmans biografi*. (Stockholm 1991, 584 s., ill.).

En gång på 1950-talet gick jag genom den stora hallen i universitetet i Uppsala och passerade en grupp turister under ledning av den legendariske guiden Sven Rutström, just då denne pekade upp mot byggnadens övre hög-

ra hörn och sade: "Och där uppe är professor H. S. Nybergs rum."

Jag undrar, om det i dag finns någon svensk vetenskapsman, vars rum pekas ut för turisterna. Har inte antalet markanta professorsprofiler minskat — ja, inte bara de: man har intrycket, att det inte heller bland exempelvis biskopar, generaler, landshövdingar eller statsråd finns många gestalter, vilkas drag inpräglats i allmänhetens medvetande. Och detta trots att television och illustrerade dags- och veckotidningar borde göra det lättare för originella människor att bli kända i en större krets. Men de, som blir kända genom television och illustrerad press förefaller att vara ett annat slags människor. Och man frågar sig, om det bland någotdera slaget, bland samhällets toppar eller bland dess "kändisar", finns många, som ägnar sig som föremål för en biografi.

Vad var det då med H. S. Nyberg, som intresserade en bred allmänhet i hans samtid, som kom vandringshistorier att fastna vid hans namn, och som gjort honom till föremål för en biografi efter hans död? H. S. Nyberg började sitt tal över Henrik Schück, när han intog dennes stol i Svenska Akademien, med orden: "En universitetslärares levnadslopp präglas sällan av mera påfallande yttre händelser. Huvudetapperna i hans liv heta studentår, doktorsdisputation, docentur, professur och, om han når så långt, emeritusålder. Hans livsverk ligger på de inre linjerna".

H. S. Nybergs studentår var åren 1908 — 1917 i Uppsala, doktorsdisputationen 1919 gällde arabiska texter av en islamisk mystiker och resulterade i en docentur i semitiska språk, och åren 1931 — 1956 innehade han professuren i samma ämne vid Uppsala universitet. Han fick en lång tid som emeritus och dog åttiofyrårig 1974. Livsverket på de inre linjerna var omfattande och rörde sig inom semitisk och iransk filologi (studiet av texter) och lingvistik (studiet av språket självt), religionshistoria (islam och iransk religion) och gammaltestamentlig exegetik — det hade räckt till för en professur i vart och ett av dessa fyra ämnen.

På uppdrag av Svenska Akademien har H. S. Nybergs dotter Sigrid Kahle skrivit en biografi över fadern, som både skildrar de yttre händelserna i hans liv och tecknar livsverket. (Hon hade meriterat sig för uppgiften genom en förstudie: H. S. Nyberg. En kort bildningsroman, i Västmanlands-Dala nations skriftserie 13/1977 s. 11 — 61.) Bokens undertitel är "En vetenskapsmans biografi" och Nybergs vetenskapliga insatser skildras utförligt med indragande av både samtidens och eftervärldens

vetenskapliga bedömning av dem — en rad äldre och yngre orientalister får komma till tals — vilket ger boken ett stort lärdomshistoriskt värde. De lärdomshistoriska avsnitten har också vissa brister (de arabiska transkriptionerna vimlar av fel, som en fackman lätt hade kunnat rätta), men som helhet utgör de en prestation, särskilt som förf. icke själv är forskare på dessa områden.

Men hur fascinerande det än kan vara att följa de vetenskapliga idéernas födelse, kampen för att få dem erkända och deras inflytande i den vetenskapliga världen, så intresserar oss kanske vetenskapsmannen som människa mer än själva hans verk, annat än när det belyser honom som människa. Hurdan var människan H. S. Nyberg och hur blev han sådan? Själv skall han ibland talat om arvet av föräldrarnas skilda sinnelag. Men han har också sagt, att "man kan råka skylla på ärftlighet vad som är ens eget fel". En fråga, som förf. ställer, är vilken roll miljön spelade för hans utveckling: barndomsåren i ett prästhem och några betydelsefulla ungdomsår i ett annat, den blivande svärfaderns. Det var bl. a. en bok av Hedin i faderns bibliotek, som väckte barnets intresse för Orienten. Men Hedins böcker fanns i många hem — hur många av hans åttaåriga läsare inspirerades att rita kartor och skriva anteckningar och uppsatser över Centralasien, och hur många av hans tusentals unga läsare blev internationellt kända orientalister för det? (Jo, en till: Gunnar Jarring.) Många har vuxit upp i starkt religiösa miljöer och påverkats annorlunda — förf. påpekar själv, att svärfaderns/prostens egen son utvecklades i en helt annan riktning.

Människan och särskilt konstnären — och vetenskap när den är som bäst är konst — väljer själv hur han skall gestalta det material, som arv och miljö givit honom. Den osäkerhet, som tvånget att välja ger upphov till, kan man möta på motsatta sätt: man kan finna säkerhet i att tänka och göra som andra, i det konventionella och ofarliga, eller man kan göra som H. S. Nyberg — och biografien ger många vittnesbörd om hans osäkerhet — man kan låta den driva en att våga sig på det svåra och det ovanliga. Biografien är alltså historien om en mans mod, ansträngningar och fantasi, och den vittnar samtidigt om författarens mod, att ge sig på en så svår uppgift, som att försöka förstå och få oss att förstå en människas personlighet och hennes vetenskapliga livsverk, och om författarens ansträngningar att sätta sig in i ett så omfattande vetenskapligt livsverk och andras bedömningar av det, och göra det med den

distans, som är nödvändig för att ge en någorlunda objektiv bild, trots att föremålet är ens egen far.

Jag tror alltså inte att skildringen av H. S. Nybergs barn- och ungdom säger mycket om varför han blev en personlighet, men den säger något om det material med vilket han skapade sin personlighet — med en annan uppväxt hade han kanske kommit att utveckla sina personliga egenskaper på andra områden. Men barn- och ungdomsskildringen är kulturhistoriskt intressant — den beskriver en miljö, som betytt oerhört mycket för vår kultur. H. S. Nyberg själv framhöll en gång för mig prästgårdsbibliotekens betydelse för den andliga odlingen på landet. Vi känner adliga bibliotek — många gamla herrgårdsbibliotek finns ännu bevarade — och nyligen har handelsmännens bibliotek studerats, men prästgårdsbiblioteken är väl för det mesta skingrade (ibland, påstod H. S., till och med nedplöjda i åkern av illitterata efterträdare), och vad vet vi om deras innehåll och om den kunskap de förmedlade i socknarna?

I faderns bibliotek i komministerhemmet i Söderbärke fann gossen Henrik alltså de böcker om Centralasien och Tibet, som skulle sporra hans fantasi och rikta hans intresse mot Orienten, och här fanns också Kierkegaard och Ibsen. Som informator för sin blivande svärfars söner fann han i Grundsunda prästgård ett bibliotek med "teologi i mängder, filosofi och skönlitteratur och litteraturhistoria och kulturhistoria och krigshistoria ... Stagnelius, Schück-Warburg, Georg Brandes", Goethe, Schiller och Camille Flammarion. I en prästgård på landet i sekelskiftets Sverige var det för övrigt inte bara med böckernas värld man hade kontakt: H. S. hade mostrar som verkade för zulumissionen, och 1905 års revolution i Ryssland och kriget med Japan följde man noga i hemmet och samtalade om i brev. Men prästgårdsmiljön var inte avgörande: den klassiske svenske bondestudenten klarade sig också utan en sådan bakgrund — jag tänker på en av H. S. Nybergs föregångare i Svenska Akademien, Paulus Genberg, hemmansägaren från Jämtland, som också blev professor och därefter statsråd och biskop, eller i senare tid turkologen och ambassadören Gunnar Jar-ring, hemmansägaren från Skåne.

Bakgrunden ger alltså ej förklaringen, vi måste söka en annan: H. S. Nyberg var en konstnär, och hans stora konstverk var H. S. Nyberg. Varje konstnär har en föreställning om hur hans verk skall se ut, och varje konstnär ser sig ständigt komma till korta: det blev inte som han föreställt sig — inte denna gång-

en och inte denna gången heller. Med högt ställda anspråk får konstnären aldrig se sitt verk som han egentligen tänkt sig det. Det som skapade H. S. Nyberg var inte arv och miljö, utan det var H. S.' egen vilja och hans stora ansträngningar. I vår tid prisas bekvämlighet, och trygghet är en rättighet, men det finns alltså människor, som är villiga att anstränga sig, som har modet att taga risker, och H. S. Nyberg var en av dem.

Jag tror inte, att H. S. Nyberg var mer begåvad än andra, om det överhuvudtaget finns skillnader i begåvning — man har hittills inte lyckats mäta dem — men han hade modet att tänka själv, att taga risken att tänka fel och utsätta sig för kritik, och också modet att välja en materiellt osäker bana. Och han hade viljan att anstränga sig för att tänka i nya banor, att anstränga sig för att skaffa sig de nödvändiga redskapen (språkkunskaperna) och det nödvändiga materialet (kännedom om texterna) för sitt tänkande och att formulera sina tankar och lägga fram dem i tryck — allt mycket mödosammare på hans tid utan mekaniska hjälpmedel. Alla sina manuskript skrev han för hand, sin hebreiska grammatik vokaliserade han för hand och alla pehlevitexter fotograferades från hans handskrivna manuskript, alla arabiska texter han använde skrev han av från handskrifterna i sina svarta vaxdukshäften. Med mod, energi och uthållighet skapade han sitt liv — liksom han skapade sin "utstuderade och snirklade namnteckning" (en "naturlig" namnteckning är bara en vårdslösad och försummad namnteckning) — och nu har hans dotter Sigrid återskapat detta liv.

En biografi säger mer om biografen än om den biograferade, kan man mena. Och visst säger också denna biografi över en fader av hans dotter mycket om dottern — om ett mod och ett engagement och en beredvillighet att möda sig och också om en osäkerhet (här synlig i vacklan mellan uppriktighet och hänsynsfullhet, bl.a. i skildringen av de oundvikliga akademiska fejderna), men det är i grunden också egenskaper som karakteriserade fadern. Även om dottern håller sig själv i bakgrunden, så hör den som känner henne hennes omisskännliga röst, men den blandar sig med många andra röster, kollegers och elevers, och främst med H. S.' egen stämma, som de många citaten och breven låter återskalla i de läsares minne, som mött honom magistralt docerande, förtjust skrockande ...

Boken är alltså "en vetenskapsmans biografi". Men en människas liv är inte bara hennes arbete. Det kan vara det, men då är

risken att det blir ett fattigt liv (man läser t.ex. med vemod om den tyske orientalisten Carl Brockelmanns långa liv — han blev över nittio år — i en självbiografisk skiss, som avslöjar ett liv blottat på nästan allt av intresse utom just arbetet, låt vara ett omfattande arbete av bestående värde), och H. S. var inte den, som levde sina dagar instängd i sin studerkammare. När man betraktar omfattningen av hans vetenskapliga produktion och därtill lägger hans populärvetenskapliga författarskap och hans föreläsningsverksamhet, förvånas man över hur han fann tid att ägna också andra sidor av sitt liv. Kanske borde man inte förvånas, eftersom man ofta kan iakttaga, att just framstående personer synes ha gott om tid och utan jäkt får allting gjort — det är kanske inte fråga bara om engagement utan också om koncentration.

De olika sidorna av en människas liv är väl i regel nära förbundna med varandra. Min erfarenhet är att det intellektuella starkt stimuleras av det emotionella, något jag tror också hjärnfysiologer vill intyga. En så intellektuellt rörlig människa som H. S. Nyberg måste också ha haft ett starkt känsloliv. Vilka människor var det då som han ägnade sin kärlek och vänskap och som han på det viset lät stimulera också sin vetenskapliga skaparförmåga?

Det är en konventionell uppfattning, att man skall älska sina föräldrar, barn och syskon — i verkligheten har man tur, om man redan i sin familj finner några att älska, och många har som bekant inte haft den turen. H. S. älskade sin far, den människa som betydtt mest för honom i livet, och som efter H. S. själv är den gestalt, som tydligast avtecknar sig i boken. Känslorna för fadern, som också var hans lärare de första åren, och för klassföreståndaren i Västerås Adolf Ljungdahl, hans lärare i latin och svenska, som införde honom i filologiens konst, i vilken han själv skulle bli en mästare, och vars porträtt han hela livet hade över sin säng, stimulerade säkert hans intellektuella utveckling i skolåldern. En bror karakteriseras "nästan som en tvilling" och lärde honom att älska Fröding. Som student mötte han i prosten Carl Hasselberg, sin blivande svärfar, i vars hem han var informator, en ny far, och förhållandet stimulerade dem båda intellektuellt. Med Axel Hambræus (sedermera prost och författare) följdes han åt genom skoltiden, de bodde tre år tillsammans och också under början av studietiden i Uppsala delade de rum. Men den vänskap som betydde mest för H. S. i Uppsala var den med Tor Andræ: "jag kan inte överskatta hans betydelse för

min utveckling" — särskilt under arbetet med sina doktorsavhandlingar stimulerade de varandra i hög grad. Andra vänner var indologen Jarl Charpentier och semitisten Johannes Kolmodin. Senare var alltjämt Hambræus en nära vän men också den norskfödde professorn i Nya Testamentet Anton Fridrichsen, som gjorde H. S. på strålande humör och stimulerade hans gammaltestamentliga studier och hans kyrkogång, medan vänskapen med den tyske orientalist H. Schaefer bröts av dennes nationalsocialistiska sympatier. På äldre dagar spelade livet på V-Dala nation, där han var inspektor, en stor roll för honom.

Däremot nämns hans hemliv mer i förbigående, vi får erfara hans känslor vid ett barns död men ingenting om de levande barnens betydelse för honom — kanske förf. som ett av dem saknade det nödvändiga perspektivet. Medveten om sitt personliga förhållande till föremålet har förf. strävat efter objektivitet och låtit också negativa drag fördjupa bilden, som vetenskapsmannens självupptagenhet, lärarens okänslighet och människans osäkerhet. Av hustrun Fanny och hennes ofta tunga arbete i hemmet för man och barn, hennes sociala engagemang och hennes uppfyllda önskan att spela en intellektuell roll ges blott ett miniatyrporträtt — hennes livsöde vore värt en egen bok, säger förf. själv. Mycket litet sägs om den andra hustrun och hennes två söner.

Så långt den känslomässiga sidan av hans liv. Andra sidor visar hans engagerade deltagande i idédebatten: i studentföreningen Heimdal, mot leninismen och marxismen, mot nationalsocialismen och för en kristen humanism. Världshändelserna grep in i hans liv, och han tog själv ställning till dem, och det gör att också biografien ger vida utblickar: Sveriges försvar och första världskriget, bolsjevism och nazism, andra världskriget och beredskapen, efterkrigstidens nöd och Suezkrisen, då han som Röda Korsdelegat for till Egypten, arabstaterna och Israel, och utvecklingen i Sverige med avkristningen, utbildningsreformen, bibelsvenskan och svenska språket i allmänhet. Som emeritus engagerades han i Rotarys och Svenska Akademiens verksamhet och i det allmänna bildningsarbetet som uppskattad föredragshållare, också i radio. På äldre dagar fick han också tillfälle att åter göra några resor till Orienten, till Irak, Iran och Indien — eftersom han här i stor utsträckning åtföljdes av förf., får dessa resor ett rätt stort utrymme i boken.

Men tyngdpunkten ligger som sagt på H. S.' akademiska verksamhet: som lärare i

semitiska språk och som introduktör av de iranska språken, icke minst medelpersiskan, som han undervisade i efter en egen lärobok, och som forskare, där personen karakteriserades av valet av svåra och magistrala ämnen och skapandet av nya teorier på utforskade fält, där förarbeten och hjälpmedel saknades – alltså val som förutsatte mod och vilja till ansträngning. Hans förmåga att tänka djärvt stimulerade hans elever, av vilka många i sin tur blev professorer. Han var själv medveten om det konstnärliga inslaget i det vetenskapliga arbetet, då han sade ”Metoden för ej till målet – i sista hand kommer det an på intuition, kongenialitet ...” Och ett exempel är när förf. visar, hur studien över ”smärtornas man” (Herrens lidande tjänare i Jesaja) återspeglar personlig bedrövelse och sorg. Biografien visar också, hur han mot slutet av sitt liv alltmer sökte sin tröst i den svenska kyrkan.

Vilka övriga människor möter oss i boken? Personregistret upptar ca 450 namn – av dem är några profeter och andra medeltida araber, flera är utländska orientalister, av vilka ett dussin, främst H. H. Schaefer, får mer än enstaka omnämnanden, liksom de nordiska kollegerna Johannes Pedersen och Georg von Munthe af Morgenstierne. Av svenskar är det utanför de nybergska och hasselberg-ska familjerna och förutom de redan nämnda vännerna främst föregångarna på lärostolen H. N. Almqvist och K. V. Zettersteen, som omtalas, och lärjungarna Ivan Engnell, Bernhard Lewin, Oscar Löfgren, Helmer Ringgren, Frithiof Rundgren, Bo Utas, Geo Widengren och Stig Wikander, som alla sedermera själva blev professorer.

Några akademiska fejder behandlas, men eljes sägs inte mycket om den fakultet, som Nyberg tillhörde i tjugofem år, om hans deltagande i dess arbete eller om fakultetskollegerna. Kända uppsalagestalter under Nybergs 66 år i staden, som ärkebiskopar, landshövdingar eller universitetsrektorer lysa nästan enbart med sin frånvaro, med Nathan Söderblom som enda undantag.

Boken innehåller en förteckning över de av Nybergs skrifter, som behandlas i biografien. Värdet av förteckningen hade ökats, om den också angivit på vilka sidor de olika verken behandlats. På två sidor i bokens slut redogörs för författarens källor: brev och föredragsmanuskript i UUB, brev i LUB och i privat ägo och i bibliotek i Oslo, Berlin och Marburg, en rad samtal med in- och utländska vetenskapsmän samt naturligtvis egna minnen. Materialet räckte till en dubbelt så tjock bok – icke utan möda har förf. begränsat sig till de föreliggande nästan sexhundra

sidorna. På 16 sidor illustrationer visas bilder av H. S. Nybergs föräldrar, syskon, svärföräldrar med barn, H. S. själv från studenttiden till året före hans död och med hustru och barn, av hans lärare Ljungdahl och Zettersteen och av vänner, lärjungar och utländska kolleger.

”Det kommer an på intuition, kongenialitet ...” – inlevelse och kongenialitet får också sägas prägla denna levnadsteckning, som har förutsättningar att bli en klassiker inom svensk biografisk litteratur.

Christopher Toll

Över och under Lundagårds kronor

Gunvor Blomquist (red.): *Under Lundagårds kronor. Minnen upptecknade av gamla studenter. Femte samlingen. I–II.* (Trelleborg 1991, 560 s., ill., personreg.).

Det är magert med kollektiva memoarer i vår litteratur. Nordiska museets storartade insamling av arbetarminnen, olika kategorier, fullföljdes inte i den planerade skalan, och någon motsvarighet inom borgerliga verksamheter var det aldrig fråga om, på sin höjd gjorde Lindblads förlag några ansatser inom ramen för den ovärderliga serien ”Hågkoms-ter och livsintryck”. Varför har det t. ex. inte förekommit några systematiska ansträngningar att samla in minnen från riksdagen genom tiderna? Det måste finnas fler än Mörkhult som haft märkliga upplevelser. Eller från andra offentliga församlingar? Nog hade det varit välkommet med fler personliga vittnesbörd på olika nivåer från domsagor och ting, från myndigheter och verk, från hälsovårdsinrättningar och studiegårdar, från bibliotek och museer.

I den fattiga memoarlitteratur av kollektivt snitt som vi ändå äger, intar serieverket *Under Lundagårds kronor* både genom sin ålder, sin periodiska återkomst och sin kvalitet en hedersam plats. Denna försvaras glansfullt av den nyligen utkomna femte samlingen. Verket grundlades i samband med det sydsvenska universitetets 250-årsjubileum 1918. Då kom det första stora bandet, två år senare det andra. Båda dessa digra volymer illumineras av vördade författarnamn som Gottfrid Billing och Esaias Tegnér d. y. och innehåller också historiska studier som söker sig långt bakom skribenternas eget minne, t. ex. till slaget vid Lund, till Kilian Stobæus' insatser eller till Orvar Odds mellanhavanden med staden. En tredje och en fjärde samling redigerades på 50-talet av klassikern Gerhard Bendz, som vid det laget var förlagschef hos

Gleerups. Nu togs det ett mer enhetligt grepp. Det var idel folk i medelåldern som berättade om tillstånd, händelser och människor i Lunds akademiska värld, som de själva upplevt.

Sedan dess har nya släkten kommit upp i memoaråldern och ännu ett 40-tal skribenter har nu kallats in under kronorna, denna gång på initiativ av litteraturprofessorn emeritus Carl Fehrman, som sedan länge varit den lundsiska universitetsbildningens hävdatecknare, fr. a. med "Lärdomens Lund" (1984). Som redaktör har med den äran fungerat Gunvor Blomquist, teol. hedersdr och genom decennier välkänd Lundaröst i radio, bl. a. med programmet "Värt att veta". Det är länge sedan man lika helhjärtat kunnat prisa ett så omfångsrikt verk som detta, två band på tillsammans 560 sidor, för att vara så påfallande fritt från tryckfel och andra liknande inadvartenser. Illustreringen ska också ha sin eloge, fast ingenting i den vägen innanför pärnarna kan mäta sig med det trolska omslagsfoto ut över de meromtalade kronorna och med Akademiska föreningen i fonden, som Per Lundström tagit från Domkyrkans norra torn.

Medarbetarna synes valda med vederbörlig spridning över årgångar, fakulteter och senare verksamhetsfält, och att bara någon fjärdedel av dem är kvinnor kan inte förvåna den som betänker hur relativt sen den stora kvinnliga anstormningen varit till universitär utbildning och ev. karriär. Man kan förmoda att om några decennier, då den sjätte samlingen förbereds, könsproportionerna blir andra. Men redan i denna volym är flertalet uppsatser mycket väl och trevligt skrivna.

Icke oväntat har flera skribenter blickat upp mot de stolta kronorna redan ur vaggan eller näst intill. Det gäller initiativtagaren själv liksom professorsdöttrarna Margaret f. Overton, Harriet f. Josephson och Ingrid f. Löfstedt och bland de övriga Bengt Hjelmqvist och Hans Regnéll, som båda bär klassiska lundanamn. Om den förste av dessa båda smyger jag in notisen att detta oförlikneliga kvickhuvud på vers och prosa, tillika genom decennier en förgrundsgestalt i vårt folkbiblioteksväsen, ensam fyller Föreningen Gamla Lunds årsskrift 1992 med lundensia ur sitt 89-åriga liv.

Men alla hans medskribenter i Gunvor Blomquists bok är visst inte lundensare av födseln. Flera gör ett både självmedvetet och lyckosamt nummer av att deras bakgrund varit en helt annan. Det är inte minst den ursprungliga distansen, som gör Gustaf Wingrens, Gösta Vitestams och Lasse Holmqvists

erfarenheter så särskilt tankeväckande.

Idébrytningarna i tiden engagerade väl inte majoriteten av kårens medlemmar, i varje fall inte innan kampen mot och för nazismen blev aktuell. Det är också bara ett fåtal bidrag vid sidan av Wingrens som reflekterar den sortens motsättningar. Ett är Per Nyströms långa uppsats som har Clarté i centrum med dess stridbara internationella medvetenhet och dess kritik av det borgerliga samhället och dess bildningsprogram. Men också mot gestalter som Lauritz Weibull och Böök riktas strålkastaren i denna artikel, som f. ö. är en av de relativt få där livet under kronorna ses med skepsis, snarast von Oben. Per Nyström kom vid 20-talets mitt från det kultur-täta Göteborg till en miljö utan konst eller musik eller teater i någon större stil och med en efterkantiansk filosofi som han ironiserar muntert över. En annan välslipad spegel för det intellektuella klimatet, denna gång inom historiesynen och -metodiken uppställer Gunnar T. Westin och exponerar därjämte flera dråpliga situationsbilder.

Den naturliga gången i de memoaravsnitt som samlats är förstas eljest att man följer sin biografi. Då och då kom man till Lund med den och den bakgrunden — och så omtalas det var och hur man bodde, spade, blev undervisad, träffade vännerna och roade sig. Sammantagna ger dessa kapitel en åskådlig och säkert rätt pålitlig bild av normalstudentens sträv- men fridsamma tillvaro i studie-staden under decennierna kring sekelmitten. Lustiga och avstickande interiörer både från sin arbetsplats ("Kulturen") och sin privatmiljö (Lauritz och Lisa Weibulls hem) erbjuder dessutom Karin Landergren Blomqvist. Något som denna bok liksom så många andra med brokigt innehåll skulle ha vunnit på, är ett om också aldrig så ofullständigt sakregister vid sidan av den oundgängliga personförteckningen. Jag är säker på att det finns många brukare som skulle velat kunna lokalisera och återfinna de ställen där det är tal om t. ex. studentsången eller akademiska kapellet och annat i musikväg, gymnastiken, tidningen Lundagård, "studentaftnarna", karnevalen det året och det och det... eller minnesvärda lokaliteter som Konviktet eller Atén, som båda blommade under just den här epoken men sedan dess gått förlorade, djupt sörjda av alla efterlevande — det gäller i varje fall Atén. Alla dessa ämnen är ofta på tal, somliga mycket utförligt, men var?

Anekdoter är det förstås gott om, det skulle bara fattas. Gunnar Jarring har t. ex. många att berätta om orientalisterna och slavisterna som han mött innan diplomatin fångade in ho-

nom. Men den roligaste handlar om honom själv och då inte under Lundagårds kronor utan under ett löftesrikt budskap till befolkningen kring Västerdalälven. Han var ute och reste som "bondföreläsare", och då den elektriska strömmen gick i Malung blev han hänvisad att bedriva sin förkunnelse i Sionskapellet. Men också där slocknade ljusen och till sist vägledes han bara av ficklampsbatteriet i en transparang under vilken han stod, och som bar texten "Se, brudgummen kommer".

Till de många ljuspunkterna i denna femte samling hör att det bara en enda gång och då helt i förbigående är tal om Sam Ask, men desto oftare, klokare och vackrare om en rad andra, på bättre grunder minnesvärda gestalter. Somliga porträtt, väl de flesta, är bara snabbt skissade, några dock sorgfälligt utförda. Jag pekar på en handfull exempel av bägge kategorierna, därför att jag tycker att de träffat något väsentligt hos föremålen: Eilert Ekwall (Claes Schaar), Arthur H. King (Schaar, Fehrman), Sig. Agrell och Mich. Handamirov (Jarring), Sven Dederling (Vitestam), Alb. Wifstrand (Anders Cavallin, Inge Löfström), bröderna Weibull (Nyström, Westin, Karin Landergren Blomqvist), Sture Bolin (Hans Villius, Henrik Sjögren, Vitestam), J. E. Forssander och Holger Arbman (Märta Strömberg), Ragnar Josephson (Stig Ramel, Karin Blomqvist, Henrik Sjögren, Harriet Alfons), Yngve Brilioth (Wingren, Löfström), Hugo Odeberg (Löfström, Anna Rydstedt), Gunnar Aspelin (Anna Rydstedt, Lasse Holmqvist, Hans Regnéll, som minnes-tecknar alla Lundafilosofer och fler än så), Albert Nilsson (Karin Hagnell-Borgström, Westin), Olle Holmberg (Bo Strömstedt, Henrik Sjögren, Harriet Alfons och — i en sublim apoteos — Anna Rydstedt).

Staffan Björck

Myter om Raoul Wallenberg

Bernt Schiller hävdar i *Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg* (Stockholm 1991, 224 s.), att Elsa och Hans Villius, "Fallet Raoul Wallenberg" (1966) är "den enda strängt vetenskapliga och kritiska undersökning som hittills funnits" i ämnet. Makarna Villius' bok har enligt Schiller "under flera år av politisering av Wallenbergs öde antingen förbigåtts med tystnad eller betraktats som ryskt medlöperi".

Makarna Villius' framställning ville vindicera beskedet i Gromykos memorandum den 6 februari 1957, att Wallenberg skulle ha avlidit "förmodligen till följd av en uppkommen

myokardinfarkt" natten till den 17 juli 1947, enligt den s.k. Smoltsovrappporten. Säkerhetsministern Viktor Abakumov beskrevs ha sopat igen spåren efter Wallenberg: "Genom att Smoltsovs rapport förblivit okänd för Abakumov har den undgått att beröras av de åtgärder denne vidtagit. Den har på det sättet bevarats och blivit liggande bland arkivdokumenten från sjukvårdstjänsten i Ljubljanka där den senare påträffats. Om rapporten som man från sovjetisk sida hävdar, är det enda dokument om Wallenberg man påträffat, kan inte avgöras, men det finns alltså naturligt skäl till att just detta aktstycke bevarats".

Makarna Villius fann de ryska uppgifter naturliga, som sade att felaktiga upplysningar om Wallenberg lämnats till sovjetiska utrikesministeriet under en följd av år och att Abakumov varit skulden till detta. De olika sovjetiska uppgifterna om Wallenberg vid skilda tillfällen behövde då inte tolkas som motstridiga.

Arkivöppningarna vid Sovjetstatens stegvisa sammanbrott har i grunden underminerat denna historieskrivning. Det framkom redan den 16 oktober 1989 — förutom Smoltsovrappporten i original och fotokopia — ett registerkort för Wallenberg, hans diplomatpass, fickalmanacka med adressregister, plånbok med betydande belopp i olika valutor. Dessa fynd har 1991–1992 kompletterats med en rad handlingar kring Wallenberg, vilka har återfunnits i centralkommitténs arkiv, hos säkerhetsorganen (uppgifter om förhör, förflyttningar, i medfångars personakter), i utrikesministeriet osv.

Detta material bestyrker ingalunda, att Abakumov skulle ha försökt att dölja Wallenbergs fångenskap. Det är numera tvärtom bekant, att både utrikes- och säkerhetsministeriernas diarium innehåller anteckningar om ett meddelande från Abakumov till utrikesminister Molotov om Wallenberg just den 17 juli 1947. Det återstår likväl att klarlägga, om detta meddelande rörde ett dödsfall eller något annat, tex i samband med den vädjan hos Stalin för Wallenberg, som en rad svenska organisationer hade gjort den 15 juli 1947.

Svagheter i makarna Villius' analys låg på två plan. De var oförmögna att inse, att den weibullska forskningsmetoden ("källkritiken") inte motsvarar nutida vetenskapliga krav på bevisvärdering och materialgenomgång. Deras kännedom om förhållandena i Stalintidens Sovjet framstår likadant som ytlig.

Samma brister återkommer i Bernt Schillers arbete. Han noterar, att registerkortet ger det vaga andrahandsvittnet Hille rätt framför

det tveklösa förstahandsvittnet Richter ifråga om datum för Wallenbergs ankomst till Lubjanka. Det var den 6 februari 1945. Det innebär dock en exemplifikation på att förstahandsvittnesprincipen, en av weibullianismens hörnstenar, saknar generellt bevisvärde.

Schiller hävdar i ett annat sammanhang: "Fullständig klarhet finns inte i historien". Just detta är dock syftet med kravet på en vetenskaplig bevisvärdering vid historisk forskning. Man har med facta permanentia, analys av ren materia med rättsmedicinsk och rättskemisk teknik, kunnat fastslå till full evidens Adolf Hitlers, Martin Bormanns och nu senast Josef Mengeles död.

Schiller vill likt makarna Villius i Smoltsovrappporten se ett antagligt, sannolikt dokument om Wallenbergs död 1947. Det räcker dock som vetenskapligt grundad dödförklaring inte långt.

Någon möjlighet att genom facta permanentia säkerställa Wallenbergs död har aldrig ens antytts. Det föreligger inte heller någon presumption om ett dödsfall genom existensen av föreskrivna dödsfallshandlingar (enligt fängelsereglementet tre dödsattester, obduktionsprotokoll och anteckning i krematoriejournal).

Schiller avstår också helt från att göra en arkivteknisk undersökning av Smoltsovrappporten. Han bemöter inte alls de synpunkter, som undertecknad har framfört (bl a i Dagens Nyheter 7/2 1991). En frank hänvisning i referenserna till KGB:s arkiv avgör knappast saken.

Bruten paginering (med punkter mellan siffrorna), klassifikationen "ytterst hemlig" och avsaknaden av diarienummer gör det uppenbart, att Smoltsovrappporten inte är en fängeregisterhandling. Den härrör arkivtekniskt från en rättegångsakt, avseende ett åtal jämlikt art. 58–67 eller 71 i den sovjetiska strafflagen. Innehållet pekar på processen mot Abakumov och hans avdelningschefer som proveniens.

Det bör vidare noteras, att de nya arkivfynden hänför Wallenberg till Kartasjov, Kope-lanskij m. fl. säkerhetsofficerare men inte till Abakumov. Namnet "Walenberg" på Smoltsovrappporten, använt två gånger, har inte täckts över i motsats till dess förekomst på åtskilliga handlingar i säkerhetsorganens arkiv. De många återfunna handlingarna accentuerar mysteriet, att Wallenbergs personakt och dödsfallsdokument alltså inte fattas.

De sovjetiska ledarna var dagarna runt den 17 juli 1947 upptagna av umgänge med en albansk delegation (skildrat i E. Hoxha, With

Stalin memoirs (1979). Väsentliga kompletterande upplysningar kan finnas i albanska och sovjetiska arkiv.

Schillers bok utgår från en teori, fixerad redan 1974, att Wallenberg greps, eftersom ryssarna – felaktigt – misstänkte honom vara spion i västmakternas tjänst. Det är il-lavarslande, att hypotesen har fått kvarstå även sedan Wallenbergs registerkort blev tillgängligt. Wallenberg kategoriseras där som "krigsfånge", medan rutorna 13 och 14 om "brottets art" och "art. i strafflagen" lämnats blanka. Wallenberg har gripits som krigsfånge men utan anklagelse för brott!

Schillers misstag beror på att han ej känner till säkerhetsorganens agerande under Stalin-tiden. Wallenberg och de båda schweizerna Feller och Meier var ingalunda de enda ackrediterade diplomater med immunitets-skydd, som utsattes för människorov. Det gjorde – utöver det med Wallenberg mer parallella fallet Marek – tysk, italiensk, ungersk etc legationspersonal från de skilda huvudstäderna på Balkan i stort antal (t. ex. 24 tjänstemän från tyska legationen i Sofia och 18 från tyska legationen i Bukarest).

Dessa diplomater – i förekommande fall med hustrur och barn – hölls de första åren som krigsfångar i Moskvass rannsakningshåkten. Då utrikesministerkonferensen i Moskva mars – april 1947 hade misslyckats att lösa krigsfångefrågan, dömdes de 1947–1948 genom spioneridomar till 25 eller 15 år i läger. Italienarna utgjorde likväl ett markant undantag. De satt samtliga utan rannsakan och dom till 1950, då de kollektivt sändes hem.

Dessa spioneridomar i tjugotal mot bortrövade diplomater var i sin tur bara toppen av det isberg, som bruket av spioneriparagrafen 58:6 i Sovjet utgjorde. Den kunde användas som politiskt reaktionsmönster på praktiskt taget vad som helst, en man vilken 1943 dristade sig att uppvakta Stalins dotter dömdes snabbt som engelsk spion. De rehabiliteringskommissioner, vilka började verka 1954, har också kasserat över 90 proc. av granskade spioneridomar.

Anklagelserna mot Wallenberg för spioneri måste, som registerkortet klarlägger, betraktas som medvetet faktiva. Schiller hänvisar till medfångars vittnesmål, att Wallenberg skulle ha fått veta av förhørsledarna att han vore "ett politiskt fall" och att han av politiska skäl aldrig komme att dömas. Dessa uttalanden hänför sig dock till tiden för Moskvakonferensen, då hela den grupp av diplomater, som Wallenberg tillhörde, satt som fångar på samma premisser.

De verkliga motiven till gripandet av Wal-

lenberg och hans talrika kollegor framträder också i den internationella litteraturen, inte minst i skrifterna från det västtyska krigsfångeprojektet på 1970-talet. Man ville pumpa dem på information, de kunde bli bytesobjekt vid utväxlingar — som skedde med schweizarna Feller och Meier — och de vore som tvångsarbetare ett bidrag till den kommunistiska kommandoekonomin i Gulagarkipelagen.

Herman Schück kommer i minnesord om Curt Weibull in på dennes föredrag *Tåget över Bält*: "Det var retoriskt briljant och logiskt bestickande; jag minns hans elevvers stolthet. Men som i mycket annat av hans hand — t.ex. Bismarckstudierna — hade de entydiga, uppseendeväckande resultaten nåtts till priset av ett förenklat grepp om ämnet". Bernt Schillers bok om Raoul Wallenberg efterlämnar ett liknande intryck.

Spionteorin är förfelad redan därför att de repressiva organ, som Stalin och Berija dirigerade, från början hade åsidosatt rättsstatliga föreställningar. Frågan om Wallenbergs öde kvarstår i avgörande grad som obesvarad. Avbetningen av det väldiga, sovjetiska arkivmaterialet har dock bara inletts.

Rolf Karlbom

Olle Hedberg revisited

Vilgot Sjöman: *Drömydaren. Min bok om Olle Hedberg* (Stockholm 1992, 547 s., ill., personreg.).

Strax före sin död gjorde Olle Hedberg autodafé av sådant som han fruktade kunde hamna i händerna på någon "obehörig i värsta fall en forskare". Han skulle bara ha vetat hur Vilgot Sjöman en gång med hjälp av romanerna och spridda biografiska fakta ur brev och intervjuer skulle komma att kartlägga hans liv och verk i "Drömydaren". Självt författare och väl förtrogen med konstnärens möjligheter att fiktionalisera sin unika upplevelse av livet spårar Sjöman Olle Hedberg i romanerna då annat material inte är tillgängligt.

Ihärdigt letar Sjöman efter förebilder och stimuli till karaktärer och motiv i Hedbergs skönlitterära verk. Han undersöker och bedömer alla till buds stående iakttagelser och omdömen. Tolkningarna är fascinerande och ibland hisnande djärva. "Mycket av min framställning kan te sig som fria fantasier", yttrar han på ett ställe men finner oftast belägg för sina aningar och antaganden. I konsten att skriva biografier lär ingå konsten att tolka fakta i den inre världen av släktskaps-

förhållanden och motiv som förvisso inte alltid talar för sig själva.

Till grund för Sjömans arbete ligger en imponerande forskning, omsorgsfullt dokumenterad. Analysen är utförd med intellektuell skärpa och sammanhang. Han tecknar en tydlig kontur kring Olle Hedbergs person ställd mot verklighetens släkt och vänner eller fiktionens personager. Hedbergs berättarteknik avslöjar mycket av hans ego anser Sjöman. Så till exempel upptäcker han i "Jag är en prins av blodet" att modeller för bröderna Inge och Valter Wistedt har bröderna Anders och Olle Hedberg stått. Valter hade klumpfot, Olle led av dyslexi, också ett handikapp. Sjöman finner att Hedberg genom att vända på rollerna, så att Olle (Valter) ser med Anders (Inges) ögon, blir varse hur man kan använda ett lyte som utpressning — och förskräcks av sin upptäckt. Här tycker sig Sjöman skönja Olle Hedbergs aggression mot sig själv som barn och den följande skuld-känslan.

Sedd genom Sjömans forskande öga framträder en ytterligt känslig människa med starka moraliska krav — inte minst på sig själv — därför ständigt offer för besvikelser och missstro. Människan är ond. En ond princip styr världen. Lägg därtill en svidande existentiell ångest som dövas med tron på Gud och en hinsides tillvaro efter döden och vi får ett mycket mer komplicerat psyke än som hittills allmänt tillerkänts Olle Hedberg. De elegant ironiska romanerna djupnar dramatiskt när Sjöman leder oss in i Hedbergs slutna privata värld. Den innehåller också brutalitet, hat och hån.

Enligt egen utsago är Sjömans primära syfte med boken att finna förklaringen till Olle Hedbergs självmord. Redan på första sidan står detta klart. Sjöman gör en flygande start med den medicinskt sakliga beskrivningen av dödsfallet. Det är en chockartad upptakt som omedelbart rycker läsaren med sig. På detta stadium kan man inte låta bli att undra: skall han orka hålla den takten. Men mirabile dictu — denna biograf lyckas verkligen med sin aldrig sviktande iver, som närmar sig besatthet, behålla greppet om läsarens intresse genom de drygt 500 sidorna. Förtjänsten ligger inte minst i den spontanistiska, suggestiva stilen och den till synes lekande lätta metoden. Sjöman behärskar suveränt framför allt ett stilmedel: romanvärldens inre monolog där han föreställer sig hur tankarna löpt hos den käre bortgångne. Där liksom kikar han över axeln på Hedberg och diktaren Sjöman gör det otroliga troligt. I spontana resone-mang och med hjälp av sin vida beprövade

psykologiska insikt reder han sedan ut sina funderingar kring den gåtfulle Olle.

Vilgot Sjöman är en originell biograf bland annat för att han blandar in sin egen person i Hedbergs levnadshistoria. I "Bekänta färg" uppsöker Salkvist, arvtagaren, den döde Anton Danielssons hem. Sjöman erinrar sig detaljer i miljö och stämning från den boken, då han besöker den döde Hedbergs hus i Tvegesjö. Han parallellställer sina iakttagelser och intryck med Salkvists: "ett hem som ska granskas, ett människoliv som ska besiktigas."

Det verkar sannolikt att Sjöman funnit viktiga beröringspunkter med Hedberg både som privatperson och författare. Det kan säkert förvåna somliga, särskilt som Sjöman själv vill påskina att han inte kan mäta sig med den världsvana och konversationskonst som ofta attribuerats Olle Hedberg. Denne man var emellertid andligen rikare än så. Det ligger nära till hands att anta att Sjöman är på jakt efter det egna jaget då han skriver: "Forskning är ett sätt att bearbeta sina egna konflikter." Inte så sällan associerar han till egna minnen och släktskapsförhållanden under arbetets gång.

Själv mordstanken är som redan nämnts viktig för Sjöman och han följer den genom Hedbergs disponibla produktion, tryckt såväl som uttryckt. Den förekommer överraskande ofta. Det som Sjöman säger sig ursprungligen ha uppfattat som ett tacksamt litterärt motiv tog det honom tre decennier att ta på allvar. För Hedberg var det alltid allvar, något som hans sista handling visar. Han var övertygad om Guds existens. Enligt kristen dogm är det synd att ta sitt eget liv, men Hedberg var inte dogmatiskt kristen. I "Mitt liv var en dröm" formulerade han sin trosbekännelse. "Att dö är att få komma till Gud. Hos Gud är det bättre än på jorden. — — — människan måste längta och tränga efter att få dö. Ju förr dess hellre." En hinsides tillvaro, "ljusvärlden, Gud det goda", väntade honom. "Ty så har det alltid varit i Olle Hedbergs värld: längtan till döden, längtan till Gud — båda hopvävda."

Hedbergs romaner har åtskilliga figurer som vittnar om att människan är ensam på jorden och endast i bästa fall periodiskt kan nå verklig kontakt med sin nästa. Det är vad Sjöman benämner en skada i gemenskapskänslan. Den tror han sig också ha funnit i Hedbergs eget psyke. Men *en* relation gav av allt att döma Olle Hedberg en djup, mänsklig gemenskap, den med Ruth Collin, alias Chloë, hans hustru från 1923 till hennes död 1959. Parets vänner kallade förhållandet

symbiotiskt. Sjöman citerar brev som Chloë skrev i för Olle trängda situationer och som vittnar om den djupaste förståelse för makens både starka och svaga sidor. I Sjömans behandling av Chloë kommer det in ett drag av en inte alltigenom sympatisk gårdvar: det var hon som huvudsakligen skötte kontakterna med yttervärlden och skyddade den ömtålige diktaren från det mesta av vardagslivets obehag, vari ingick bland annat att sova och välja ut de recensioner som Olle kunde stå ut med att läsa. När Chloë dör blir Olle ensam med sin kvävande ångest och livet blir out-härdligt. Alltjämt är han likväl bunden till jordetillvaron genom sin dotter Birgitta och skall så förbli i åtskilliga år.

Avgörande för Hedbergs död verkar dotterns plötsliga bortgång ha varit. Sjöman har sökt värdera sanningshalten i ett envist rykte om ännu ett självmord. Med medicinsk expertis har han kunnat avfärda alla sådana misstankar. Hedberg tycks omedelbart efter Birgittas död ha påbörjat förberedelserna för sin hädanfärd. Trodde han verkligen på en återförening med sina käraste efter döden? Den frågan kvarstår obesvarad. I varje fall fanns det inte längre någon eller något som band honom vid livet.

Att skriva en biografi som trots det tragiska levnadsödet är så till den grad underhållande som Vilgot Sjömans bok om Olle Hedberg är en lysande prestation. Vad mera är — den lockar till omläsning av Hedbergs romaner. Det finns 46 volymer att välja mellan. Särskilt som medelålders författare är han väl bibehållen. Må därför Olle i sin himmel för-låta Vilgot hans indiskretion, för en verksammare vapendragare kunde han inte ha fått.

Märta Netterstad

Tingsten åter i debatten

Inte sedan David Sprengel 1935 publicerade sitt våldsamt polemiska förord till ett antal artiklar om Agnes von Krusenstjerna lär det här i landet ha givits ut en bok där förordet till en början väckt betydligt större uppmärksamhet än den egentliga texten. Så blev emellertid fallet när förlaget Ratio under titeln *Tyranniet begär förtroende* (Stockholm 1992, 355 s.) gav ut en volym artiklar av Herbert Tingsten med utförligt förord av Per Ahlmark.

Detta förord består väsentligen av en med furios energi genomförd kritik av den ene av Tingstens efterträdare som chefredaktör för DN, Olof Lagercrantz, en kritik kombinerad med en hyllning av Tingsten utan spår av reservation. Här skall endast sägas att medan

de enskilda angreppspunkterna mot Lagercrantz är skickligt valda (de gäller främst ett antal panegyriska formuleringar om Kina), så skjuter Ahlmarks kritiska salvor högt över målet vad beträffar Lagercrantz' publicistiska insats i dess helhet.

Vad som särskilt förtörnat Ahlmark är några negativa uttalanden om Tingsten, senast i memoarboken "Ett år på sextiotalet" (rec. i PHT 1991, s. 124 ff.), där ett kapitel ägnas den ryktbare företrädaren. Läser man detta kapitel i dess helhet, blir bilden mera "mänsklig" med inslag av både komik och tragik. Men kvar står att när Lagercrantz t.ex. säger att Tingstens "tankevärld var förankrad i det förgångna" visar det att Lagercrantz saknar blick för mångsidigheten i Tingstens analytiska skarpsinne.

Vad som främst fängslar i Ahlmarks urval är också de idékritiska artiklarna, de sammanfattande översikterna av ideologiska trosföreställningar inom olika politiska åskådningar i den mån dessa — alltså åskådningarna — låter sig preciseras. Här förenar Tingsten djup lärdom med en pedagogiskt föredömlig framställningskonst. Utöver tillfredsställelsen att få avnjuta ett klokt resonemang i elegant utformning lär man sig nästan alltid något av dessa artiklar.

Till perioden före DN hör Tingstens lysande tal till recentiorerna vid Stockholms högskola hösten 1940. I på en gång akademiskt korrekta och sakligt dräpande vändningar bemöter Tingsten här Fredrik Böök, som kort tidigare i ett tal vid Tegnérfesten i Lund manat till ödmjukhet inför dagens segrarmakt, vars triumfer sades vara ett led i en "gudomlig" historisk process. Det betydde, sade Tingsten, "att vi skola hylla segraren som den utvalde, att vi i österländsk underkastelse skola förklara, att den, som har den största luftflottan, de flesta kanonerna och regementena, han är vår herre i anda och sanning". Före 1946 var ju Tingsten i första hand vetenskapsman, det är bl. a. av den anledningen naturligt att han inte under andra världskriget hörde till de antinazistiska publicisterna i första ledet, något som Ahlmark möjligen kunde ha markerat.

Ryktbar blev Tingsten genom sin insats som chefredaktör för Dagens Nyheter. Mest uppmärksammad blev han genom sin pregnant formulerade antikommunism och sin bestämda orientering åt de demokratiska västmakterna i förening med kritik av den socialdemokratiska regeringens utrikespolitik. En kritik som 1949 mynnade ut i krav på svensk anslutning till Atlantpakten.

På personplanet vände han sig främst mot

utrikesminister Undén medan Tingsten senare på tal om statsminister Erlander skulle förklara att han stundom kritiserat denne "i överdrivna ordalag". Undén anklagades bl. a. för att iakttä också ideologisk neutralitet mellan öst och väst genom sin deklaration 1947 att svensk socialdemokrati stod "främmande för både borgerlig storkapitalism och för kommunism". Ett numera antikverat motsatspar där av kända skäl det ena alternativet blivit allena rådande. Förkrossande ter sig Tingstens uppgörelse med Undén för dennes ointresse och villighet att sätta tro till — som det skulle visa sig — lögnaktiga sovjetiska påståenden om Raoul Wallenberg. Påfallande är att Tingsten trots sin antisocialism aldrig angrep socialdemokratiens mest dogmatiska socialist i hög position, Ernst Wigforss.

Bland de briljanta, i egentlig mening utrikespolitiska artiklarna kan nämnas "Stalins storhet", skriven omedelbart efter diktatorns död. Här är det den passionerade demokraten i förening med den beläste statsvetaren som fört pennan: "Hans [Stalins] skrifter och tal ter sig medelmåttiga vid sidan av Lenins, eländiga i jämförelse med Marx; det som fört honom framåt är okända manipulationer, som vi antar vara betydande blott för att de lyckats. Det är förmågan av list, svek och hårdhet som varit tillgången framför andra." När denna artikel publicerades beskyldes Tingsten på sina håll för "kommunisthat"; idag sammanfaller den på punkt efter punkt med rysk historieskrivning.

Ypperliga är också Tingstens betraktelser kring Joseph McCarthy. "Porträtt av en skurk" är säkert något av det bästa som skrivits inte bara om mannen själv utan om mccarthyismen som politisk sjukdom, som ett hot mot åsiktsfriheten, kort sagt mot demokratin i USA. Artikeln publicerades 1959, alltså långt efter det att mccarthyismen upphört att existera. Under McCarthys farligaste period, alltså 1951 — 1953, var Tingsten snarast hågad att underskatta senatorns farlighet och ville — som anmälaren väl erinrar sig — gärna avfärda oroande rapporter som "överdrivna".

Detta för över till vad Sverker Sörlin i en artikel i DN (11 juni 1992) kallat Tingstens benägenhet att under det kalla kriget "korrumpas sin rationella idékritik med myten om det goda väst". I praktiken betydde detta att Tingsten gav sina läsare en alltför glättad bild av USA och att han idealiserade den amerikanska utrikespolitiken.

Mellan det kommunistiska östblocket — i praktiken Sovjetunionen eller Ryssland som Tingsten vanligen skrev — och det demokra-

tiska västblocket var enligt hans åsikt ett svalg befäst. Någon försoning eller något verkligt närmande dem emellan var inte möjligt och förhandlingar i detta syfte med de kommunistiska regimerna, främst då den ryska, betraktades som meningslösa och endast ägnade att inge falska förväntningar. "Illusioner om avspänning" var ett återkommande tema hos Tingsten.

Krigsutbrottet i Korea 1950 aktiverade Tingstens föreställning om rysk aggressivitet. Den omständigheten att Ryssland — utan att direkt ingripa — hade dirigerat Nordkorea att anfalla Sydkorea fick Tingsten att i en ledare (som saknas hos Ahlmark) teckna ett skräckinjagande scenario: "I Asien är situationen upplagd: liksom Nordkorea använts mot Sydkorea kan Kina användas mot Indokina och Indien. Men i Europa är möjligheterna nära nog lika stora ... Det ter sig inte längre orimligt att så gott som hela världen — utom Amerika — erövrats utan formellt ryskt engagemang, av vasallstater, instruerade av Moskva, beväpnade av Moskva och med en kår av rysk militär och rysk polis som marskalkstav och piska. För varje erövring växer antalet undertryckta folk, lämpade att ge soldater till nästa offensiv."

Detta är ju en apokalyptisk vision, frammanad i snarast extatiska ordalag. Men den saknar förankring i den historiska verkligheten. Redan den omständigheten att Ryssland trots full kontroll över Ungern, Rumänien och Bulgarien inte hade förmått störta den av Moskva bannlyste avfällingen Tito i Jugoslavien borde ha gjort Tingsten betänksam vad gällde den ryska marskalkstavens räckvidd.

Tingsten bortsåg här från den nationella faktorn, från den nationella identiteten vilken — som vi nu ser i en rad stater — kan uppväga och mer än uppväga en påtvingad ideologisk identitet. Tingsten avskydde begreppet "nationalkaraktär", vad detta nu kan vara värt. Hur som helst var det endast med en viss svårighet som han i början av 1950-talet lät sig övertygas om att Kina var en av Ryssland politiskt oberoende makt och att Mao inte tog några order från Stalin.

Det lär vara ofrånkomligt att något schematiskt vidläder Tingstens storpolitiska resomang. Detta betydde mindre när det kalla kriget var bottenfruset och Tingstens fasthet ett värn mot lösliga spekulationer om önskvärdheten av en mera "förståelsefull" inställning till Sovjet. Men det kunde senare ha varit skäl att diskutera — i stället för att nonchalera — t.ex. de planer på ömsesidiga rustningsbegränsningar som småningom blev aktuella. Tingstens världsbild var i allt vä-

sentligt statisk, utan symptom på några större förändringar inom eller i förhållandet mellan blocken. Den lysande ledare som givit den aktuella boken dess titel publicerades nyårsafton 1959 och var Tingstens sista i DN. Men den kunde lika väl — med några namn ändrade — ha varit införd många år tidigare.

I sin helhet erbjuder Ahlmarks urval en stimulerande läsning och man sluter för det mesta helhjärtat upp kring Tingstens värderingar. Däremot finns det anledning att protestera mot Ahlmarks påstående att Tingsten i en för några år sedan utgiven DN-krönika skulle ha nedvärderats och förvandlats till en "kolerisk kuf" av vilken man endast fick "korridorglimtar". I själva verket är Jan Magnus Fahlströms artikel om Tingsten rikt nyanserad och att porträttet har både dagrar och skuggor — kanske mer skuggor än på en konventionell bild — är snarast en förtjänst. Därtill kommer att DN-boken just är en krönika och inte avsedd att gå på djupet. Analysen av Tingstens politiska insats i DN ges i den DN-historik som håller på att utarbetas av docent Alf W. Johansson.

Mycket av Herbert Tingstens insats i DN har kommit bort hos Ahlmark. Här finns t.ex. inga spår av kampanjerna för folkomröstning, samregering eller svenskt atomvapen. Helt representativt är därför inte det aktuella urvalet. Vad läsaren undfågnas med är en samling alltid infallsrik, stundom briljant prosa av Sveriges mest betydande politiska publicist under 1900-talet.

Ulf Brandell

Direktör bland redaktörer

Av en god förhandlare krävs bl.a. att fatta snabbt, att stå öppen för motsatta parter åsikter och — inte minst viktigt — att personligen ha en positiv inställning till omvärlden, att, kort sagt, äga en konciliant natur. Om Jan-Otto Modig gäller att han fyller dessa kvalifikationer, hur han under ett verksamt liv utnyttjat dem framgår av hans memoar *Redaktörer och direktörer. Massmediala minnen* (Stockholm 1992, 245 s., personreg.).

Modig är en mycket god skribent, stilen är lätt och framställningen flyter från början till slut. Författarens attityd till människor han mött är i regel välvillig, men här och var bränner det till. T.ex. när Modig om Torsten Kreuger skriver att "det är mig en gåta hur eljest omdömesgillt folk efter detta [den på förfälskningar baserade förföljelsekampanjen mot Bonniers] kunde ha någon som helst respekt eller förtroende för T.K."

Sin första tyngre befattning hade Modig som verkställande direktör 1944–49 i Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation. "Arbetsuppgifter saknades verkligen inte, det gällde att få ordning på yrkesutbildningen, skaffa fram verkstadslokaler och förbättra finansieringsmöjligheterna." Roliga och lärrika år, skriver Modig, ändamålet kunde inte gärna ha varit bättre.

Anställningen vid SHS hade förmedlats av en av Modigs vänner från studentåren, den dynamiske Allan Hernelius, en man som på sin tid stod i många rampljus och inte hade någonting emot det. Det var också Hernelius som föreslog Modig att bli hans efterträdare som direktör i tidningsbranschens huvudorganisation Tidningsutgivareföreningen (TU) och Tidningarnas Arbetsgivareförening (TA). Här ställdes Modigs förhandlingstalang på prov i två riktningar. Det gällde att förhandla med de organisationer som representerade å ena sidan råvaran, alltså tidningspapperet, å andra sidan arbetskraften, alltså typografer och journalister. Under perioder av uppgång – och det var det för det mesta på Modigs tid – var inte svårigheterna alltför stora, men det hindrade inte att överläggningarna ändå kunde bli segdragna. Därtill kom att de relativt nyorganiserade journalisterna ännu saknade förhandlingsrutin, varför det kunde köra ihop sig mer eller mindre i onödan innan det kom till en lösning. Förhandlingstekniken kan man notera att Modig misstror nattmanglingar, "folk som blir trötta blir ofta inte medgörligare utan bara surare och envisare och får svårt att följa med i resonemangen".

En som däremot gärna deltog i långa nattmanglingar var TU:s ordförande Helge Heilborn, verkställande direktör i Dagens Nyheter. På Heilborns anmodan blev Modig 1954 vice verkställande direktör i DN. Med Heilborn hade Modig ett mycket nära samarbete, "jag hade ett intryck av att han egentligen skulle ha velat att jag suttit inne hos honom hela dagarna". Modig tecknar ett vackert porträtt av Heilborn, DN:s ekonomiske ledare under en period av exemplös uppgång. Till det yttre var Heilborn nästan parodiskt direktörmässig: korpulent, majestätiskt framskridande, med cigarr. Men han var vänlig mot sin omgivning, road av människor och, inte minst viktigt, "snabb att fatta vad som var väsentligt i viktiga frågor och att vanligen lika snabbt hitta den rätta lösningen".

Som direktör hade Modig täta förbindelser med flera medlemmar av familjen Bonnier i deras egenskap av medlemmar av tidningens

styrelse. Hans omdömen är nyanserade. "Familjeöverhuvudet" Tor upphöjt världsvis och skeptisk medan den yngre brodern Kaj ständigt är bekymrad över än det ena, än det andra, vilket kan kännas prövande för de ekonomiskt ansvariga. I den yngre generationen märktes Gerard, vid sin bortgång hyllad som en stor kulturpersonlighet. Modig är från sin utgångspunkt fundersam: "Det var något undflyende med Gerard som gjorde det svårt att veta vad han egentligen tyckte. Kanske tyckte han inte alltid så mycket."

I spetsen för DN, alltså tidningen, inte aktiebolaget, stod chefredaktören Herbert Tingsten. Förbindelserna mellan Heilborn och Tingsten var permanent spända, det var något i den s.k. personkemin som inte stämde, och i detta sammanhang var Heilborn den känsligare. Att som Modig fungera som kontaktman mellan chefredaktören och verkställande direktören var inte alltid så nådigt: "Hälsa den jäveln" etc. Modig har också några uppskattande rader om redaktionschefen Sten Hedman, alltså den på tidningen som svarade för allt som inte var ledare och kultur. Hedmans tid ter sig nu mycket avlägsen, det var den sista tid då DN gjordes av en relativt liten krets där alla kände varandra och "produkten" blev märkligt homogen.

Vad gäller Tingstens insats i DN är Modig ambivalent. Han prisar Tingsten för polemisk stridslust och lysande stilkonst men säger sig i en rad sakfrågor ha varit av "helt motsatt uppfattning". Han klandrar – med viss rätt – Tingsten för de spärrar åt olika håll som etablerades under hans regim. Så mycket mera prisar Modig Olof Lagercrantz och säger sig i stor utsträckning ha delat hans åsikter samt avfärdar som ovidkommande frågan om huruvida Lagercrantz "haft rätt" i det ena eller andra. Detta är enligt anmäla-rens uppfattning att ta alltför lätt på väsentliga ting. Det lär t.ex. vara ofrånkomligt att Lagercrantz – och han var ingalunda ensam – hade en naivt idealiserad bild av tredje världen och att detta ledde honom på villoslår i hans bedömmingar.

Mycken tid måste Modig ägna åt frågan om nya lokaler för DN och Expressen sedan det blivit praktiskt taget omöjligt att hysa tryckpressar med dithörande pappersbalar mitt i stan, särskilt desperat blev situationen i det trånga Klara. Redaktion, sätter och tryckeri – som på den tiden var en enhet – flyttade på nyåret 1964 till ett svindlande men föga ändamålsenligt höghus i Marieberg. Numera skulle denna massiva förflyttning ha varit onödig. Tekniken har radikalt förändrats och DN:s blivande tryckeri ligger miltals

från redaktionen medan sätteriet helt försvunnit efter konflikter med facket som Modig prisar sig lycklig att ha sluppit ifrån.

År 1961 hade han nämligen lämnat DN för att bli chef för nyhetsbyrån TT som ägs av den svenska pressen gemensamt. TT får på så sätt ett slags halvofficiell ställning, men Modig understryker TT:s integritet och vänder sig mot tanken att byrån skulle vara någon offentlig institution med åliggande att t.ex. vidarebefordra statsmakternas meddelanden. En annan sak är att TT tack vare den svenska offentlighetsprincipen "ofta läste inkommande post till statsråden före adressaten själv".

Modig beskriver några av sina närmaste medarbetare vilket är värdefullt eftersom TT:s journalister spelar en mycket viktig roll för nyhetsförmedlingen men inte alls är så kända utåt som dagspressjournalisterna. Ställföreträdande chef var Helge Söderlund, "nyhetsman ut i fingerspetsarna, ivrig och nyfiken men också misstänksam mot rykten och på sin vakt mot alla försök till påtryckningar". Han hade dessutom ett utpräglat ekonomiskt sinne, "men några litterära eller andra kulturella intressen hade han egentligen inte". Det hade däremot utrikeschefen Kurt Ferm, "akademiker och språkman med Heinrich Heines dikter som specialintresse". Bas för radioredaktionen var Uno Stenholm, en fin humanist vars kultiverade stämman svenska folket lärde känna under krigsåren. Han hade dessutom en "angenäm distans" till världens problem vilket kunde vara en fördel vid såväl interna som externa förhandlingar.

En av TT-chefens huvuduppgifter var att organisera samarbetet med utländska nyhetsbyråer, bland vilka främst märktes den Londonbaserade Reuters med dess förnämliga internationella korrespondentnät. Att ordna något samarbete värt namnet med byråer i diktaturstater kunde vara vanskligt; dessa byråer fungerade i stor utsträckning som makters språkrör.

År 1972 besökte Modig med maka Peking där, säger Modig, "särskilt Reuters haft stora svårigheter med sina korrespondenter — mot brittiska företrädare fanns en förblivande brist på sympatier" hos kineserna. Ja, det kan man nog säga. Det var nämligen så att Reuters korrespondent i Peking, Anthony Grey, 1967 hade arresterats och satts i isoleringscell som en hämndakt för att några kinesiska journalister i Hongkong hade fängslats. Det gjordes inga invändningar mot Greys rapportering och han ställdes aldrig inför rätta innan han frigavs 1969. Vid samma tid vägra-

des också de nordiska telegrambyråerna inresevisum. Nyhetsrapporteringen från det kulturrevolutionära Kina var nog mera komplicerad än som framgår hos Modig. Efter hans besök etablerades emellertid ånyo en nordisk korrespondentstation i Peking.

Mot slutet av 1960-talet hade arbetsklimatet förändrats också på TT, "journalistklubben blev litet mera avig" och av besökande elever från Journalisthögskolan fick Modig höra att TT:s verksamhet i stort sett var ett enda hyckleri. Enligt de marxistiskt belasta journaliststudenterna var nämligen TT fångad i ett imperialistiskt system; objektivitet och opartiskhet existerade inte och var inte ens eftersträvarvärd. "Men några stormar av det slag som rasade i min gamla tidning hade vi inte känning av." På DN blev det den nuvarande riksbankschefen Dennis vilken som redaktionschef kuvade stormen, senare skulle han som bekant få utstå andra stormar.

Sedan 1957 hade Modig varit medlem av radiostyrelsen och som sådan lärt känna Otto Nordenskiöld, radiochef sedan 1971. På dennes förslag blev Modig 1973 vice radiochef och lämnade alltså TT. Modigs analys av den svåröverskådliga koloss som heter Sveriges Radio (Sveriges TV vore mera adekvat) är av stort intresse, men det skulle föra för långt att här gå in på den.

Det var ingen tacksam uppgift som väntade. Under årtionden hade SR kunnat glädja sig åt ständigt växande anslag för att finansiera en expanderande programverksamhet med självfallet ökande personal, försedd med bl. a. betydande reseförmåner. Och över det hela lyste den populära radiochefen Olof Rydbeck. De nya cheferna hade uttryckligen tilldelats uppdraget att spara och rationalisera; bakom kravet stod i sista hand regering och riksdag.

"Med den energi och samvetsgrannhet som alltid utmärkte honom" hade Nordenskiöld gått till verket, men, kommenterar Modig, besparingar är ju inte något som direkt befordrar popularitet. Att jaga denna flyktiga företeelse var emellertid helt främmande för den nye radiochefen. Modig vänder sig bestämt emot den på sina håll rådande föreställningen om Nordenskiöld som en färglös byråkrat. Han var inte bara en mycket kompetent administratör utan därtill en djupt bildad humanist som t. ex. visste mer om svensk lyrik än de flesta. Vid sin avgång bemöttes han med respekt även av sina forna belackare.

För egen del fann också Modig verksamheten vid SR påfrestande. Han menar att företaget under årtionden behandlades "otillstän-

dig” av statsmakterna, vilkas mediapolitik betecknas som ”ryckig”. Det är begripligt att många i ansvarig ställning kände bitterhet, även om detta är en attityd som annars är Modig främmande.

Efter sin pensionering 1979 har den i högsta grad oförbrukade Modig varit aktiv inom olika föreningar samt föreläst om tryckfrihet och presstöd i USA och Kanada. Och som redaktör för Liberala ungdomsförbundets tidskrift Liberal Debatt skulle han äntligen själv få skriva och ”saga sitt hjärtas mening i tryck och sopa till ett och annat dumhuvud i det politiska etablissemangen”. Tidskriften är liten men läsekretsen kvalificerad.

För omkring 40 år sedan publicerade Jan-Otto Modigs far, envoyén Einar Modig, en av den tidens mest givande memoarer med bl. a. oförglömliga miljöskildringar. Sonen kan väl uthärda en jämförelse, han har skickligt löst en uppgift som nog ibland varit ganska knepig.

Ulf Brandell

Teologen Gustaf Wingren

Ett memoarverk som tilldrar sig lärdoms- och personhistorikers uppmärksamhet är lunda-professorn Gustaf Wingrens *Mina fem universitet*. Minnen (Sthlm 1991, 203 s., personreg. m. fl. register). Wingren – professor i systematisk teologi från 1951 till 1977 – är systembyggare inom teologin och har som sådan haft ett stort och i vida kretsar ännu bestående inflytande. I anslutning till Maksim Gorkij nämner han fem orter som ”sina universitet”. Den första är Valdemarsvik, där han växt upp, den andra är Lund, platsen för studier och akademisk karriär, den tredje Berlin och bekännelsekyrkan före andra världskriget, den fjärde Basel, dit han kommer efter kriget som vikarie under en termin för Karl Barth. Slutligen nämner han Aarhus i Danmark och de teologiska influenser han där tagit emot.

Gång på gång under resan återkommer Wingren till det provinsiella kulturklimat som råder i Sverige. De bristfälliga språkstudierna vid skola och universitet har orsakat en nationell isolering. Vad stort som sker ute i världen får ingen återverkan i Sverige. Wingren försummar inte heller att påpeka, sannolikt med rätta, att hans egen reputation är en helt annan och vida större i andra protestantiska länder i Europa än i hemlandet. Skapelsen och Ordet bearbetas inte längre inom svensk teologi, samhällsproblemen lämnas utanför. Här är de angivna orsakerna till minnesbokens tillkomst.

Wingren bekänner en djup och bestående samhörighet med den miljö som ursprungligen format honom. Föräldrar och omgivande släktingar i hemorten var troende människor. Deras livsstil, utvecklad under begränsade ekonomiska villkor, har präglat honom. Han bär lokalsamhället i sitt hjärta och vänder ständigt åter till Valdemarsvik.

Men denna ort kunde bara erbjuda möjligheter till realexamen. Fortsatta studier vid Spyken i Lund fram till studentexamen gav strax nya erfarenheter hämtade ur stadskulturen. Wingren berättar drastiskt hur han kom till Lund 1927 och ännu aldrig provat att använda telefon eller vattenklosett. Där emot visste han redan namnen på alla statsråd, landshövdingar, biskopar och akademiledamöter. Dem hade han lärt känna genom de årliga almanackorna som fanns i föräldrahemmet.

När han från skolan sökte sig till universitetet var det till en början för läsning av vad andra skrivit. Hugo Odeberg var den förste akademiske lärare som uppmuntrade honom och ingav honom tanken på egen produktion. Han var då 22 år gammal. Wingren blir snart klar över Odebergs vanskliga politiska ställningstaganden och orienterar sig mot andra lärare, Anders Nygren och Ragnar Bring. Han bistår Yngve Brilioth med redigeringen av Svensk teologisk kvartalskrift och fortsätter hos Bring som tar vid efter Brilioth. Wingren är från början en kyrkogångare och han kan originellt nog berätta att han känner Bibeln genom evangelieboken. De enskilda bibelställena är för honom predikotexterna.

En vän i Lund blir filosofen Sven Edvard Rodhe. Denne står vid två tillfällen, dels i Lund, dels i Göteborg, i första rummet vid professorskonkurrensen men intrigeras bort. Med Wingrens träffande formulering blev Rodhe ”ett offer för de utslagningsmekanismer som präglade det filosofiska klimatet vid Sveriges universitet omkring 1950”. – Till filosofifämnets utmärkande drag hör att en sökande som ställs främst av en sakkunnig förklaras inkompetent av en annan.

Wingren bearbetar två forskningsområden. Det ena rör kyrkofäderna och 100-talet, det andra Luthers läror. Han möter Herbert Olsson, som enligt Wingren är den skarpsinnigaste bland lundateologer. Men lärjungen är vetenskapligt mera produktiv än mästaren och Olsson får i sinom tid stå tillbaka i karriären för Wingren. Denne är inte opåverkad av Nygrens teologi, som har makt över sinne i Lund, men bygger upp egna positioner. Nygren förstår honom då inte längre och Wingren är besk. ”I stället ägnade Nygren

stort utrymme åt rent förlöjligande beskrivningar av min person. Förmodligen trodde han, att jag skulle ångra mig och intaga min rätta plats bland lundateologerna. Då detta inte skedde, upphörde han att i tryck nämna mitt namn.”

När Wingren söker sig fram på nya vägar inom teologin stöder han sig på de egna livs- erfarenheterna. En uppväxt i prästhem begränsar förståelsen för robusta och livsbejakande sidor hos Luther. ”De betydande teologerna i Sverige är prästsöner. Söderblom, Billing, Aulén och Nygren har denna bakgrund, de har växt upp med en pappa som var präst. När de ser på vanliga människor, står de, psykologiskt bedömt, i ett prästgårds- fönster och ser på ganska snyggt klädda personer som närmar sig pastorsexpeditionen eller högmässan. Pappan är aldrig smutsig eller grovt arbetsklädd. Primärt är kristen tro placerad i kyrkorummet, knuten till akter som genomföres i en relativt ostörd andlighet.” Wingren betecknar själv sin förklaringsmodell som personhistorisk. Prästsöners forskning kretsar kring liturgi och sakrament.

I det anglikanska kyrkobygget grundas den apostoliska auktoriteten på den biskopliga vigningen. Wingren bestrider den teologiska argumenteringen för denna grundsats som omfattas av den svenska högkyrkligheten.

Det positivistiska tolkningsföretaget i filosofifämnet spred sig snart till det teologiska ämnesområdet. Fakta skildes noga ut från värderingar. Inflytandet från Ingemar Hedenius gjorde sig i Uppsala gällande genom Axel Gyllenkrok som vid slutet av 50-talet avvisade dogmatiken och förnekade dess vetenskaplighet. Wingren riktar en bestämd gensaga. Varken jurister eller medicinare begränsar sig som forskare till historiska betraktelser över sina ämnesområden. Samma regel bör ånyo gälla för teologer: ”Teologi är utläggning av Skriftens ord för skapelsens mänskliga.”

Språksvårigheter bland de teologie studerande som inte längre väljer Luther som ämne för sina forskningar utgör inte Wingrens enda förklaring till den enligt hans mening tilltagande provinsialismen inom den teologiska fakulteten i Lund under Wingrens aktiva tid. Den internationellt forskningsorienterade Yngve Brilioth fick ingen efterföljare vid professorsutnämningar. En nationell begränsning blev särskilt synlig hos Hilding Pleijel och Sven Kjällerström.

I Danmark möter Wingren ett ännu levande arv från Grundtvig. Skuld och försoning råder inte där. Mot fruktan för döden ställer Grundtvig jublet över uppståndelsen. Två

teologer bland professorskolleger vid det ännu unga universitetet i Aarhus har stimulerat Wingrens tankeliv – Regin Prenter som är dogmatiker och K. E. Løgstrup som är etiker. Den senares framställning av biblisk skapelsetro, hans så kallade fenomenologiska analys är av förblivande betydelse för Wingren som reflekterar över tillvarons grundvillkor och vänder sig mot vandaliseringen av jordklotet. Han ondgör sig över tillväxtfanatismen och kärnkraftens förmentade välsignelser. Wingren förespråkar en vardaglig socialism – inte olik de tankar som idéhistorikern Ronny Ambjörnsson nyligen fört fram – med ideologiska rötter längre tillbaka i tiden än hos Karl Marx. Kyrkornas uppslutning kring marknadskrafterna vill han hejda.

Wingren gläder sig åt internationella erkännanden som kommit honom till del: gästprofessurer och hedersdoktorat i andra länder. Den svenska prästutbildningens brister bekymrar honom. Dagens studenter söker en kunskap om kontinental teologi som fakulteterna förmenar dem. De vänder sig till den längesen pensionsavgångne Wingren som gärna orienterar dem om sina erfarenheter av Luthers blodfulla personlighet.

Gustaf Wingrens skildring av sina fem universitet formar sig till en verkningsfull plädering för hans teologiska livsverk. Men hos Wingren finns en bitterhet och en brist på överseende med meningsmotståndare som även de utmärker minnena. Glädjen bland läsarna över en citerad sarkasm hos Karl Barth raseras av Wingrens förnumstiga kommentarer.

Åke Lilliestam

Fälldins uppgång och fall

Björn Elmbrant: *Fälldin* (Stockholm 1991, 347 s., ill.).

Björn Elmbrants avsikt med biografen över Thorbjörn Fälldin har liksom med biografen över Palme varit att ”försöka göra någonting efter eget huvud, egna erfarenheter.” Med en 20-årig bana som politisk reporter bakom sig är han också väl lämpad för uppgiften. Han är synnerligen kunnig och gör som god journalist sällan dramatiken mindre än den varit.

Ingredienserna i biografen kommer till mycket stor del från den massmediala värld, där författaren själv vistats så länge – pressmaterial och ett mycket stort antal intervjuer med de politiska aktörerna. Det tålmodsprövande arbetet med det i egentlig mening skriftliga källmaterialet, som f. ö. ännu är till stora delar oåtkomligt, återstår.

En recensent, som läser biografen med historikerns ögon, konstaterar snabbt, att författaren inte gör någon klar rågång mellan källor och litteratur. Materialet indelas visserligen i de båda huvudavdelningarna Källor och Litteratur, men den första avdelningen utgörs till stora delar av vad som i en historisk undersökning klassas som litteratur. I underavdelningen Otryckta källor ingår således förutom protokollsanteckningar o.d. även otryckta stenciler och uppsatser. Författaren tycks med andra ord dela en inte alldeles ovanlig uppfattning bland författare av seminarieuppsatser, att allt som inte är tryckt skall klassas som källa! I en annan underavdelning med rubriken Större tidningsartiklar ingår också uppsatser från t. ex. Historisk tidskrift, Tiden och Statsvetenskaplig tidskrift. Endast hela böcker klassas som litteratur. Dessa egendomligheter får väl förklaras med att författaren inte haft för avsikt att skriva en vetenskaplig framställning och lämnas därför här åsido.

Skildringen av barndoms- och uppväxtåren är med sina litterära stiliseringar en roande läsning. Elmbrant beskriver den unge Thorbjörn som en avbild av huvudpersonen i Rekordmagasinet, där novellerna varierar på temat om den unge och ärlige pojken från ett kvarterslag, som blir upptäckt och gör det avgörande målet för landslaget på Råsunda.

Den unge Fälldin varvade tungt kroppsarbete med studier och föreningsverksamhet inom SLU. 1945 avlade han realexamen som privatist, och 1950 blev han ordförande i Ångermanlands distrikt av SLU, där han enligt egen uppgift "slet som en lusig gris i tio år." 1956 bildade han familj, inköpte gården Ås och blev egen bonde.

Vid pensionsvalet på sommaren 1959 invaldes Fälldin oväntat i andra kammaren — till konkurrenternas grämlse. Dessa ville hellre stå som suppleanter för valsedelns första namn, Gunnar Hedlund, eftersom det ryktades att denne skulle lämna det politiska. Fälldin visste tydligen bättre och krävde att "blott" stå som andra namn men som ordinarie. Hedlund satt kvar i ytterligare 13 år! Elmbrant beskriver vilken framgång TV, som nu togs i politikens bruk, medförde för Fälldin. Han lanserades av partiets "propagandaminister" professor Sten Wahlund. Däremot blev Fälldin utan allt stöd från Hedlund, som tvärtom konsekvent motarbetade honom ända fram till hans fall 1985. Det är möjligt att Elmbrant har rätt, men det är också möjligt, att han i sin strävan att dramatisera i någon mån överdrivit motsatsförhållandet.

Vid andrakammarvalet 1964 förlorade

Fälldin sitt mandat men inträdde 1967 i första kammaren som representant för Örebro län. 1969 valdes han vid riksstämman i Borlänge till partiets vice ordförande och två år senare i Halmstad till partiordförande. För den som följt Hedlund i spåren är det inte överraskande att läsa Elmbrants skildring av hur han sökte sätta käppar i hjulet för Fälldin och själv på något sätt klamra sig kvar vid makten, men man hade gärna sett att källmaterialet för framställningen angetts tydligare.

Valet 1973, som resulterade i den s.k. jämviktsriksdagen, medförde inget regeringskifte och innebar på så sätt en motgång för Fälldin, trots att hans parti fått drygt 25 procent av rösterna. En annan motgång, som Fälldin själv i hög grad var ansvarig för, var det åtminstone enligt Elmbrant på förhand helt dödsdömda försöket att slå samman Centern och Folkpartiet. Ungdomsförbundet med Karl Erik Olsson i spetsen ledde motståndet, och Elmbrant kan med facit i hand konstatera: "I det ögonblicket brände han sina skepp vad gällde den fortsatta karriären inom partiet, i varje fall så länge Fälldin var partiordförande."

Kärnkraftsfrågan kom som bekant att helt dominera 1976 års valrörelse. Fälldin försäkrade, att han aldrig satte sig i en regering, som laddade Barsebäck 2, den reaktor som var färdigbyggd och stod närmast i tur att tas i drift. De borgerliga partierna erhöll majoritet i valet, men Fälldin tvingades acceptera, att Barsebäck 2 laddades, för att han skulle kunna bilda en borgerlig trepartiregering. Följden härav blev den våldsamma svekdebatten. Enligt Elmbrant avgav Fälldin sitt ultimatum utan tvingande skäl men räknade med att kunna driva igenom sin ståndpunkt vid regeringsförhandlingarna — alltså en fatal missbedömning av Fälldin.

Ett kapitel ägnas åt en beskrivning av Fälldin som regeringschef. Här framträder åter den renhåriga pojken från Rekordmagasinet — ensam, ärlig, utan ondska och oförmögen att baktala andra. Hans svåraste fel är dröjsmålen med besluten, vilket resulterar i "långbänkar". Man kommer osökt att tänka på Alf W. Johanssons bok Per Albin och kriget med dess beröm för Per Albins sätt att regera genom att gång på gång skjuta på besluten. Det är resultatet som sätter betyget också på sättet att regera.

Den olösta kärnkraftsfrågan resulterade på hösten 1978 i regeringskris, och Ola Ullsten stod under ett år i spetsen för en folkpartiministär. Efter valet 1979 återkom Fälldin i spetsen för en borgerlig trepartiregering, trots att hans parti i valet förlorat 300 000 väljare

och 22 mandat. Kärnkraftsfrågan desarmades, sedan Palme efter Harrisburg gjorde en politisk helomvändning och accepterade en folkomröstning i frågan. Palmes helomvändning jämte Fälldins egen taktiska blick gav honom enligt Elmbrant ytterligare fem år i politikens centrum. På våren 1981 var tiden kommen för en ny regeringskris, denna gång på grund av skattefrågan. Enligt Elmbrant var den framkallad av moderaterna av rent taktiska skäl. Fram till valnederlaget på hösten 1982 ledde Fälldin därefter en tvåpartiregering av centerpartister och folkpartister.

I tre kapitel skildras därefter Fälldins nedgång och fall fram till dess han i slutet av 1985 fick kännedom om att valberedningen ej ämnade föreslå honom som partiledare vid följande års riksstämman. Någon näring åt en dolkstötslegend ger inte Elmbrants framställning. För ett parti med fyra valnederlag i följd, med katastrofala opinionssiffror och med en fysiskt och psykiskt svårt nedsliten partiledare fanns knappast någon annan utväg.

I avslutningskapitlet konfronteras läsaren för tredje gången med genomderlige pojken från Rekordmagasinet, som nu utan knot och klagan bär sin motgång. Det kan inte hjälpas, om läsaren inte alltid omedelbart inser likheten mellan original och kopia.

Elmbrant skriver medryckande och med inlevelse och gestaltningsförmåga. Resultatet har blivit en spännande och läsvärd bok, som rekommenderas den samtidshistoriskt intresserade läsaren. Men kanske just därför finns det också skäl att åter framhålla, att boken inte får förväxlas med eller uppfattas som den ännu oskrivna vetenskapliga framställningen av dessa dramatiska år i svensk politik.

Gustaf Jonasson

Svenska kvinnor i ord och bild

Carin Österberg, Inga Lewenhaupt & Anna Greta Wahlberg: *Svenska kvinnor. Föregångare – nyskapare* (Lund 1990, 412 s. ill.).

Svensk kvinnohistoria är en vetenskap stadd i snabb utveckling. Bland nyare bidrag till den växande litteraturen märks föreliggande arbete, som i lättillgänglig form orienterar de läsare, som vill få en inblick i ämnet eller söker personuppgifter. Arbetet har fått en förnämlig utstyrelse och vårdad lay-out. Här presenteras 604 kvinnor från den heliga Birgitta till och med företrädare för årgång 1910. De representerar flertalet yrken från

abbedissa till xylograf. Musikhistorikern fil.dr Inga Lewenhaupt skriver om artister inom områdena musik, teater, dans och film, medan konsthistorikern fil.dr Anna Greta Wahlberg svarar för artiklar om konstnärer, konsthantverkare, arkitekter och fotografer. F. bokförläggaren Carin Österberg har skrivit återstoden, som främst omfattar de stora grupperna författare, journalister, akademiker, socialt verksamma och "övriga".

Kvinnorna är inte försummade i den biografiska litteraturen utan återfinnes i standardverken "Svenskt biografiskt lexikon" och "Svenska män och kvinnor", i speciallexikonerna om musik, konst och författare samt olika yrkesmatriklar. Två äldre arbeten är också mycket givande. Walborg Hedberg och Louise Arosenius har sammanställt "Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden" (1914), som förtecknar kända kvinnor födda ca 1830–1890. N.S.L. Lundström registrerar i arbetet "Svenska kvinnor i offentlig verksamhet" (1924) även författare, konstnärer m. fl. i enskild verksamhet. Omkring 3000 av dagens kvinnor ingår i "Vem är hon? Kvinnor i Sverige", som gavs ut av Norstedts förlag 1988. Uppslagsboken är utformad som "Vem är det". En extra merit är detta arbetes förträffliga yrkesregister.

Tack vare de tre författarnas noggranna genomgång av tillgängliga uppslagsböcker har en rad framstående kvinnor räddats från glömskan. Författarna har alltså inte lidit brist på tryckt material. Problemet är snarare alltför riklig tillgång på kandidater.

Urvalsprinciper kan alltid diskuteras, men i stort sett har författarna lyckats med urvalet. Åtskilliga namn saknas – utrymmet är ju begränsat – och en och annan person, som inte är värd epiteten föregångare och nyskapare har slunkit med. Endast kvinnor födda senast 1910 ingår i arbetet, varför belysningen av 1900-talets kvinnliga insatser blir ofullständig. Ett alternativ hade varit att låta sekelskiftet 1900 utgöra tidsgränsen och dela upp materialet på två delar. Ett annat alternativ är att skjuta fram tidsgränsen några decennier och liksom "Svenskt biografiskt lexikon" utesluta ännu levande personer. Nu saknas representanter för viktiga områden, där 1900-talets kvinnor gjort betydelsefulla insatser: kyrkan, universiteten, massmedia. 1900-talet innebär ju det stora genombrottet för kvinnor i yrkeslivet.

Ett svårlost problem är fördelningen på olika yrkesområden. Ett överslag visar, att några yrken blivit överrepresenterade. Företrädare för litteratur, musik, konst och teater

utgör omkring 60% av hela antalet. Akademiker med doktorsgrad är jämförelsevis få, högst ett 50-tal, vilket självfallet beror på dåtida lagar och bestämmelser om kvinnors tillträde till universiteten och behörighetslagarna rörande statliga ämbeten. Belysande exempel är utnämningar av kvinnliga professorer. Den första var Sonja Kovalevsky, tf 1884, utnämnd professor vid Stockholms högskola 1889, nummer två var Nanna Svartz, tf 1936 och utnämnd professor vid Karolinska institutet 1937. Som jämförelse kan nämnas, att handboken "Vem är hon?" år 1988 redovisar ett 90-tal kvinnliga professorer, dock utan att nämna om professorer h.c. ingår i yrkesregistret.

Kvinnorna inom massmedia tillhör främst en senare epok, där de utgör ett starkt inslag. En självfallen representant för Sveriges radio borde vara pionjären Barbro Svinhufvud, f. Adams-Ray (1909–91) som tog initiativ till barnverksamheten, blev chef för sektionen för barnprogrammen, avancerade till direktör för Sveriges radios utlandsprogram samt länge var enda kvinnliga styrelseledamoten. Andra meriterade pionjärer på skilda områden är den första utbildade aviatriken Elsa Andersson (1897–1922), 1:e yrkesrådgivaren Kajsa Barck-Lagergren, translatorn Malou Höijer, upptäcktsresanden Dagny Bergman och TV-producenten Ingrid Samuelson-Forsén. Värld en plats är också drottning Viktoria på grund av den historiska roll hon spelade under borggårdskrisen och det inflytande hon utövade inom kungafamiljen. Hon var en erkänt skicklig fotograf, vars arbeten utställts ännu 1979 och 1992.

Skall ett uppslagsverk av denna typ endast ta med de främsta företrädarna för olika områden eller också bereda plats för mindre meriterade "kändisar"? Frågan aktualiseras av artikeln om Signe Björnberg, alias Sigge Stark. Hon lär ha varit landets genom tiderna mest produktiva författare och ansågs ha litterärt bottenrekord. Någon föregångare och nyskapare var hon definitivt inte! Fotografen Märta Bohman hör heller inte hit, eftersom enligt författaren hennes liv är helt okänt. Hon arbetade i Falun åren 1900–09. "Därefter gifte hon sig och försvann i det okända." Visserligen meddelas födelse- och dödsår men vad man saknar i denna uppslagsbok är basfakta rörande födelse- och dödsort, föräldrarnas namn och yrke (moderns flicknamn), samt uppgift om makes namn, yrke och födelseår. Dylika uppgifter orienterar forskarna om den biograferades sociala position och geografiska miljö. I några fall anges älskare och barn utom äktenskapet, vilket

ofta är mindre väsentligt att veta. Yrkesregister saknas. Baksidetexten framställer en rad frågor av typen "Vem var den första kvinnliga läkaren?" Man måste bläddra fram till W, Karolina Widerström, för att få svar på frågan. Några av frågorna går knappast att besvara utan att finläsa hela texten eller anlita andra uppslagsböcker som hjälpmedel. Självfallet lastar jag inte författarna för dessa fataliteter i förlagsreklamen.

Källhänvisningarna är otillräckliga. Uppgifter ur gängse encyklopedier behöver naturligtvis inte redovisas, men citeras ett personligt omdöme, en fyndig formulering eller en sammanfattande karaktäristik, bör upphovsmannen anges. Av ett antal stickprov att döma, är detta inte alltid fallet här.

Utmärkande för denna referensbok är det rika och omväxlande bildmaterialet. Författarna har vinnlagt sig om att leta fram karaktäristiska, gärna ovanliga porträtt. I biografiska arbeten avbildas föremålen gärna vid livets middagshöjd med något monumentalt konterfej. Sådana finns också här, men de omväxlar med förtjusande ungdoms-porträtt av t. ex. Gerda Boëthius, Célie Brunius och Greta Linder, foton tagna av tidens främsta fotografer, och dråpliga men ändå vänliga karikatyrer av Annie Bergman, Einar Nerman och andra.

Flera illustrationer belyser arbetslivet, främst en rad rollporträtt, t. ex. en lätt bisarr bild av Greta Garbo. Välvalda gruppbilder ger värdefulla bidrag till svensk kulturhistoria. Någon gång har utgivarna valt att avbilda konstverk – textilier, målningar, bokillustrationer – i stället för konstnärerna. En biprodukt av denna bildkavalkad är illustrationer, som belyser klädedräktens och framsförallt hattmodets historia. Här kan man betrakta charmant och magnifika huvudbonader från 1700-talet och decennierna kring senaste sekelskiftet. 350 spatiöst reproducerade bilder inkräktar på det knappa utrymmet för texten, eftersom artiklar om 600 personer samsas på drygt 400 sidor.

Biografierna är i regel lättillgängliga och välskrivna och sakfelen få. Även om arbetet inte är invändningsfritt, måste den attraktiva boken berömmas för den läsglädje den ger. Det är ett nöje att bläddra i den, och "Svenska kvinnor" skall säkert inspirera både manliga och kvinnliga läsare att stifta bekantskap med den mångsidiga svenska kvinnohistorien.

Elise Adelsköld

Släkten von Platen

Monografier om släkten von Platen utgavs i Tyskland 1907 och 1966 (ny upplaga 1986–89) och i Sverige 1909, i fråga om de äldsta leden kompletterad med en ny upplaga 1940. En fortsättning på 1909 års släktbok har nu på uppdrag av Svenska von Platen-föreningen publicerats i form av f.d. avdelningsdirektören i kammarkollegiet Lars G. Biörkmans *Ätten von Platen under 1900-talet* (Bollnäs 1990; 134 s.).

Boken består till största delen (s. 16–102) av utförliga familjetabeller. Dessas numrering fortsätter den "vågräta" numreringen i 1909 års släktbok, som redovisar varje generation för sig och alltså gör det möjligt att "bygga på" med senare led. Om 1909 års släktbok i stället — såsom Anreps och Elgenstiernas ättartavleeditioner — brukat den "lodräta" numreringen med redovisning av äldre släktgrenar före yngre, hade detta ej varit möjligt.

Den ena av de båda friherrliga grenarna av släkten, vilken härstammar från den bekante kanalbyggaren greve Baltzar von Platens äldre bror, generallöjtnanten Carl Gustaf von Platen (1762–1819), medtogs ej i 1909 års släktbok, eftersom hans barn ansågs vara illegitima och därför bar släktnamnet Platen utan adelsprefixet "von". Sedan riddarhusdirektionen 1927 bifallit denna släktgrens ansökan om legitimering, intogs den i adelskalendern fr. o. m. 1928 och redovisas därför i föreliggande släktbok liksom i Elgenstiernas ättartavleedition.

1909 års släktbok är i stor utsträckning ett porträttgalleri. Ungefär en tredjedel av släkttabellernas utrymme i Biörkmans verk består därför av foton av yngre släktmedlemmar. På två ställen har inom familjetabellerna också publicerats särskilda stycken av andra författare, dels om den genom litteraturen om Hjalmar Söderberg bekanta Maria von Platen, född Hallenborg (1871–1959), av professor Magnus von Platen (s. 18–21), dels om Gustav VI Adolfs överhovmästarinna Astrid Rudebeck, född von Platen (1893–1982), av fil. dr Carl-Fredrik Palmstierna (s. 63–64).

Den tidigare släktbokens tabellnumrering har kompletterats genom att före numren tillagts bokstäverna V och D för att markera, om vederbörande familj tillhör den introducerade s.k. Venz-Zubzow-grenen eller den på det svenska riddarhuset introducerade s.k. Dornhof-grenen. För att ge läsarna en översikt av de till dessa båda släktgrenar hörande tabellerna har två släkttavlor över dem meddelats (s. 15 resp. 42), och sambandet mellan

dem framgår av en inledande släkttavla (s. 14), som föregås av en översikt över släktens härstamning (s. 11–13).

Efter familjetabellerna följer "Tillägg till 1909 års släktbok" (s. 103–105), som meddelar kompletterande uppgifter, särskilt dödsdata, för personer som levde 1909 och icke redovisats i den nya släktbokens familjetabeller. Där ingår också några notiser om de i Sverige endast i mindre utsträckning företrädde Hallermund- och Fresen-grenarna.

En särskild släkttavla (s. 106) åskådliggör vissa släktmedlemmars härstamning från Gustav I, här liksom flerstädes i litteraturen med orätt (se Hist. tidskr. 1964, s. 52) kallad "Gustav Vasa". Härstamningen går dels via Erik XIV:s illegitima dotter Virginia Eriksdotter (bl. a. till den förutnämnda Astrid Rudebeck), dels via Johan III:s illegitima dotter Sofia Johansdotter (bl. a. till uppfinnaren Baltzar von Platen, född 1898 och död 1984).

Ett avsnitt lämnar bokens begränsning till tiden efter 1909 genom att behandla släktmedlemmarnas gods under 1800- och 1900-talen (s. 107–112). Framför allt uppmärksammar man där en släktgrens fortgående innehav sedan 1798 av Övrabyborg nordost om Ystad. Av kortare varaktighet blev släktens största godsbesittning, som kom till stånd då kanalbyggaren Baltzar von Platens son statsrådet med samma namn (1804–75) genom sitt äktenskap med greve Carl De Geers enda dotter kom i besittning av bl. a. Örbyhus i Uppland, Stora Sundby i Södermanland och Kulla Gunnarstorp i Skåne.

Efter ett stycke om Svenska von Platen-föreningen (s. 113–119) med gruppafoton från "familjedagar" i Stockholm 1934 och 1952 samt Helsingborg 1983 avslutas boken med käll- och litteraturförteckning, förkortningslista och personregister till familjetabellerna.

Svenska von Platen-föreningen har fortsatt sin verksamhet genom att med den förutnämnde professor Magnus von Platen som redaktör publicera *Notiser till släkthistorien* (Jönköping 1992; 80 s.). I företalet karakteriseras innehållet som "brokigt och skiftande" och präglad av materialtillgången, "närmare bestämt vad som råkar falla i redaktörens händer".

Mer än en tredjedel av denna bok utgöres av en svensk von Platenbibliografi, inledd med litteraturen om släkten. Egendomligt nog saknas där Carl Gustav von Platens "Geschichte des Geschlechtes von Platen" (1966), som Biörkman citerar, men som tycks saknas i såväl Kungliga biblioteket som universitetsbiblioteken. Bibliografin känner

endast dess nya upplaga, tryckt 1986–89. Ej heller har recensioner av släktböckerna medtagits. 1909 års släktbok recenserades dock i denna tidskrifts årgång 1909, s. 154–156, av Carl Magnus Stenbock och 1940 års komplettering i årgång 1940, s. 240–241, av ingen mindre än Johan Axel Almquist.

I fråga om de olika släktmedlemmarna redovisar bibliografin såväl deras egna skrifter som litteratur om dem. Den har dock begränsats till avlidna personer, varför man bör beakta, att uppgifter om ännu levande släktmedlemmars tryckta skrifter finns i Biörkmans släktbok.

Den dominerande gestalten i bibliografin är naturligtvis släktens mest kände svenske medlem, den förutnämnde kanalbyggaren Baltzar von Platen; avsnittet om honom fyller en tiondel av hela boken (s. 20–27). Andra personer, om vilka bibliografin meddelar utförligare uppgifter, är hans far, fältmarskalen friherre Philip von Platen (1732–1805), kanalbyggarens förutnämnde son statsrådet Baltzar von Platen och kanalbyggarens sysslings sonsons son skriftställaren friherre Carl von Platen (1863–1929). I fråga om släktens ointroducerade gren meddelas ett rikt material om den förutnämnde uppfinnaren Baltzar von Platen och om den likaledes tidigare nämnda Maria von Platen, vars make var kusin till uppfinnarens far. Av släktens tyska medlemmar är endast skalden greve August von Platen-Hallermund (1796–1835) representerad i form av översättningar till svenska.

Det övriga innehållet i boken består i några fall av omtryck av tidigare publicerade skrifter. Framför allt beaktansvärd är den finlandssvenske genealogen ambassadör Åke Backströms uppsats om den svensk-finska ointroducerade s.k. Fresen-grenen (s. 63–72), tidigare publicerad 1987 i *Gentes Finlandiae VII*; den dog ut på svärdssidan 1873 och på spinnsidan 1938. I föreliggande omtryck har tillagts numren från 1909 års släktbok så långt de sträcker sig, uppgifter om bouppteckningar samt en del smärre notiser. På s. 51–53 har änyo publicerats framställningen om släkten von Platen i Kalender över ointroducerad adels förening 1975 av fil. kand. Christopher von Warnstedt, i företalet (s. 5) kallad ”dr. phil.” och ”friherre”, vilka titlar inte stämmer med adelskalendern.

Avsnittet En Platen segrar i tornej (s. 39–40) handlar om Erikskrönikans uppgift om Erengisl Plasas deltagande i ett tornerspel. Det dateras här till 1278, ehuru alternativt även 1277 ansetts möjligt (se R. Pipping,

Kommentar till Erikskrönikan, 1926, s. 363).

Avsnittet En helig Platen (s. 41–42) återgår på Tryggve Lundéns 1950 tryckta översättning av en mirakelsamling, som skildrar en Magnus Plasas vedermödor under Eriks av Pommerns krig mot holsteinarna 1416. Den här från 1940 års släktbokskomplettering övertagna identifieringen av honom med den svenska ätten Brahes stamfar Magnus Laurensen är emellertid oriktig. Professor Gottfrid Carlsson påpekade redan 1924 i Svenskt biografiskt lexikon, 5, s. 637–638, att Magnus Laurensen inte förrän 1440 kan återfinnas i nu känt urkundsmaterial, och avisade äldre genealogers identifiering av honom med den 1416–1422 belagde Magnus Plata. Redan 1940 års släktbokskomplettering påpekade (s. 34 och 39), att Magnus Plata 1420 nämnes som bror till riksrådet Claus Plata. Det är därför tydligt, att den Lundénska översättningens uppgift, att Magnus Plata hade en bror med namnet ”Nils Plata”, vittnar om felöversättning av den latinska textens ”Nicolaus Plaatha”. Latinets ”Nicolaus” betyder nämligen inte bara Nils utan även Claus.

Avsnittet Den förste av Dornhofgrenen i Sverige (s. 43–44) återger ett stycke om ryttmästaren Heinrich von Platen ur den danske fältherren Daniel Rantzaus i årsboken Östergötland 1986 i svensk översättning publicerade dagbok för januari 1568 från dennes fälttåg i Östergötland.

Avsnittet Ett osminkat porträtt (s. 45–46) gäller Lars von Engeströms i handskrift i Kungliga biblioteket bevarade skildring av kanalbyggarens här tidigare nämnde far.

Avsnittet Okända Platar (s. 47–58) meddelar uppgifter ur bl. a. Adam Lewenhaupt Karl XII:s officerare och Dalregementets personhistoria. Här ingår också von Warnstedts förutnämnda bidrag.

Avsnittet En Platen dräps på S:t Barthélemy (s. 59–61) härrör från Gösta Franzéns bok 1974 om denna ö och behandlar kanalbyggarens syssling löjtnanten Gottlieb von Plasens död 1820.

Avsnittet Ett vansinnesdåd (s. 73–74) vittnar om att släktföreningen inte enbart vårdar minnet av släktens berömvärda medlemmar utan även intresserar sig för dess ”svarta utan”. Det behandlar nämligen en medlem av Fresen-grenen, den sinnessjuka furiren Gustaf von Platen (1822–1854), som 1844 ville betyga prinsessan Eugenie sin kärlek samtidigt som han sökte fria till den spanska drottningen och 1846 uppgav sig vara prins av Bourbon, då han med pistol sökte skjuta ståthållaren på Stockholms slott.

Boken avslutas med nyfunna Platen-porträtt (s. 75–80).

Hans Gillingstam

Vitterhetsakademiens ledamöter

Matrikel över ledamöter av Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Bengt Hildebrand 1753–1953. Margit Engström och Åke Lilliestam 1954–1990 jämte tillägg till föregående (Stockholm 1992; 240 s.).

Denna boks första 177 sidor är ett fotomekaniskt omtryck av Bengt Hildebrands 1954 publicerade matrikel med anledning av 200-årsjubileet 1953. I ett tillägg redovisas i densamma upptagna ledamöter, som avlidit 1954–1990 (s. 178–181); den ende svenske ledamoten från tiden före 1954, som ännu lever, är den 1952 invalde professorn i svenska språket Valter Jansson, född 1907, och ej heller för den utländske ledamoten professor H. W. Bailey, född 1899 och invald 1948, meddelas någon dödsuppgift. Den ende kvarlevande förste hedersledamoten är prins Bertil, invald 1951.

Den sista fjärdedelen av boken är ett supplement till Hildebrands matrikel, i vilket redovisas under åren 1954–1990 nytillkomna ledamöter. Någon motivering för detta supplement mindre än fyrtio år efteråt meddelas ej. Utöver de i Hildebrands matrikel förekommande uppgifterna har för varje ledamot tillagts, om vederbörande tillhör den filosofisk-filologiska eller den historisk-antikvariska klassen, samt hänvisningar till festskrifter och till universitetsmatriklar; tilläggen av de senare har motiverats med att fullständiga matriklar för högskolorna i Göteborg och Stockholm publicerades 1957 resp. 1984. Antalet hänvisningar till tidningsnekrologer är betydligt större i supplementet än i Hildebrands matrikel, och i förordet framhålles utnyttjandet av nekrologerna i Svenskt biografiskt lexikons klippsamling. Matrikeln är givetvis särskilt värdefull i fråga om de ledamöter som ännu ej hunnit behandlas i detta lexikon.

Att supplementet för de senare 37 åren fyller så många sidor i förhållande till sidantalet för de tidigare århundradena beror emellertid framför allt på att antalet svenska ledamöter, som enligt 1890 års stadgar (Svensk författningssamling 1890, nr 57) utgjorde 25, genom 1933 års stadgar (Svensk författningssamling 1933, nr 556), ökades till 50, samtidigt som antalet utländska ledamöter, som tidigare varit högst 20, ökades till 24; 1947 (Svensk författningssamling 1947, nr 140)

ökades antalet utländska ledamöter till högst 40, samtidigt som bestämmelsen om antalet svenska ledamöter begränsades till att gälla endast dem som ej uppnått 70 års ålder.

Det uppslagsverk, vars supplement nu utkommit, ger en såväl lärdomshistoriskt som personhistoriskt och bibliografiskt viktig orientering om svensk humanistisk forsknings främsta utövare. De flesta akademiledamöterna har varit professorer, och även de korresponderande ledamöterna har i allmänhet varit kända som humanistiska forskare. Läsaren noterar emellertid, att t.ex. historieprofessorerna Lauritz Weibull och Sven Ulric Palme samt riksbibliotekarien Uno Willers aldrig blev ens korresponderande ledamöter av denna akademi. I ett par fall, Carl-Herman Hjortsjö och Harry Ståhl, har enligt supplementet svenskar "befordrats" från korresponderande till arbetande ledamöter liksom fallet varit med ett par utlänningar, statsarkeologen professor Nils Cleve i Helsingfors och riksantikvarien Roar Haugelid i Oslo. I Hildebrands matrikel redovisas nio resp. tjugo dylika fall. Där finner man också exempel på att arbetande eller korresponderande ledamöter blivit hedersledamöter, vilket ej hänt under supplementperioden.

Om kvalitetskraven vittnar den framskridna åldern vid inval. Ingen svensk arbetande ledamot har under de år, som supplementet omfattar, varit yngre än 41 år vid sitt inval; detta åldersrekord representeras av socialantropologen Karl Eric Knutsson. Såväl nationalekonomen Arthur Montgomery som arkeologen Åke Åkerström var 68 år, då de valdes in, och bland utländska ledamöter finner man den engelske filologen W. A. Craigie, som invaldes vid 87 års ålder. I Hildebrands matrikel är ungdomsrekordet den främst som förskingrare kände G. F. Tihleman, som blev riksantikvarie och akademisekreterare 1795 ett par månader innan han fyllde 25 år, medan å andra sidan författaren Erik Skjöldebrand var 74 år vid sitt inval 1797. Om man bortser från drottning Margrethe II av Danmark, som var 47 år vid sitt inval, har under supplementets period ingen hedersledamot varit yngre än histologiprofessorn och författaren Lars Gyllensten, som valdes vid 57 års ålder, medan riksdagsmannen och rådmannen Gustav Velanders var 81. I Hildebrands matrikel finner man, att sedermera statsministern för utrikes ärendena Gustaf af Wetterstedt var endast 33 år, då han blev hedersledamot 1810, medan zoologen och arkeologen Sven Nilsson var 93 år, då han blev hedersledamot 1881, men han hade då varit arbetande ledamot i nästan fyr-

tio år och under flera perioder preses. En kategori för sig är förste hedersledamöterna, som inte valts under supplementets period och alltid varit medlemmar av kungahuset. Prins Gustaf och hans brorson sedermera Gustav V var endast 18 år, då de valdes 1846 resp. 1877, medan prins Wilhelm var 66 år, då han blev förste hedersledamot 1951. Den yngste korresponderande ledamoten under supplementperioden var den förutnämnde Carl-Herman Hjortsjö, som valdes vid 39 års ålder, medan skriftställaren John Bernström valdes vid 84 års ålder. I Hildebrands matrikel är ungdomsrekordet bohusslätsforskaren Axel Emanuel Holmberg, som blev korresponderande ledamot 1844 vid endast 26 års ålder, medan den svenskamerikanske zoologen och fornforskaren Gustav Eisen valdes vid 91 års ålder 1938. Om man ser på de utländska korresponderande ledamöterna, observerar man i supplementet den engelska historikern Ragnhild Hatton, som valdes vid 41 års ålder, medan den danske heraldikern Poul Bredo Grandjean var 73. I Hildebrands matrikel finner man, att den ryske arkeologen, numismatikern och heraldikern Bernhard von Koehne blev korresponderande ledamot vid 27 års ålder 1844, medan den danske dialekt- och folkminnesforskaren H. F. Feilberg och den holländske konsthistorikern Joseph Braun var 80 år, då de valdes 1911 resp. 1937.

Av intresse med hänsyn till det aktuella jämställdhetsidealet och studiet av kvinnohistoria är att akademiens första kvinnliga ledamot var hertiginnan Julie av Giovane, utnämnd av sedermera Karl XIII 1793. Nästa kvinna var museidirektören professor Johanna Mestorf i Kiel, som blev utländsk korresponderande ledamot 1873 och arbetande utländsk ledamot 1897. De första svenska korresponderande ledamöterna var textilforskaren Agnes Branting 1919, konsthistorikern Gerda Boëthius och arkeologen Hanna Rydh, båda 1933, samt konsthistorikern Ingeborg Wilcke Lindqvist 1953. Sistnämnda år blev drottning Louise den sista som valdes till förste hedersledamot. Den första svenska kvinnliga arbetande ledamoten blev arkeologen Greta Arwidsson 1963, som följdes av tre kvinnor under 1970-talet och sju under 1980-talet. Två kvinnor blev utländska ledamöter 1966 och 1978 och två hedersledamöter 1976 och 1988 (den senare den förutnämnda drottning Margrethe II av Danmark). Raden av kvinnliga korresponderande ledamöter ökades med fem svenskor 1966–1980 och två utländskor 1954 och 1989.

Det är givetvis oundvikligt, att enstaka fel

eller förbiseenden förekommer i en matrikel med så många uppgifter. Lilliestam har själv haft vänligheten att fästa recensentens uppmärksamhet på att han förbisett den förteckning över litteraturhistorikern professor Gunnar Tideströms tryckta skrifter som 1989 publicerades i Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 40. Själv har jag funnit, att nordisten professor Carl Ivar Ståhle och konstvetaren professor Sven Sandström blev ledamöter 1962 resp. 1986, ej 1963 resp. 1988, såsom supplementet uppger; felen observeras lätt, eftersom de felaktiga årtalen inte stämmer med ordningsföljden. Anatomiprofessorn Carl-Herman Hjortsjös val till arbetande ledamot uppges vid hans omnämnande som tidigare korresponderande ledamot ha ägt rum 1961 i stället för 1969. Sociologiprofessorn Torgny Segerstedts och latinprofessorn Dag Norbergs invalldata har fått mindre stil än de omgivandes. Eftersom matrikeln har hänvisningar till nekrologer endast för avlidna personer, har det blivit en lucka genom att dylika ej meddelats för ledamöter som förtecknats i listan över 1954–1990 avlidna ledamöter. Dessa har ej heller medtagits i supplementets personregister.

Hans Gillingstam

Nobelpristagarmatrikel

Nobelpristagare 1901–1991. Inledning: Tore Frängsmyr. Huvudred.: Hans Sundström (Höganäs 1992, 285 s., ill., personreg.).

Det pågående arbetet med Nationalencyklopedin är avsett att "knoppa av sig" i flera smärre, specialiserade uppslagsverk. Samtliga biografier i föreliggande bok, vilken föranletts av Nobeljubileet 1991, har antingen skrivits eller granskats av medarbetare i encyklopedin. De enskilda biografierna är inte signerade, men förteckningen över bokens medarbetare inger respekt.

Boken inleds med två essäer av prof. Tore Frängsmyr, en om Alfred Nobel och en om Nobelprisen. Båda essäerna är koncisa, väl-skrivna och ingalunda uddlösa introduktioner till respektive ämne. De följs av en förteckning över några viktiga arbeten om Alfred Nobel och om Nobelprisen, däribland tre moderna engelskspråkiga biografiska uppslagsverk över pristagarna.

Huvuddelen av boken utgörs av kortfattade biografier över pristagarna, alfabetiskt uppställda inom resp. ämne. Därpå följer ett alfabetiskt register över pristagarna, varav omedelbart ses vilket pris vederbörande fått,

när det tilldelats och när det utdelats (inte alltid samma år). Ett kronologiskt register ger en överblick efter tidsaxeln. Därpå följer en särskild redovisning av prismotiveringarna, utom för fredspriset, kronologiskt ordnade inom resp. ämne.

Boken är således utmärkt disponerad, med flera ingångar till den biografiska textmassan. Innehållet i denna är — rimligt nog i en kort framställning — inriktad på det väsentliga i pristagarnas vetenskapliga gärning. Deras sociala bakgrund belyses inte alls, karriärerna endast delvis. Trots de begränsade ambitionerna på dessa områden har dock åtminstone en personhistorisk lapsus letat sig in. Den bekanta fredspristagaren 1905, friherrinnan Bertha von Suttner, född grevinna Kinsky, presenteras som "von Suttner, Baroness Bertha Sophie Felicita, f. Countess Kinsky von Chinic und Tettau", dvs. med de tyska adels-titlarna översatta till engelska. Det är förstås omotiverat i ett svenskt uppslagsverk och ter sig en smula slarvigt.

Denna matrikel är inte avsedd som underlag för vetenskapshistoriska eller sociologiska studier, utan närmast som ett konversationslexikon över nobelpristagare. Som sådant är den synnerligen tilltalande.

Björn Asker

Släktkalendern

Svenska släktkalendern 1992. Utg. av Gösta Berg, Ullagreta Carlsson, Pontus Möller & Wilhelm Odelberg. Red.: Elisabeth Thorsell (Stockholm 1992, 297 s., person-reg.).

En av det personhistoriskt och genealogiskt intresserade Sveriges institutioner är Svenska släktkalendern. Föreliggande årgång är den tjugosjätte i den serie, som påbörjades av Gustaf Elgenstierna 1912. Redigeringsprinciperna är i stort sett desamma som tidigare; en utmärkt nyhet är att avlidna personers tilltalsnamn, i den mån de är kända, markeras genom kursivering.

Två ting berörs stundom när Släktkalendern kommer på tal, nämligen urvalet av redovisade släkter samt verkets karaktär av presenskalender. Det senare förhållandet, som innebär att äldre släktled redovisas summariskt och i regel endast i den mån de har levande ättlingar i rätt nedstigande led, måste kalenderbrukaren vara medveten om. Det är annars lätt att dra felaktiga e silentio-slutsatser, exempelvis om antalet barn i en syskonskara.

Släkturvalet påverkas också av kalenderns presenskaraktär. Därigenom har t.ex. möjliggjorts att släkten Wallenberg kunnat upptas i samtliga årgångar. Sammanlagda antalet släkter i hela serien är nu 1 840. I denna årgång är antalet släkter 48, varav 34 har förekommit i tidigare kalendrar. Nyttillkomna är släkterna Bergschöld, Cornell, de Vyllder, Elmgren (Lessebosläkten), Fredriksson (från Ljusnarsberg), Gerentz, Hell, Ingvar, Johansson (Boll-Kula), Leeb-Lundberg, Löfström (från Gävle), Malmgren, Stenius och Thorsell (Torssell, Torsell; från Leksand). Bland dem som på så sätt fått sin släkt belyst är professorerna David Ingvar samt Henrik och Elias Cornell.

Björn Asker

Tidskriftsöversikt

Arbetsarhistoria. Meddelande från Arbetsarrörelsens arkiv och bibliotek 1991. Nr 2–3, som är ett temanummer om arbetarlitteratur, innehåller bl. a. Mats Myrsteners presentation av stereotypgjutaren och författaren Ernst Hellborg (1867–1927). – Kerstin Engman analyserar brytningen mellan Moa Martinson och Ivar Lo-Johansson. – Förbindelserna under första världskriget mellan den österrikiske socialdemokratiska ledaren Victor Adler (1852–1918) och Hjalmar Branting diskuteras av Kaj Björk.

Artes 1991. Otto Fagerstedt och Sverker Sörlin har sammanställt ett "biografiskt collage" över Linnélärjungen professor Anders Sparman (1748–1820), resenär, botanist och magnetisör. – Torsten Weimarck skriver om professor Lars Roberg (1664–1742) och hans "Lijkrevningstavlor" (1718), den första tryckta bok som beskriver människokroppens anatomi på svenska språket. Texten är stavad enligt ett av Roberg själv utarbetat system. – Leif Friberg diskuterar Gunnar Björlings författarskap i ljuset av nyare litteraturvetenskaplig teoribildning. – I ett temanummer om 1890-talet skriver Ulf Linde om Richard Bergh, Björn Julén om Oscar Levertin och Torgny T. Segerstedt om Tor Hedberg som liberal författare och kulturskribent. Selma Lagerlöfs brevväxling med Sophie Elkan 1893–1921 blev 1990 fritt tillgänglig för forskningen. Ying Toijer-Nilsson tar breven till utgångspunkt för en diskussion av Lagerlöfs förhållande till sina generationskamrater. Karin Ådahl berättar om Anders Zorns resor till Turkiet och Algeriet 1885–87 och om den konstnärliga inspiration han hämtade där, medan Ferdinand Bobergs arkitektgärning sammanfattas av Ulf Sörensson.

Bokvännen 1991. Peter Thunberg presenterar forskningsresanden Sven Hedins boksamling, som enligt dennes testamente tillföll Et-nografiska museet i Stockholm. Han diskuterar också förbindelserna mellan Hedin och Hjalmar Gullberg utifrån ett av Gullberg till Hedin dedicerat exemplar av diktsamlingen

"Att övervinna världen" (1937), skänkt till Hedin på hans 75-årsdag den 19 feb. 1940. – Tomas Lidman skriver om den utländska resa, som 1783–84 företogs av sedermera majoren Carl Råbergh, adl. Mannerskantzt, och återger avsnitt ur Råberghs dagboksanteckningar. – Landsprosten Valdemar Nyman på Åland och hans katolskt inspirerade författarskap presenteras av J. O. Tallqvist. – Gösta Carleberg skriver om tonåringar i släkten De Geer som boksamlare på 1600-talet. – "Två glömda författare" presenteras av Anne Lundmark: novellisten och romanförfattaren Ove Ekelund (1894–1961) samt folklivsskildraren och folkbildaren fil. dr Hugo Ekhammar (1880–1955).

Elbogen. Malmö fornminnesförenings årskrift 1991. Malmököpmannen Johan Peter Bager företog i sin ungdom, 1840, en englandsresa, varom han sammanställde en fylig berättelse. Dess första del återges här med inledning och anmärkningar av Hans Ersgård och Bengt Liljeborg. – Elsebeth Bager skriver om Katrinetorps gård i Vintrie, Bunkflo socken, och dess ägare från 1799. Omkring 1813 smyckades huvudbyggnaden av dekorationsmålaren Christian Laurentius Gernandt, som presenteras av Pauline Forsman. – Ludvig Stenberg, lärd och originell lektor vid Malmö läroverk 1859–91, biografieras av Harry Lindholm, som också redogör för Stenbergs ansenliga donationer.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1991. Litteraturkritikern Klara Johansons tidiga beröring med frälsningsarmén i Halmstad behandlas av Nisse Vesterhav. – Staffan Hansson skriver om sjökaptenen Johan Alfred Hansson (1857–1926). – Kvarnägaren och riksdagsmannen August Ifvarsson i Rännelöv hade döttrarna Elly och Eva; glimtar ur deras "skolflicksbrev" från åren 1902–10 förmedlas av Ingegärd Larsén.

Gamla Hvitfeldtares årsbok 1991. Läroverksadjunkten Verner Enbloms minnen från latinläroverket i Göteborg på 1880-talet, nedtecknade 1948, publiceras.

Genos 1991. Bland de svenskspråkiga uppsatserna finns Gerald Enckells om kameral-släkten Vidbom från Satakunda. Jarl Pousar skriver om släkterna Eurén, Finnerus/Finér och Nyström (från Sjundeå) medan Olav Rundt behandlar dels den medeltida frälse-släkten Kirves, dels släkten Alftans ursprung. Därtill skriver Åke Backström om finska officersförluster i rysk-turkiska kriget 1877–78 och Christina Backman om flyktingar från Finland till Värmdö under "stora ofredens" sista skede från 1714.

Historisk tidskrift 1991. De ryska resor, som företogs av riksrådet Johan Skyttes söner 1630–32, behandlas av Axel Norberg. Bengt Skyttes färd 1631 är särskilt intressant pga. den utförliga rapport han skrev. – I en analys av silkesfabrikören Johan Hjerpes (1765–1825) världsbild genomför Arne Jar- rick en mentalitetshistorisk studie med delvis personhistoriska metoder.

Historisk tidskrift för Finland 1991. Timo Soikkanen belyser den rikssvenska påverkan på självständighetssträvandena i Finland vid 1900-talets början genom att studera infly- tandet på jägarrörelsen från Rudolf Kjelléns geopolitiska statslära. – Professorn i välta- lighet vid akademien i Åbo Daniel Achrelius (1644–92) och hans naturfilosofiska verk "Contemplationes mundi" presenteras av Maija Kallinen. – Erkki Urpilainen visar på Algot Scarin (1684–1771), professor i histo- ria, politik och etik i Åbo, som ett exempel på den svenska historieskrivningens frigörelse från de gotiska idealen.

Idrott historia och samhälle 1991. Anna Gar- deman studerar Torsten Tegnér's och Id- rottsbladets hållning till frågan "idrott och politik" 1933–42 utifrån en genomgång av IB kompletterad med brevmaterial. – Carl Svedelius (1861–1951), rektor vid Norra real i Stockholm och främjare av skolidrot- ten, presenteras av Henrik Meinander.

Jämten 1991. Nils G. Åsling skriver om den politiska bonderörelsen i Jämtland och uppe- håller sig särskilt vid dess tidiga förgrunds- gestalter, som Östersunds-Postens redaktör Hans Ericsson, disponenten Nils Zetterström i Aspnäs och lantbrukaren Nils Persson i Bäck. – I Näs socken drevs 1944–65 en andelsladugård, en för flera bönder i byn Bjärne gemensam ladugård med anställd personal. Ulrich Lange skildrar tillkomsten av detta producentkooperativ och den insats som då gjordes av lantbrukaren och kommu-

nalpolitikern O. Emil Alm (1891–1978). – Marta Järnfeldt-Carlsson biografierar måla- rinnan Maria Wrangel, f. Asplund (1861–1923), gift med skriftställaren kammarherre F. U. Wrangel.

Karolinska förbundets årsbok 1991. Morde- chay Lewy behandlar officeren Cornelius Loos' och prästen Michael Enemans resor i Det heliga landet 1710–13. Lewy understry- ker att källorna till områdets historia och geo- grafi vid 1700-talets början är knapphändiga, och att kvarlevorna efter de svenska expedi- tionerna lämnar väsentliga bidrag till kunska- pen om dåtidens Palestina. – Hur Jöran Nordbergs bibliska historiesyn styrde hans penna vid författandet av historieverket om Karl XII analyseras av Erik Sandstedt.

Kyrkohistorisk årsskrift 1991. Carl-Martin Edsman berättar om sina teologiska studier i Uppsala på 1930-talet. – Anders Jeffner skriver om biskop Torsten Bohlin som teolog och sonen Torgny Bohlin om hur faderns teo- logiska engagemang utvecklades. – Eva Margareta Frölich (d. 1692), syster till seder- mera kungl. rådet greve Carl Gustaf Frölich, profeterade om hur Karl XI av Gud var ut- sedd att bli herre över kristenheten. Bo An- dersson skriver om detta och om hur myndig- heterna sökte tvinga henne till tystnad.

Lychnos 1991 innehåller uppsatser om folk- bildning och om den svenska arbetarrörel- sens kultursyn före andra världskriget. En personhistorisk infallsvinkel har Anders Ek- ström, som skriver om Axel Danielsson och utopismen, liksom Bosse Sundin, som be- handlar Martin Sundell (1879–1910), sekre- terare i Kooperativa förbundet och energisk ledare av dess verksamhet 1905–10. – Ron- ny Ambjörnsson tecknar minnet av professor Henrik Sandblad.

Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1991. Professor Harry Ståhls (1905–91) veten- skapliga gärning behandlas av Svante Strand- berg.

Scandia 1991. Den svenska stiftsindel- ningens förändringar omkring år 1100 disku- teras av Tore Nyberg på grundval av Adams av Bremen krönika om stiftet Hamburg-Bre- men (omkr. 1070) och den s. k. Florenslistan (omkr. 1100). – Lars Herlitz analyserar An- ders Nordencrantz' idéutveckling fram till dess han vid riksdagen 1760/62 framträdde som inflytelserik finanspolitiker. I början av 1730-talet övergav han en konventionell mer-

kantilistisk ståndpunkt till förmån för en radikal samhällssyn, som sammanband ekonomisk utveckling med politiska och institutionella reformer.

Scandinavian Economic History Review 1991. Gösta Bagge, sedermera professor, högerledare och statsråd, studerade politisk ekonomi, historia och statsvetenskap vid Johns Hopkins University i Baltimore 1904–05. Benny Carlson diskuterar Bagges intryck där och deras betydelse för hans fortsatta bana som inflytelserik ekonom och politiker.

Släkt och hävd 1991 innehåller som vanligt många rättelser och kompletteringar till tidigare artiklar i tidskriften och till andra tryckta arbeten. — Dick Wase skriver om Carl Fredrik Hiertstedts möderne samt om hur det berör ätterna Schildt och Zelow. — Nils Hård af Segerstad utreder släkten Moberg från Granhults socken, Kronobergs län, på 1600- och 1700-talen. — Hans E. Sköld biografierar plåtslagarmästaren Otto Schröder (d. 1737) och hans andra hustru Brita Nilsson, med vilken han 1703 tilläts ingå äktenskap, trots begången horsbrott. — Erik Spens diskuterar redigeringsprinciperna för adelskalendern och andra släktkalendrar. — Christopher von Warnstedt redovisar ett personregister till en volym i riksarkivet med 130 officerars meritförteckningar från 1719 (RA, M 981). — Urban Sikeborg skriver om kyrkoherden Johannes Joachimi (d. 1604) i Hamrånge, Gästrikland, och hans ättlingar fram till 1600-talets slut. — Släkten Klint (Klintäus, Klintin, af Klint) från Hornaryds socken, Kronobergs län, presenteras av Stig Östenson.

Swedish American Genealogist 1991 innehåller bl. a. Nils William Olssons förteckning över svenska apotekare i Förenta staterna 1840–1907 och hans bearbetning av Eric Norelius' uppgifter om svenska familjer i Vasa, Goodhue county, Minnesota, under 1800-talets andra hälft. Peter Stebbins Craig fortsätter artikelserien om svenskarna vid Delaware enligt 1693 års folkräkning.

Uppland 1991. Föreningen Släktforskare i Upplands soldatinventering presenteras och motiveras av Björn Hagelin. — Håkan Liby sammanfattar folkbokföringens historia under trehundra år före den 1 juli 1991, då ansvaret för den överfördes från kyrkan till skattemyndigheterna. — Lektorskan Sigrid Nordlund, f. Gyllander (1848–1918), skrev under signaturen Snorre uddiga dikter. Ingvar Lundkvist skriver om henne och särskilt om de inlag i dikterna, som anknyter till hennes hembygd i Österlövsta.

Värmland förr och nu 1991 innehåller förteckningar över Värmlands hembygdsförbunds funktionärer 1921–91 och dess hedersledamöter, utsedda 1940–91. Några förgrundsgestalter presenteras närmare; bl. a. skriver Sven Hellqvist om folkskolläraren och fil. hedersdoktor Sigurd Gustavson, sekreterare i hembygdsförbundet 1940–66, och hans betydelse för tillkomsten av det värmländska emigrantregistret 1960, medan Anders Ajaxson presenterar förbundets sekreterare 1967–86, rektor Sven Hellqvist. — Maria Stina Aronsson (1873–1957) på Ögårn i Dusserud, Västra Fågelviks socken, testamenterade sin gård till församlingen. Som byggnadsminne hålls den idag öppen för skolklasser och turister. — Tage Erlanders uppsats "Mitt Värmland", tidigare publicerad 1984, återges.

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1992

Personhistoriska samfundets årsmöte ägde rum tisdagen den 2 juni 1992 i riksdagshuset. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 1991 års förvaltning.

Till samfundets ordförande omvaldes docent Arne Losman. Till styrelseledamöter omvaldes fil. dr Björn Asker, docent Göran Dahlbäck, fil. dr Ulla Johanson, f. d. riddarhusgenealogen Pontus Möller, fil. dr Barbro Schaffer och chefsjurist Nils Wedborn. Till nya ledamöter av styrelsen efter krigsarkivarie Leif Gidlöf och f. d. överbibliotekarien Wilhelm Odelberg, vilka undanbett sig omval, valdes f. d. överbibliotekarien Åke Lilliestam och fil. dr Lars Ericson.

Som tredje medlem i redaktionsutskottet för Personhistorisk tidskrift, vari samfundets ordförande och sekreterare är självskrivna, omvaldes Göran Dahlbäck.

Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes fil. lic. Lars-Olof Skoglund.

På styrelsens förslag valdes Wilhelm Odelberg till hedersledamot av samfundet.

Ordföranden i riksdagens biografikommitté, f. d. riksdagsledamoten fil. lic. Lars Gustafsson, talade om den personhistoriska forskningens betydelse i ett demokratiskt samhälle, varefter kommitténs sekreterare fil. dr Anders Norberg presenterade det nyss fullbordade biografiska uppslagsverket "Tvåkammarrikdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar".

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag omvaldes Björn Asker till samfundets sekreterare och Nils Wedborn till dess skattmästare.

Förkortningslista

AOSB	Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling
DS	Diplomatarium Suecanum
HoS	Handel och sjöfart
HT	Historisk tidskrift
KB	Kungl. biblioteket
Palmsk.	Palmsköldska samlingen
PHT	Personhistorisk tidskrift
RA	Riksarkivet
RN	Rederiaktiebolaget Nordstjernen
RP	Svenska riksrådets protokoll
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
SKM	Statens konstmuseer
SPA	Svenska porträttarkivet
SRAP	Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll
UUB	Uppsala universitetsbibliotek

Personregister

- Aalto, Alvar, finl. arkitekt, 26
Abakumov, Viktor, sovj. säkerhetsminister, 145 f.
Achrelius, Daniel, prof., 164
Adam av Bremen, magister, ty. historieskrivare, 164
Adams-Ray, Barbro, g. Svinhufvud, dir., 157
Adler, Victor, österr. partiordf., 163
Adolf Johan, pfalzgreve, tit. hertig i Bayern, 80, 85
Afzelius, Johan, prof., 130 f.
—, Pehr von, prof., 131 f.
Agrell, Sigurd, prof., 145
Ahlenius, Holger, fil. dr, skriftställare, 139
Ahlmann, Hans W:son, prof., ambassadör, 35
Ahnfelt, Arvid, fil. dr, red., 10
—, Arvid, försäkringstjänsteman, 22
—, Astrid, förf., övers., 10 ff.
—, Edmund, disponent, 10
—, Hilda, f. Runnerström, 11, 13, 17
—, Josefa, skolföreståndarinna, 15, 17
—, Paul Gabriel, kyrkoherde, 10
—, Silvano, it. journalist, 15 ff., 19, 21
Ailleret, Gustave, fra. generaldir., 41
Alftan, släkt, 164
(Algotssönernas ätt), Brynolf Algotsson, biskop, helgon, 118
Alm, Emil, lantbrukare, 164
Almkvist, Herman, prof., 143
Almqvist, Charles, sv.-am. ing., 25
Almqvist, Ester, målarinna, 1
—, Maria, föreståndarinna, 1
—, Sven Johan, kontraktsprost, 1
Althin, Torsten, museidir., 29
Alwall, Nils, prof., 39 f.
Alving, Barbro, journalist, 67
Andersson, Elsa, aviatrix, 157
—, Gunnar, prof., riksdagsman, 30, 32
Andræ, Tor, biskop, statsråd, 138, 142
Andrée, Elfrida, organist, 135
Andrén, Joh. A., handlande, 72
—, Joseph, handlande, 72
Appelboom, Harald, envoyé, 108, 111
Arbman, Holger, prof., 145
Arenstorff, Carl von, da. general, 119
Aronsson, Maria Stina, hemmansägare, 165
Arwidsson, Greta, prof., 161
Ascheberg, Rutger von, greve, kungl. råd, 71
Ask, Sam, student, 145
Aspelin, Gunnar, prof., 145
Asplund, Erik, prof., 31
—, Maria, g. Wrangel, målare, 164
Atterbom, Per Daniel Amadeus, prof., skald, 7, 9
Aulén, Gustaf, prof., 154
Bagge, Gösta, prof., statsråd, 165
Bailey, Harold Walter, britt. prof., 160
Bandelin, Juliana Sofia, g. von Sivers, 70
Banér, Axel, riksråd, 92
—, Johan, riksråd, 80
—, Per, riksråd, 91
Bang, Kate, fru, 18
Barck-Lagergren, Kajsa, förste yrkesrådgivare, 157
Barth, Karl, schweiz. prof., 153 f.
Beck-Friis, Johan, frih., ambassadör, 21
Beckman, Nils, hovrättsråd, 29
Bedoire, Maria Christina, 123
Belfrage (Bernier), Ellen, 15
Beltramelli, Antonio, it. förf., 15 f.
Bendz, Ernst, läroverkslektor, 139
—, Gerhard, prof., 143
Benedicks, Carl, prof., 41
Bergh, Gerda, f. Winkrans, 12 f., 19
—, Gunhild, fil. dr, journalist, 18
—, Richard, överintendent, målare, 11, 163
Bergman, Bo, förf., 1
—, Dagny, f. Lindhé, upptäcktsresande, 157
—, Hjalmar, förf., 5
—, Torbern, prof., 129
Bergschöld, släkt, 162
Berija, Lavrentij, sovj. folkkommissarie, marskalk, 147
Berndes, Johan, riksråd, 99
Bernström, John, skriftställare, 161
Bertil, prins, 160
Berven, Elis, prof., 40
Berzelius, Jacob, frih., prof., 129 f.
Bexelius, Ernst, generaldir., 53 f.
Beyer, Henning, bruksägare, 29
Bielke, Anna Margareta, frih., 84
—, Sten, frih., riksskattmästare, 98, 107, 110
Bildt, Carl, frih., envoyé, 12
Billing, Einar, biskop, 154
Birgitta Birgersdtr, se Finstaätten
Bjerre, Poul, prof., 12 f.
Björklund, Allan, hovrättsråd, dir., 27, 32, 49
Björling, Gunnar, finl. förf., 139, 163
Björn av Klockrike, helgon, 118
Björnberg, Signe, förf., 157
Björnson, Bjørnstjerne, no. förf., 5, 134
Blomberg, Erik, förf., 6
Boëthius, Axel, prof., 11, 20 f.
—, Bertil, prof., 27
—, Gerda, prof., 157, 161
Boberg, Ferdinand, arkitekt, 163
Bohlin, Torsten, biskop, 164
Bohman, Märta, fotograf, 157
Bolin, Sture, prof., 145
Bolinder, Gustaf, prof., 38
Boman, Eric, sv.-argentinsk museiman, 31

- Bonggren, Jakob, sv.-am. publicist, 133 f.
 Bonnier, Gerard, bokförläggare, 151
 —, Kaj, bokförläggare, 151
 —, Tor, bokförläggare, 7, 151
 Borgquist, Waldemar, generaldir., 41
 Bornmann, Martin, ty. riksledare, partikanslichef, 146
 Bothvidi, Johannes, biskop, 98
 Botvid, missionär, helgon, 118
 Brahe, Abraham, greve, riksråd, 82 f.
 —, Ebba, grevinna, 80
 —, Elsa Beata, pfalzgrevinna, 80, 85
 —, Erik, greve, överste, 124
 —, Fredrik, greve, 78
 —, Joakim, greve, överste, 84
 —, Karl, greve, 85
 —, Magdalena Hedvig, grevinna, 78
 —, Magnus, greve, riksdrots, 84, 86
 (—), Magnus Laurensen, väpnare, 159
 —, Nils d. y., greve, riksråd, 94
 —, Nils d. ä., greve, general, 84, 86
 —, Per d. y., greve, riksdrots, 75 ff., 107, 110, 113 f.
 —, Per d. ä., greve, riksdrots, 80, 83 f., 94
 Brandes, Georg, da. litteraturkritiker, 5, 134
 Branting, Agnes, textilkonstnärinna, förf., 161
 —, Hjalmar, statsminister, 163
 Braun, Joseph, nederl. prof., 161
 Braunschweig, se Karl Wilhelm Ferdinand
 Brilioth, Yngve, ärkebiskop, 145, 153
 Bring, Ragnar, prof., 153
 Bringius, Israel, magister, 84
 Brita Nilsson, plåtslagarhustru, 165
 Brockelmann, Carl, ty. prof., 142
 Brundin, Lars, prof., 32
 Brunius, Célie, red., 157
 Brynolf Algotsson, se Algotssönernas ätt
 Bååt, Seved, frih., riksskattmästare, 107 f.
 Böök, Fredrik, prof., 6, 144, 149
- Caldenius, Carl C:zon, statsgeolog, 34
 Campbell, Robert, grosshandlare, 124
 Carducci, Giosuè, it. prof., förf., 13
 Carlander, Christopher, förste stadsläkare, 131 f.
 Castrén, Gunnar, finl. prof., 139
 Charpentier, Jarl, prof., 142
 Cleve, Nils, finl. prof., statsarkeolog, 160
 Clodt, Johan Adolf, frih., generallöjt., 93
 Collin, Ruth, g. Hedberg, fil. lic., 148
 Cornell, släkt, 162
 —, Elias, prof., 162
 —, Henrik, prof., 162
 Craigie, William Alexander, britt. prof., 160
 Croce, Benedetto, it. filosof, 20
 Cromwell, Oliver, britt. lordprotektor, 103
 Cronstedt, Jacob, greve, riksråd, 126
 —, Margareta Beata, grevinna, f. Grundel, 126
 Curman, Hans, chefläkare, 48
- Dalin, Olof von, hovkansler, förf., 125 f.
 Danielsson, Axel, red., 164
 David av Munktorp, missionär, helgon, 118
 Dedering, Sven, prof., 145
 De Geer, släkt, 163
 —, Carl, greve, bruksägare, 158
 —, Gerard, frih., prof., 33
 —, Louis, finans- o. industriman, 105
- De la Gardie, Beata, grevinna, 85
 —, Jakob, greve, riksmarsk, 91
 —, Magnus Gabriel, greve, rikskansler, 75, 81, 99, 101, 103, 106
 Deledda, Grazia, it. förf., 18
 Dennis, Bengt, riksbankschef, 152
 de Vylder, släkt, 162
 Dostojevskij, Fjodor, ry. förf., 6
 Drakenberg, Sven, landsantikvarie, 28
 Duncan, Jacob, da. generalmajor, 119
 Dusen, Per, museiintendent, forskningsresande, 32
- Edsman, Carl-Martin, prof., 164
 Ehrenborg, Richard, prof., 119
 Ehrensteen, Edvard, kungl. råd, 108
 Eisen, Gustav, sv.-am. docent, intendent, 161
 Ekeberg, Anders Gustaf, adjunkt, 130
 —, Birger, prof., statsråd, riksmarskalk, 27
 Ekelund, Ove, förf., 163
 Ekhammar, Hugo, fil. dr. förf., 163
 Ekström, Gunnar, domkyrkosyssloman, förf., 120 f.
 Ekwall, Eilert, prof., 145
 Eldstierna, Lars, frih., landshöv., 100
 Elkan, Sophie, f. Salomon, förf., 7, 163
 Elmgren, släkt, 162
 (Elofssönernas ätt), Ingrid Elofsdotter av Skänninge, helgon, 117 f.
 Emporagius, Erik, biskop, 101
 Enander, Johan Alfred, sv.-am. red., prof., 134
 Enblom, Verner, läroverksadjunkt, 163
 Enckell, Rabbe, finl. förf., 139
 Eneman, Michael, prof., 164
 Engeström, Lars von, greve, utrikesstatsminister, 159
 Engnell, Ivan, prof., 143
 Enström, Axel, prof., 41
 Ericsson, Hans, red., 164
 Ericus Olai, prof., 118
 Erik av Pommern, konung, 159
 — XIV, konung, 158
 Eriksson, Jakob, prof., 32
 —, Walfrid, bruksdisponent, 26
 Erixon, Sigurd, prof., 28
 Erlander, Tage, statsminister, 149, 165
 Eskil, missionär, helgon, 118
 Essén, Erik, förste intendent, 57 ff., 62 f.
 Eugen, prins, målare, 11
 Eugenie, prinsessa, 159
 Eurén, finl. släkt, 164
 Evers, släkt, 70 ff.
 —, Albert, disponent, 71
 —, Asmus Heinrich, grosshandlare, 70 ff.
 —, Axel, grosshandlare, 71
 —, Christina Sophia, f. von Sivers, 70
 —, Hinrich, 73
 —, Joachim Hinrich, ty. arrendator, 72
 —, Johann Friedrich, grosshandlare, 70 ff.
 —, Lütke, 73
 —, Sophia Christina, f. Malm, 70
 —, Titke, 73
 —, Tönnies d. y., ty. träsnidare, 73
 —, Ulrica Eleonora, f. von Sivers, 70
- Fabricius, Jacob, amiralitetspastor, 126
 Fahlander, Johan, kyrkoherde, 121
 Falk, Valdemar, inspektör, 58 f., 62 f., 67

Feilberg, Henning Frederik, da. kyrkoherde, dialektforskare, 161
 Feller, Harald, schweiz. diplomat, 146 f.
 Ferm, Kurt, red., 152
 Fersen, släkt, 128
 —, Axel von, d. y., greve, riksmarskalk, 128 f.
 —, Axel von, d. ä., greve, riksråd, 127 f.
 —, Fabian von, frih., fältmarskalk, 119
 —, Reinhold Johan von, greve, kungl. råd, 128
 —, Sophie, grev., g. Piper, 129
 Finér, finl. släkt, 164
 Finlay, Robert, grosshandlare, bruksägare, 124 f.
 Finnerus, finl. släkt, 164
 (Finstaätten), Birgitta Birgersdtr, helgon, 80, 117 ff., 156
 Fitinghoff, Rosa, förf., 11, 19
 Fleming, Herman, frih., riksråd, 93
 Forssander, John-Elof, prof., 145
 Forssell, Gösta, prof., 39
 Fredrika Dorotea Wilhelmina, drottning, 129
 Fredriksson, släkt, 162
 Freyne, Harry, föreståndare, 49
 Fridrichsen, Anton, prof., 142
 Frödin, Otto, antikvarie, 11, 19 ff.
 Fröding, Gustaf, förf., 7
 Frölich, Carl Gustaf, greve, kungl. råd, 164
 —, Eva Margareta, 164
 Fällidin, Thorbjörn, statsminister, 154 ff.
 Gadolin, Johan, prof., 130
 Gahn, Johan Gottlieb, assessor, kemist, 129 ff.
 —, Johan Henrik, salpetersjuderidir., 130
 —, Johan Henrik, student, 130
 Garbo, Greta, skådespelerska, 157
 Geijer, Anna Lisa, f. Lilljebjörn, 8
 Genberg, Paulus, biskop, statsråd, 141
 Gerentz, släkt, 162
 Gernandt, Christian Laurentius, målare, 163
 Gjerstad, Einar, prof., 28
 Gjörwell, Carl Christoffer, vice bibliotekarie, publicist, 126
 Grandjean, Poul Bredo, da. arkivarie, heraldiker, 161
 Grau, Olof, salpetersjuderidir., förf., 121
 Grey, Anthony, britt. journalist, 152
 Grieg, Edvard, no. tonsättare, 14
 Gripenhielm, Emund, frih., riksråd, 110
 Gromyko, Andrej, sov. utrikesminister, 145
 Grundel, Margareta Beata, frih., g. Cronstedt, 126
 Gullberg, Hjalmar, teaterchef, förf., 163
 Gummérus, Herman, finl. prof., minister, 17
 Gunnäs, Sigfrid, rektor, 8
 Gustaf, prins, 161
 Gustav I, konung, 80, 158
 — II Adolf, konung, 80, 84, 86 f.
 — III, konung, 126 ff.
 — IV Adolf, konung, 129
 — V, konung, 161
 — VI Adolf, konung, 158
 Gustavson, Sigurd, folkskollärare, fil. hedersdr, 165
 Gyldenstolpe, Nils, greve, forskningsresande, 33
 —, Nils, greve, kungl. råd, 119
 Gyllander, Sigrid, g. Nordlund, skald, 165
 Gyllenborg, Fredrik, greve, president, 124
 Gyllenhielm, Karl Karlsson, frih., riksamiral, 86, 91

Gyllenkrok, Axel, prof., 154
 Gyllensten, Lars, prof., förf., 160
 Gyllenstierna, Erik, frih., riksråd, 90
 Hahr, Lisa, g. Weibull, 144
 Hall, John d. y., affärsman, bruksägare, 132
 Hallenborg, Maria, g. von Platen, 158 f.
 Hallström, Per, förf., 6 f.
 Hambræus, Axel, prost, 142
 Hammar, A. J., tit. kommerseråd, 72
 Handamirov, Michail, universitetslektor, 145
 Hansson, Johan Alfred, sjökapten, 163
 —, Per Albin, statsminister, 9, 155
 Hartman, Carl V., prof., 38
 Hasselberg, Carl, prost, 142
 —, Fanny, g. Nyberg, 142
 Hatton, Ragnhild, britt. prof., 161
 Haugelid, Roar, no. riksentikvarie, 160
 Hedberg, Anders, dir., 147
 —, Birgitta, 148
 —, Olle, förf., 147 f.
 —, Ruth, f. Collin, fil. lic., 148
 —, Tor, teaterchef, förf., 163
 Hedenius, Ingemar, prof., 154
 Hedin, Sven, dr. phil., forskningsresande, 27, 34, 140, 163
 —, Sven, medicinalråd, 132
 Hedlund, Gunnar, partiordf., statsråd, 137 f., 155
 —, Henrik, huvudred., 11 f.
 Hedman, Sten, redaktionschef, 151
 Heidenstam, Verner von, förf., 7, 11, 13, 16 ff., 134
 Heilborn, Helge, dir., 151
 —, Otto, laborator, 31
 Heland, Erik von, landshöv., riksdagsman, 138
 Hell, släkt, 162
 Hellborg, Ernst, gjutare, förf., 163
 Hellqvist, Sven, rektor, 165
 Hellström, Gustaf, förf., journalist, 5
 Hemingway, Ernest, am. förf., 3
 Hemming av Åbo, biskop, helgon, 118
 Henrik Tidemansson, biskop, 117 f.
 Henrikson, Alf, prof., förf., 2
 Henschen, Salomon, prof., 11, 16
 Herlitz, Elsa, g. Malmroth, socionom, 45
 Hernelius, Allan, chefred., riksdagsman, 151
 Hérnod, Torsten, dir., 27
 Hiertstedt, Carl Fredrik, kamrerare, 165
 Hille, Erhard, ty. korpral, 145
 Hisinger, Wilhelm, bruksägare, 130
 Hitler, Adolf, ty. rikskansler, 146
 Hjerpe, Johan, fabrikör, 164
 Hjertén, Ivar, lektor, 21
 Hjohlman, Torsten, dir., 40
 Hjortsjö, Carl-Herman, prof., 160 f.
 Holmberg, Axel Emanuel, pastorsadjunkt, fornforskare, 161
 —, Olle, prof., 145
 Holmer, Nils M., prof., 39
 Holmgren, Ivar, lektor, 31
 Horn, Arvid, greve, kanslipresident, 125
 Hultén, Eric, prof., 32
 Hyltenius, Nils, adl. Silfverskiöld, prof., 103, 119
 Hällström, Lars, docent, 130
 Högbom, Bertil, fil. dr, dir., 33
 —, Ivar, prof., 33, 35 f.
 Höjer, Malou, f. Lecat, translator, 157

Höpken, Anders Johan von, greve, kanslipresident, 127

Ibsen, Henrik, no. förf., 5

Ifvarsson, August, kvarnägare, riksdagsman, 163

—, Elly, 163

—, Eva, 163

Inghe, Gunnar, prof., 45, 47, 49 f., 66

Ingrid Elofsdotter, se Elofssönernas ätt

Ingvar, släkt, 162

—, David, prof., 162

Israel, Joachim, prof., 48

—, Mirjam, f. Valentin, barnpsykolog, 48

Jacobsen, Jens Peter, da. förf., 5

Jacobsson, Malte, prof., landshöv., 8

Jakob I, eng. o. skotsk konung, 83

Jansson, Erik, profet, 132

—, Valter, prof., 160

Jarring, Gunnar, ambassadör, 140 f.

Jennings, släkt, 123 ff.

—, Brita Sofia, stiftsjungfru, 125

—, Frans d. y., stabskapten, bruksägare, 125

—, Frans d. ä., grosshandlare, tit. kommerseråd, 123 f.

—, John, grosshandlare, tit. hovmarskalk, 123 ff.

Jochnick, Adolf af, generaldir., 39

Johan III, konung, 158

— Kasimir, pfalzgreve, 87

Johannes Joachimi, kyrkoherde, 165

Johanson, Klara, litteraturkritiker, 11, 14, 163

Johansson, släkt, 162

Johnson, Axel, generalkonsul, 24, 31

—, Axel Ax:son, generalkonsul, 23 ff.

—, Helge Ax:son, hovjägmästare, 24, 35, 37

—, Margaret Ax:son, f. Ortwin, 40

Johnsson, Wiking, dir., 42

Jonsson, Carl Johan, i Mörkhult, riksdagsman, 143

—, Gustav, prof., 44 ff., 115 f.

—, Olof, bonde, utvandrare, 132

Josephson, Ernst, målare, skald, 6

—, Ragnar, prof., 145

Joyce, James, irl. förf., 6

Juel, Peder, da. resident, 92

Julie, hertiginna av Giovane, 161

Kalling, Bo, greve, prof., dir., 25

Karl IX, konung, 82 f.

— X Gustav, konung, 77, 80, 92 f., 99 f., 107, 109 f.

— XI, konung, 80, 101, 103 f., 112

— XII, konung, 164

— XIII, konung, 129, 161

— XIV Johan, konung, 131 f.

— August, arvprins, 129

— Filip, hertig, 83

— Wilhelm Ferdinand, hertig av Braunschweig-Lüneburg, preuss. generalfältmarskalk, 129

Karlfeldt, Erik Axel, förf., 7, 18

Karsten, Rafael, finl. prof., 37

Kartasjov, sov. överste, 146

Katarina Ulfsson, se Ulvåsaätten

Kaudern, Walter, intendent, forskningsresande, 32 f.

Key, Ellen, förf., 10 ff., 19, 21 f.

Kielland, Alexander, no. förf., 5

King, Arthur H., universitetslektor, 145

Kinsky, Bertha, grev., g. von Suttner, österr. förf., pacifist, 162

Kirves, finl. släkt, 164

Kjellén, Alf, docent, 139

—, Rudolf, prof., 164

Kjällerström, Sven, prof., 154

Klackenberg, Ingrid, 48

Kleen, Tyra, konstnärinna, förf., 13

Klint (af K.), släkt, 165

Knape, student, 132

Knutsson, Karl Eric, prof., generalsekr., 160

Knös, Börje, statssekr., 20

Koehne, Bernhard von, baron, ry. arkeolog, 161

Kolmodin, Johannes, docent, förste legationssekr., 27, 142

Konow, Ulf von, advokat, 19

Kopelanskij, Dmitrij, sov. säkerhetsofficer, 146

Kovalevsky, Sonja, prof., 157

Kraft, Lars, prost, 120 f.

—, Lisa Christina, 121

Kreuger, Torsten, dir., 150

Kristian August, da. prins, se Karl August

Kristina, drottning (d. 1625), 82 f.

—, drottning (d. 1689), 77 ff., 91 ff., 104, 106

Kristoferson, Hans, lektor, 18

Kroenberg-Stålfelt, Ilse, f. Kroenberg, socialvårds-konsulent, 54, 56

Krok, Jöns, skräddare, 100

Kumlien, Kjell, prof., 27

Lagercrantz, Olof, chefred., 148 f., 151

Lagerfelt, Israel, vice president, 97, 100, 108 ff.

Lagerkvist, Pär, förf., 6

Lagerlöf, Selma, förf., 6 f., 9, 15, 17, 163

Lagerman, Petrus, kyrkoherde, 126

Landquist, John, prof., 11, 21 f.

Larsson, Sven, socialassistent, 48, 59, 115

Laurin, Sigfrid, tonsättare, 19

Lecat, Malou, g. Höjer, translator, 157

Leeb-Lundberg, släkt, 162

Lefebure, Frans, grosshandlare, 124

—, Henri, grosshandlare, 124

—, Jean Henri, grosshandlare, 124

Leijonmarck, Gustaf Adolf, vice president, 125

Leijonsköld, Mårten, frih., kammarråd, 99

Levertin, Oscar, prof., 163

Lewin, Bernhard, prof., 143

Lidforss, Erik, advokat, 16, 19

Lidman, Ivar, fil. mag., 48 ff., 56, 59 ff., 69, 115

Liljencrants, Johan, greve, riksråd, 127 f.

Lilliecrantz, Johan, assessor, 99

Lilljebjörn, Anna Lisa, g. Geijer, 8

Lindblad, Bertil, prof., 40

Lindblom, Gerhard, prof., 38

Lindenov, Otte, da. adelsman, 119

Linder, Greta, bibliotekskonsulent, 157

Lindeström, Peter, konduktör vid fortifikationen, 99, 113

Lindhé, Dagny, g. Bergman, forskningsresande, 157

Lindman, Arvid, statsminister, 134 f.

Lindqvist, Sune, prof., 28

Ljungdahl, Adolf, läroverksadjunkt, 142 f.

Ljungner, Erik, prof., 34

Lo-Johansson, Ivar, förf., 6, 163

Loos, Cornelius, generalmajor, 164

Louis-Charles, fra. prins, 129

Louise, drottning, 161
 Ludvig XVI, fra. konung, 129
 Lundbohm, Hjalmar, disponent, 16
 Lundell, Johan August, prof., 26
 —, Ulf, artist, förf., 3
 Lundström, Vilhelm, prof., riksdagsman, 18, 20 f.
 Lundvik, Vilhelm, statsråd, landshöv., 29
 Lyman, Johan, provinsialläkare, 121
 Lång, Mårten, tjänare, 84
 Löfgren, Charlotta Catharina, 126
 —, Henrik, adl. Löfvenskjöld, amiralitetskammarråd, skald, 126
 —, Oscar, prof., 143
 Löfström, släkt, 162
 Löfvenskjöld, Henrik, amiralitetskammarråd, skald, 126
 Löfving, Birger, barnavårdsdir., 45
 Løgstруп, Knud Ejler, da. prof., 154

Magalotti, Lorenzo, greve, florentinsk ämbetsman, 79
 Magnhild av Fulltofta, helgon, 118
 Magnus Laurensen, se Brahe
 Malling, Mathilda, förf., 11, 17
 Malm, Sophia Christina, g. Evers, 70
 Malmgren, släkt, 162
 Malmquist, Gunnar, prof., 43
 Malmroth, Elsa, f. Herlitz, socionom, 45
 Mannerskantz, Carl, major, 163
 Mao Zedong, kin. partiorf., 150
 Marcus, Moritz, ombudsman, rektor, 29
 Marek, sov. fänge, 146
 Margrethe II, da. drottning, 160 f.
 Maria, dtr t. Karl IX, 83
 — Eleonora, drottning, 87,
 Marie Antoinette, fra. drottning, 129
 Martens, Wilhelm Ludwig, ty. vinhandlare, 72
 Martinson, Moa, f. Swartz, förf., 163
 McCarthy, Joseph, am. senator, 149
 Meier, Max, schweiz. diplomat, 146 f.
 Melin, Douglas, docent, 32
 Mengele, Josef, ty. chefsläkare, 146
 Mestorf, Johanna, ty. prof., museidir., 161
 Milles, Carl, prof., skulptör, 73
 Moberg, släkt, 165
 —, Vilhelm, förf., 5, 132
 Modig, Einar, envoyé, 153
 —, Jan-Otto, vice radiochef, 150 ff.
 Molotov, Vjatjeslav, sov. utrikesminister, 145
 Montgomery, Arthur, prof., 160
 —, John, grosshandlare, 124
 — Silfverstolpe, Malla, se Silfverstolpe
 Munck af Rosenschöld, Hanna, se Rydh Munck af Rosenschöld
 Muncktell, Johan Fredric, prost, förf., 120
 Munthe af Morgenstjerne, Georg von, no. prof., 143
 Mussolini, Benito, it. regeringschef, 16, 20
 Möller, Gustav, riksdagsman, statsråd, 9
 Mörkhult, se Jonsson

(Natt och Dag), Nils Bosson, biskop, 117
 Nils Bosson, se Natt och Dag
 — Hermansson, biskop, helgon, 117 f.
 Nilsson, Albert, prof., 8, 145
 —, Ferdinand, riksdagsman, 137 f.

—, Janne, i Hörby, riksdagsman, statsråd, 137
 —, Sven, prof., 160
 Nobel, Alfred, finans- o. industriman, uppfinnare, 161
 Nohrborg, Anders, hovpredikant, 121
 Nohrström, Holger, finl. bibliotekarie, 138 f.
 —, Johan Wilhelm, finl. borgmästare, 138
 Norberg, Dag, prof., 161
 —, Petrus, överlärare, 28
 Nordberg, Jöran, kyrkoherde, historieskrivare, 164
 Nordencrantz, Anders, kommerseråd, 124, 164
 Nordenflycht, Hedvig Charlotta, förf., 125 f.
 Nordenskiöld, Erland, prof., 36 ff.
 —, Otto, dir., 152
 Nordenskiöld, Otto, prof., 30 f., 34 ff.
 Nordlund, Sigrid, f. Gyllander, skald, 165
 Norelius, Eric, pastor, publicist, 165
 Norinder, Harald, prof., 40 f.
 Nothin, Torsten, överståthållare, statsråd, 9
 Nyberg, Fanny, f. Hasselberg, 142
 —, Henrik S., prof., 139 ff.
 Nygren, Anders, biskop, 153 f.
 Nyman, Valdemar, finl. landsprost, 163
 Nyström, finl. släkt, 164

Odeberg, Hugo, prof., 145, 153
 Oldeberg, Andreas, förste antikvarie, 28
 Olsdotter, Carin, bondhustru, utvandrare, 132
 —, Gölin, bondhustru, utvandrare, 132
 Olsson, Bror, förste bibliotekarie, 139
 —, Hagar, finl. litteraturkritiker, 5 f., 139
 —, Herbert, prof., 153
 —, Karl Erik, riksdagsman, statsråd, 155
 —, Olof, i Kullenbergstorp, riksdagsman, partiorf., 136 f.
 Ortwin, Margaret, g. Ax:son Johnson, 40
 Ossianilsson, Karl Gustav, förf., 11, 15
 Oxenstierna, Axel, greve, rikskansler, 75, 79, 86 ff., 91, 93, 96, 99, 105
 —, Erik, greve, rikskansler, 96, 99, 109
 —, Gabriel Bengtsson, greve, riksskattmästare, 91 f.
 —, Gabriel Gustafsson, greve, riksdrots, 86 ff., 91
 —, Johan, greve, riksråd, 89

Pallin, Nils, prof., 34
 Palme, Olof, statsminister, 156
 —, Sven Ulric, prof., 160
 Paludan, Jacob, da. förf., 3
 Pauli, Christopher, grosshandlare, 124
 —, Ivan, lektor, riksdagsman, 8
 Pechlin, Carl Fredrik, frih., generalmajor, 124
 Pedersen, Johannes, da. prof., 143
 Pehrsson-Bramstorp, Axel, statsminister, 136 ff.
 Persson, Nils, i Bäck, lantbrukare, 164
 Petersen, Herman, grosshandlare, 124
 Petrus Olavi av Skänninge, magister, 117
 Pettersson, Betty, läroverksadjunkt, 135
 Pfalz, ätten, 80
 Pfeffer, Gustaf Albrecht, hovintendent, 130
 Picques, sieur de, fra. resident, 92
 Piper, Carl Fredrik, greve, president, 125
 —, Sophie, grev., f. von Fersen, 129
 Plaan, Daniel, assessor, 100
 Platen (Plata), släkt, 158 ff.
 Plata, Claus, riksråd, 159
 —, Erengisl, 159

—, Magnus, 159
 Platen, Astrid von, frih., g. Rudebeck, överhovmästarinna, 158
 —, Baltzar von, civiling., 158 f.
 —, Baltzar von, greve, statsråd, kanalbyggare, 158 f.
 —, Baltzar von, greve, utrikesstatsminister, 158 f.
 —, Carl von, frih., publicist, 159
 —, Carl Gustaf von, frih., generallöjt., 158
 —, Gottlieb von, löjt., 159
 —, Gustaf von, furir, 159
 —, Heinrich von, ryttmästare, 159
 —, Maria von, f. Hallenborg, 158 f.
 —, Philip von, frih., fältmarskalk, 159
 Platen-Hallermund, August von, greve, ty. skald, 159
 Pleijel, Hilding, prof., 154
 Plomgren, Hedvig Sofia von, 125
 —, Thomas, borgmästare, talman, 124
 Prenter, Regin, da. prof., 154
 Printz, Johan, guvernör, landshöv., 99
 Pufendorf, Samuel von, frih., prof., 119
 Quensel, Conrad, prof., 130
 Rabenius, Nils, prost, urkunds förfalskare, 121
 Rantzau, Daniel, da. fältöverste, 159
 Reenstierna, John, prof., 39 f.
 Richter, Gustav, ty. polisattaché, 146
 Ringgren, Helmer, prof., 143
 Risingh, Johan Claesson, guv., assessor, 96 ff.
 Roberg, Lars, prof., 163
 Rochambeau, Jean-Baptiste-Donatien de Vimeur de, greve, fra. marskalk, 128
 Rodhe, Sven Edvard, läroverkslektor, 153
 Rohde, ty. rektor, 72
 Rosén, Göta, avd.chef, riksdagsled., 47, 53 ff.
 Rosenhane, Schering, frih., riksråd, 94, 107, 110
 Rousseau, Jean-Jacques, schw.-fra. publicist, 126
 Rudebeck, Astrid, f. von Platen, överhovmästarinna, 158
 Rundgren, Frithiof, prof., 143
 Runnerström, Hilda, g. Ahnfelt, 11, 13, 17
 Rutström, Sven, guide, 139
 Rydbeck, Olof, ambassadör, generalkommissarie, 152
 Rydén, Stig, docent, intendent, 31
 Rydh Munck af Rosenschöld, Hanna, f. Rydh, fil. dr, riksdagsled., 30 f., 161
 Råbergh, Carl, adl. Mannerskant, major, 163
 Salomon, Sophie, g. Elkan, förf., 7
 Samuelsson-Forsén, Ingrid, f. Samuelsson, producent, 157
 Sandblad, Henrik, prof., 164
 Sandler, Rickard, statsminister, 9
 Sandström, Sven, prof., 161
 Scarin, Algot, prof., 164
 Schaeder, Hans-Heinrich, ty. prof., 142 f.
 Schauman, Carl, finl. kammarråd, 138
 —, Georg, finl. överbibliotekarie, riksdagsman, 139
 Schedin, Carl, i Torsång, riksdagsman, 137
 Scheele, Carl Wilhelm, apotekare, kemist, 129 f.
 Scheffer, Carl Fredrik, greve, riksråd, 127
 —, Ulrik, greve, kanslipresident, 127
 Schildt, släkt, 165
 —, Runar, finl. förf., 138

Schlyter, Karl, hovrättspresident, riksdagsman, statsråd, 9, 29
 Schröder, Otto, plåtslagare, 165
 Schück, Henrik, prof., 18, 20, 140
 Sefve, Ivar, rektor, riksdagsman, 34
 Segerstedt, Torgny T:son, prof., 161
 Siemssen, Fred., ty. hovslagare, 72
 Sigfrid, missionär, helgon, 118
 Silfverskiöld, Nils, prof., 103, 119
 Silfverstolpe, Malla Montgomery, memoarförf., 7 ff.
 Sivers, Christina Sophia von, g. Evers, 70
 —, Henric Jacob, prost, 70
 —, Juliana Sofia von, f. Bandelin, 70
 —, Retz Henrik von, överdir., 70
 —, Ulrica Eleonora von, g. Evers, 70
 Siwertz, Sigfrid, förf., 5, 11, 17
 Sjödén, Birger, chefläkare, 46 ff.
 Skjöldebrand, Erik, konsul, tit. kommerseråd, förf., 160
 Skogh, Wilhelmina, dir., 135
 Skoglund, Alexandra, fil. dr, lärarinna, 135
 Skottsberg, Carl, prof., 31
 —, Inga, fru, 31
 Skytte, Bengt, frih., riksråd, 93, 164
 —, Johan, frih., riksråd, 92, 164
 Sköld, Per Edvin, riksdagsman, statsråd, 9
 Smoltsov, sovj. fängelseläkare, överste, 145
 Sofia Johansdotter, dtr t. Johan III, 158
 Sohlman, Ragnar, dir., 42
 Sparre, Carl, frih., riksråd, 127
 Sparrman, Anders, prof., 163
 Spiel, Chr., ty. skollärare, 72
 Stalin, Josef, sovj. generalsekr., marskalk, 145 ff., 149 f.
 Stedingk, Curt von, greve, fältmarskalk, 128
 Steffen, Gustaf, prof., riksdagsman, 11 f.
 —, Oscara, f. von Sydow, 11 f.
 Stein, Gertrude, am. förf., 2
 Stenberg, Ludvig, läroverkslektor, 163
 Stenbock, Katarina, drottning, 80
 —, Kristina Katarina, grevinna, 84 f.
 Stenholm, Uno, red., 152
 Stenius, släkt, 162
 Stiernhielm, Georg, krigsråd, skald, 98, 105
 Stiernhöök, Johan, revisionssekr., tit. hovråd, 111
 Stiernstedt, Marika, frih., förf., 14, 19
 Stolpe, Sven, fil. dr, förf., 6
 Strindberg, August, förf., 16 f., 133
 Strömbäck, Dag, prof., 29
 Sture, Carl, frih., hovjunkare, 125
 Ståhl, Harry, prof., 160, 164
 Ståhle, Carl Ivar, prof., 161
 Sundbeck, Carl Leopold, godsägare, publicist, 134
 Sundell, Martin, sekr., kooperatör, 164
 Sundén, Ragnar, dir., 42
 Suttner, Bertha von, frih., f. Kinsky, österr. förf., pacifist, 162
 Svartz, Nanna, prof., 157
 Swartz, Moa, g. Martinson, förf., 163
 Svedberg, The, prof., 40
 Svedelius, Carl, rektor, 164
 Svensson, Hjalmar, i Grönvik, riksdagsman, 138
 Svinhufvud, Barbro, f. Adams-Ray, dir., 157
 Sydow, Carl Wilhelm von, prof., 29
 —, Oscara von, g. Steffen, 11 f.

- Sylwan, Otto, prof., 31
 Sylvén, Bengt, prof., 39 f.
 Söderberg, Hjalmar, förf., 158
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, 154
 Södergran, Edith, finl. förf., 6
 Söderlund, Helge, red., 152
- Takman, John, överläkare, riksdagsman, 48
 Tavaststjerna, Karl August, finl. förf., 138 f.
 Tegnér, Torsten, red., 164
 Thiel, Ernest, bankir, 16
 Thorsell, släkt, 162
 Tiderman, släkt, 123
 Tideström, Gunnar, prof., 161
 Tihleman, Georg Frans, riksantikvarie, 160
 Tingsten, Herbert, prof., chefred., 29, 148 ff.
 Tito, Josip Broz, jugoslav. president, 150
 Torstenson, Lennart, greve, riksråd, 84 f.
 Tott, Claes, greve, riksråd, 98
 —, Åke, riksråd, fältmarskalk, 80
 Toutin, Isac, grosshandlare, 123
 Troell, Jan, filmregissör, 132
 Trolle-Wachtmeister, Hans Gabriel, greve, justitie-
 kansler, 129
 Tunberg, Sven, prof., rektor, 27
 Turgenjev, Ivan, ry. förf., 5
- Ullsten, Ola, statsminister, 155
 (Ulvåsaätten), Katarina Ulfsdotter, helgon, 117 ff.
 Undén, Östen, prof., utrikesminister, 8 f., 149
 Utas, Bo, prof., 143
- Waal, Nic, föreståndare, 66
 Wahlbärj, John, dir., borgarråd, 45
 Wahlström, Lydia, prof., 135
 Wahlund, Sten, prof., riksdagsman, 155
 Valentin, Isac, handlande, 70
 —, Mirjam, g. Israel, barnpsykolog, 48
 Wallenberg, släkt, 162
 —, Raoul, arkitekt, legationssekr., 145 ff., 149
 Wangson, Otto, barnavårdsdir., advokat, 51 ff.,
 59 f., 62 ff., 115
 Vasa, ätten, 80
 Wassén, Henry, prof., 38 f.
 Weibull, Carl Gustaf, landsarkivarie, 145
 —, Curt, prof., 145, 147
 —, Lauritz, prof., 144 f., 160
 —, Lisa, f. Hahr, 144
 Velandér, Edy, prof., 41 f.
- , Gustaf, rådman, riksdagsman, 160
 Wellin, Bertha, red., riksdagsled., 135
 Westerberg, Gunnar, dir., 27
 Westgren, Arne, prof., 42
 Wetterstedt, Gustaf af, greve, utrikesstatsminister,
 160
 Whitman, Walt, am. förf., 6
 Vidbom, finl. släkt, 164
 Widengren, Geo, prof., 143
 Widerström, Karolina, läkare, 157
 Widstrand, Hugo, lektor, 27 f.
 Wiehe, Mikael, artist, 4
 Wifstrand, Albert, prof., 145
 Wigforss, Ernst, riksdagsman, statsråd, 8 f., 149
 Wikander, Stig, prof., 143
 Wikman, Åke Gösta, ryttmästare, 35
 Viktoria, drottning, 157
 Wilcke-Lindqvist, Ingeborg, fil. lic., 161
 Wilhelm, prins, 161
 Willers, Uno, riksbibliotekarie, 139, 160
 Wiman, Carl, prof., 34
 Winberg, J. A., traktör, 70
 Wingren, Gustaf, prof., 153 f.
 Winkrans, Gerda, g. Bergh, 12 f., 19
 Winther, Ted, rektor, 48
 Virginia Eriksdotter, dtr t. Erik XIV, 158
 Wirsén, Einar af, minister, 20
 Woxén, Ragnar, prof., rektor, 28, 41
 Wrangel, Fredrik Ulrik, greve, kammarherre, förf.,
 164
 —, Herman, riksråd, fältmarskalk, 80
 —, Karl Gustav, greve, riksmarsk, 86
 —, Maria, f. Asplund, målare, 164
 Vult von Steyern, Nils, statsråd, justitieråd, 29
 Vylder, de, släkt, 162
 Wägner, Elin, förf., journalist, 7
 Värnlund, Rudolf, förf., 6
 Västberg, Gunnar, 55, 57
- Zelow, släkt, 165
 Zetterstéen, Karl, prof., 143
 Zetterström, Nils, disponent, 164
 Zorn, Anders, målare, 134, 163
- Åkerström, Åke, prof., 160
- Ödman, Olof, prof., 34
 Österling, Anders, förf., 6 f., 9, 18 ff.

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

ÅTTIOÅTTONDE ÅRGÅNGEN
1992
STOCKHOLM

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM BJÖRN ASKER

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET,
KUNGL. PATRIOTISKA SÄLLSKAPET OCH
LÄNGMANSKA KULTURFONDEN

INNEHÅLL

"Det är ens egen generation som är världen för en, där man har sina rötter och känner sig hemma." En rapsodi på generationstemat. Av <i>Staffan Björck</i>	1
Astrid Ahnfelt – förespråkare för svenskt kulturutbyte med Italien. Av <i>Åke Lilliestam</i>	10
Generalkonsul Axel Ax:son Johnson som mecenat och främjare av forskning. Av <i>Axel Norberg</i>	23
Anarki eller ordnat kaos. Skå och Gustav Jonsson i myt och verklighet 1947–50. Av <i>Tomas Lidman</i>	44
Evers. En släkt från Holstein. Av <i>Knut Evers</i>	70
Per Brahe d. y:s Tänkebok. Av <i>Jonas Nordin</i>	75
Johan Claesson Risingh och tillkomsten av hans skrifter. Av <i>Stellan Dahlgren</i>	96
Genmäle om Skå och Gustav Jonsson. Av <i>Kerstin Vinterhed</i>	115
Slutreplik om Skå och Gustav Jonsson. Av <i>Tomas Lidman</i>	116
 Recensioner	
Birgitta, Katarina och Nils Hermansson. A. Fröjmark rec. av <i>A. Winroth</i>	117
Den förste Silfverskiöld. T. Burgman rec. av <i>B. Asker</i>	119
Västeråsstiftets präster på 1700-talet. G. Hansson & L. Herzog rec. av <i>A. Winroth</i> ...	120
Röricht om bergsmän och bruksfolk. B. Hjörd (red.) rec. av <i>A. Florén</i>	121
Mellan individ och struktur: Familjen Jennings. J. Norrby rec. av <i>P.-A. Karlsson</i>	123
Vittra kvinnor. S. G. Hansson rec. av <i>S. Björck</i>	125
Gustaf III som centralbyråkrat. P. Nordström rec. av <i>B. Hammarlund</i>	126
Axel von Fersen d. y. H. Lindqvist rec. av <i>R. Hedman</i>	128
J. G. Gahns brevväxling. J. Trofast (utg.) rec. av <i>A. Burius</i>	129
Medicinarkorrespondens. L. Öberg (utg.) rec. av <i>A. Burius</i>	131
Härjedalingar i Nordamerika. K. Lindberg rec. av <i>L.-G. Tedebrand</i>	132
Skribent i Svensk-Amerika. A. Williams rec. av <i>U. Beijbom</i>	133
Högersns kvinnor. S. Nicklasson rec. av <i>B. Lövgren</i>	134
Gotländska föregångskvinnor. I. Lingegård rec. av <i>E. Adelsköld</i>	135
Bondeledaren Bramstorp. J. Bjärsdal rec. av <i>G. Jonasson</i>	136
Biblioteksmanen Holger Nohrström. O. Mustelin rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	138
H. S. Nyberg. S. Kahle rec. av <i>C. Toll</i>	139
Över och under Lundagårds kronor. G. Blomquist (red.) rec. av <i>S. Björck</i>	143
Myter om Raoul Wallenberg. B. Schiller rec. av <i>R. Karlbom</i>	145
Olle Hedberg revisited. V. Sjöman rec. av <i>M. Netterstad</i>	147
Tingsten åter i debatten. H. Tingsten & P. Ahlmark rec. av <i>U. Brandell</i>	148
Direktör bland redaktörer. J.-O. Modig rec. av <i>U. Brandell</i>	150
Teologen Gustaf Wingren. G. Wingren rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	153
Fälldins uppgång och fall. B. Elmbrant rec. av <i>G. Jonasson</i>	154
Svenska kvinnor i ord och bild. C. Österberg m. fl. rec. av <i>E. Adelsköld</i>	156
Släkten von Platen. Flera förf. rec. av <i>H. Gillingstam</i>	158
Vitterhetsakademiens ledamöter. M. Engström & Å. Lilliestam rec. av <i>H. Gillingstam</i> ..	160
Nobelpristagarmatrikel. H. Sundström (huvudred.) rec. av <i>B. Asker</i>	161
Släktkalendern. E. Thorsell (red.) rec. av <i>B. Asker</i>	162
 Tidskriftsöversikt	163
Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1992	166
Förkortningslista	167
Personregister	168

